

**И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Кол жазма укугунда

УДК: 947. 1/9 (575.2)

Курманалиев Кубатбек Аманович

**КЫРГЫЗСТАНДЫН ХХКЫЛЫМДЫН 20-30-ЖЫЛДАРЫНДАГЫ
АДМИНИСТРАТИВДИК-АЙМАКТЫК ТҮЗҮЛҮШҮ**

07.00.02 – Ата мекен тарыхы

Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн
жазылган диссертация

Илимий жетекчи:

Усупова Назира Станбековна
тарых илимдеринин доктору, профессор

БИШКЕК – 2024

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	2
I-БАП. ИЛИМИЙ МАСЕЛЕНИН ТАРЫХНААМАСЫ	
1.1. Советтик доордун тарыхнаамасы	10
1.2. Постсоветтик доордун тарыхнаамасы	17
II-Бап. ИЛИМИЙ МАСЕЛЕНИН БУЛАКТЫК БАЗАСЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ	
2.1. Изилдөөнүн булактык базасы.....	22
2.2. Изилдөөнүн методдору.....	34
III-Бап. КЫРГЫЗСТАНДЫН АДМИНИСТРАТИВДИК-АЙМАКТЫК ӨЗГӨРҮҮЛӨР 20-30-ЖЫЛДАРДАГЫ ТҮЗҮЛҮШҮНДӨГҮ	
3.1. Түркстан АССРнын курамындагы Кыргызстандын административдик-аймактык уюштурулушу.....	38
3.2. Кара-Кыргыз автономиялуу областынын административдик-аймактык бөлүнүшү.....	67
IV-Бап. КЫРГЫЗСТАНДЫН АДМИНИСТРАТИВДИК БАШКАРУУ СИСТЕМАСЫНЫН ФОРМАЛАРЫ	
4.1. Округдук-болуштук башкаруу.....	109
4.2. Кыргызстандагы райондоштуруу.....	118
4.3. Кантондук башкаруу системасы.....	134
КОРУТУНДУ	153
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР	159
ТИРКЕМЕЛЕР	175

КИРИШҮҮ

Диссертациянын актуалдуулугу. Кыргызстандын ХХ кылымдын баш чениндеги тарыхы ири окуяларга өтө бай мезгил болуп саналат. Ал адамзаттын тарыхын өзгөрткөн, азыркы цивилизациялык өнүгүүнүн негизин түзгөн глобалдуу масштабдагы окуялар менен байланышкан. Тарыхый процесстерди концептуалдуу түшүнүү, аны кыргыз коомунун өнүгүүсүнүн реалдуу жыйынтыктарын жана азыркы мезгилдин маанилүү маселелери менен салыштыруу иликтөөнүн өзөгүн түзөт.

Бүгүнкү күндө мамлекеттүүлүктү изилдөөдө объективдүү талдоону талап кылган актуалдуу маселелердин бири – кыргыз элинин адегенде автономиялуу област, автономиялык, андан кийин союздук республика статусундагы мамлекеттүүлүгүнө ээ болуу маселеси жана мамлекеттүүлүк мезгилиндеги Кыргызстандын административдик түзүлүшү болуп саналат. Бул этаптар 1991-жылы мамлекеттик көз карнасыздыкты алуу үчүн укуктук негиз болуп калган ырааттуу кадамдар эле. Эгемендик алгандан бери 30 жылдан ашык убакыт өтсө дагы, Кыргызстанда улуттук-мамлекеттик түзүлүштүн эң татаал маселелери толук изилдене элек, Кыргызстандын Конституциясына киргизилген бир катар өзгөртүүлөр жана толуктоолор муну далилдеп турат.

Кыргыз Республикасынын Президентинин “2026-жылга чейин Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук программасында” административдик – аймактык түзүлүштү реформалоо артыкчылыктуу багыттардын бири катары аныкталган. Анда азыркы учурда региондорду өнүктүрүүдө чоң диспропорциялар, башкаруу денгээлдеринин ортосунда башкаруучулук ажырым, региондор аралык байланыштын начардыгы, ресурстардын борбордо топтолушу жана региондордун декапитализациясы белгиленген.

Үстүбүздөгү жылы Кара-Кыргыз автономиялуу областынын түзүлгөнүнүн 100 жылдыгы белгиленип жатканда маселенин маанилүүлүгү артып жаткандыгы шексиз. КР Президентинин “Кара-Кыргыз автономиялуу облусунун түзүлгөндүгүнүн 100 жылдыгын белгилөө жөнүндө” жарлыгында

кыргыз эли жана анын түпкүлүктүү аймагы автономия менен чектелген жаңы өз алдынча мамлекеттик түзүлүштүн алкагында бириктирип, элдин туруктуу аймактык, экономикалык жана маданий жактан жалпы биригүүсүнө өбөлгө түзүп, социалдык-экономикалык кайра түзүү жана элди улутка консолидациялоо процесстерин тездеткени белгиленген.

Административдик-аймактык түзүлүштү реформалоонун негизги багыты Кыргыз Республикасынын административдик-аймактык түзүлүшүнүн жаңы модели эки курамдык бөлүктү: биринчиси бийликтин натыйжалуу вертикалын түзүүгө мүмкүндүк берүүчү мамлекеттик башкаруунун жаңыланган системасын түзүүнү, экинчиси башкаруу системасын реформалоону ишке ашырууга мүмкүндүк берүүчү жаңы административдик-аймактык бөлүүнү камтыйт. Бул максатты ишке ашырууда ХХ кылымдын башындагы мамлекеттүүлүктүн калыптанышынын тарыхый тажрыйбасына таянуу жана пайдалануу маселени чечүүнүн натыйжалуу жолдорунун бири катары кызмат кылат.

Илимий иште аныкталган жана талданган материалдарды талдоо азыркы этапта ишке ашырылып жаткан Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик түзүлүштүн актуалдуу проблемалары ХХ кылымдын 20-30-жылдарындагы кыргыз мамлекеттүүлүгүн түзүү учурунда келип чыккан жана чечилген көйгөйлөр менен көп жагынан шайкеш келерин көрсөтөт.

Ушуга байланыштуу Кыргызстандагы мамлекеттик түзүлүштүн алгачкы кадамдарынын бай тажрыйбасын ар тараптуу изилдөө жана эске алуу административдик-аймактык түзүлүштү реформалоонун заманбап процесстерин ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн өзгөчө мааниге жана актуалдуулукка ээ.

Диссертациянын темасынын ири илимий багыттар, программалар жана негизги илимий иштер менен байланышы. Диссертациялык иш демилгелүү эмгек болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Совет бийлигинин алгачкы жылдарында улуттук мамлекеттүүлүккө умтулуу жана түптөө мезгилиндеги

административдик-аймактык бөлүштүрүү процессинин тарыхын изилдөө болуп саналат.

Изилдөөнүн максатына жетүү үчүн төмөндөгүдөй милдеттер коюлган:

1. Советтик доорго тиешелүү адабияттарга тарыхнаамалык талдоо жүргүзүү;
2. Постсоветтик доордогу адабияттарга тарыхнаамалык талдоо жүргүзүү;
3. Диссертациялык иштин темасы боюнча булактарды аныктоо жана аны ачып берүүдөгү маанисин көрсөтүү;
4. Изилдөөнүн илимий теориялык негизин жана методологиясын аныктоо;
5. Түркстан АССРнин курамындагы административдик-аймактык түзүлүштүн өзгөчөлүгүн ачып берүү;
6. Кара-Кыргыз автономиялуу областынын түзүлүшү, административдик бөлүнүшүн талдоо;
7. Кыргызстандагы округдук-болуштук башкаруунун өзгөчөлүктөрүн аныктоо;
8. Кыргызстандагы райондоштурууга түрткү болгон себептерди талдоо;
9. Административдик-аймактык түзүлүштүн кантондук системасына өтүүнүн себептерин жана натыйжаларын ачып берүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

- Архивдик жаңы маалыматтардын негизинде Кыргызстандын Түркстан АССРнин курамындагы аймактык түзүлүшү аныкталды;
- Кара-Кыргыз автономиялуу областынын административдик-аймактык түзүлүшүнүн калыптануу процесси жана этаптары такталды;
- изилденип жаткан мезгилдеги Кыргызстандын административдик-аймактык түзүлүшүнүн тез-тез өзгөрүшүнүн себептери аныкталды;
- Кыргызстандын ХХ кылымдын 20-30-жылдардагы административдик аймактык түзүлүшүнө байланыштуу Кыргыз Республикасынын Борбордук Мамлекеттик архиви менен Кыргыз Республикасынын коомдук-саясий документтер архивинин фондундагы материалдар алгачкылардан болуп илимий диссертациянын деңгээлинде изилденди жана илимий айлампага киргизилди;

– XX кылымдын административдик аймактык түзүлүшүнүн өзгөчөлүктөрү, багыттары, натыйжалары келечектеги модели үчүн төмөнкүдөй принциптүү жоболор белгиленди: 1) мамлекеттик башкарууну топтоону азайтуу; 2) жаңы административдик чектерди анын факторлору менен байланыштырып, экономикалык өнүгүүнүн өзгөчөлүктөрүнө көңүл буруу; 3) жаңы административдик-аймактык бирдиктерге ылайык социалдык-экономикалык өнүгүү маселелерин чечүү;

Изилдөөнүн хронологиялык алкагы, изилдөө объектисине ылайык, 20-кылымдын 20-30-жылдарын, Кара-Кыргыз Автономиялык облусунун, андан кийин Кыргыз Автономиялуу Республикасынын калыптануу жана өнүгүү мезгилин камтыйт.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий теориялык жана практикалык мааниси: Илимий изилдөөнүн материалдары жана корутундулары Кыргызстандын коомдук-саясий тарыхын, анын административдик-аймактык түзүлүшүнүн тарыхын, башкаруу системасын толуктоого жардам берет. Аныкталган жана илимий жүгүртүүгө киргизилген архивдик материалдар өлкөбүздүн тарыхынын булак базасын толуктайт.

Диссертациялык иштин натыйжалары Кыргыз Республикасында административдик түзүлүштү реформалоо жолунда бир нече аспектилерди эске алына турган көрсөтмө катары колдонсо болот.

Мындан тышкары диссертациядагы материалды окуу жайларында Ата Мекендин тарыхын окутуу практикасында колдонууга болот.

Диссертациянын коргоо боюнча негизги жоболору:

1. Административдик-аймактык түзүлүштүн принциптери жана формалары ар бир мамлекеттин эң маанилүү элементи экенин адамзаттын тарыхы ачык-айкын көрсөтүп турат. Ал өлкөнүн саясий, социалдык-экономикалык, маданий өнүгүшүнүн милдеттерин чечүүдө, калктын турмуш деңгээлин жогорулатууда маанилүү роль ойнойт.

2. Кыргызстандын административдик-аймактык түзүлүшүнүн тарыхы Орус империясынын курамына кирген мезгилден башталат. 1867-жылы

азыркы Талас областынын аймагы Сыр-Дарыя областынын Олуя-Ата уездинин бир бөлүгү болгон, Чүй өрөөнү Пишпек уезди, Ысык-Көл областы Пржевальск уезди деп аталган, 1876-1882-жылдары Кыргызстандын түштүк-батыш аймагы Самарканд областынын Хожент уездине, түштүк аймагы Түркстан крайынын Фергана областынын курамына кирген. Ошентип, Кыргызстандын аймагы крайдын областтарына жана уезддерине бөлүнүп калган.

3. 1918-жылы Совет бийлиги орногондон кийин азыркы Кыргызстандын аймагы Түркстан АССРнин курамына киргизилген. Түркстанда узак убакыт бою падышачылык тарабынан түзүлгөн аймактык бөлүнүү сакталып турган. Бирок бул административдик-аймактык түзүлүш социалдык-экономикалык кайра курууларды ишке ашырууну кыйындаткан, ага байланыштуу 1920-жылы эле Орто Азияны улуттук-аймактык бөлүштүрүү, ошону менен бирге өз алдынча автономия түзүү маселеси коюлуп келген.

4. 1920-жылы эл каттоо жүргүзүлүп, анын жүрүшүндө экономикалык маалыматтар менен бирге улуттук-этникалык курамы жөнүндө маалыматтар алынган. Кээ бир болуштуктарда (Фергана өрөөнүнүн болуштуктары жана бир катар башкаболуштуктар) ар кандай себептерден улам эл каттоо жүргүзүлгөн эмес.

Тилекке каршы, бул эл каттоо аймактагы иштин чыныгы абалын көрсөткөн жок. Улуттун аныктамасын ар кандай чечмелөөгө жол берилип, бир катар учурларда Түркстандын улуттук курамы жөнүндөгү маалыматтар атайылап бурмаланган. Маселен, Өзбекстандагы эл каттоочуларга “сарт” деген аталышты “өзбек” деп өзгөртүүгө буйрук берилген.

Мындан тышкары, көп учурда кыргыздар менен казактар бир графага (казактар) киргизилип, кыргыздардын санын бир топ кыскарткан.

Бул көрүнүштүн негизги себептери: калктын көпчүлүгүнүн киргизилген улут түшүнүгүн билбегендиги, тургундардын сабатсыздыгы, уруулук калдыктардын сакталышы ж.б.у.с. Кыргыздардын бир кыйла бөлүгү өздөрүн уруулук мүнөзүнө жараша аташкан. Натыйжада, бул каталар 1920-жылдагы эл каттоодо бир топ так эместиктерге алып келген.

5. XX кылымдын 20-30-жылдарында кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн түптөлүшү өлкөнүн коомдук-саясий турмушундагы эң маанилүү окуя болуп калды. Ал жергиликтүү деңгээлде мамлекеттик бийликти уюштуруунун эффективдүү формаларын калыптандырууга, мамлекеттик башкаруу системасын өркүндөтүүгө гана эмес, ошондой эле коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүндөгү прогрессивдүү практикалык кайра түзүүлөрдүн негизин түздү.

6. Кара-Кыргыз Автономиялуу Областын түзүүдө административдик түзүлүш маселеси райондук жана уезддик-волосттук бөлүнүштөрдүн пайдасына чечилген, анын себептери географиялык-климаттык шарттарды, ошондой эле экономикалык факторлорду, мисалы, көчмөн жана отурукташкан райондордо соода байланышын эске алуу болгон. Ошону менен бирге округдук-райондук-болуштук жана уездик-болуштук бийликтерди кармоого да каражат каралган.

7. Болуштуктун автономиялуу республикага айланышы бийликке жергиликтүү калкты мамлекеттик ишке тартуу боюнча жаңы милдеттерди койгон. Мындан тышкары жер маселеси, жайыттарды пайдалануу көйгөйлөрү курч болгон. Ушуга байланыштуу кантондук бөлүнүү жөнүндө чечим кабыл алынган. Мындан тышкары, экономикалык байланыштар жана табигый-географиялык шарттар да эске алынган. Натыйжада 7 кантон түзүлүп, алар 52 волостко жана 455 айылдык кеңешке бөлүнгөн.

8. Жаңы болуштуктарды уюштуруу жана административдик түзүлүштүн кантондук системасына өтүү процессинде областтык райондоштуруу комиссиясы айрым волосттор боюнча такталбаган, эскирген маалыматтарды көп колдонгон. Каракол-Нарын районунун так чек араларынын чиймелери болгон эмес.

Ош округунда ар кандай себептерден (карталардын жана башка документтердин жоктугунан) райондоштуруу боюнча кызматкерлер кээ бир болуштуктардын болжолдуу административдик чектерин дагы белгилей алган эмес. Мамлекеттик түзүлүштүн кызыкдар тараптары менен алдын ала атайын

келишим түзүлбөгөндүктөн Өзбекстан менен талаштуу аймактардын конкреттүү жайгашкан орду аныкталган эмес.

9. 1928-жылы болуштукбөлүнүштөн райондук бөлүнүүгө өтүү башталган. 1929-жылга карата Кыргыз АССРинин аймагы 1 округ, 5 кантон, 13 район, 29 волостко жана 441 айылдык кеңешке бөлүнгөн.

Бирок 1930-жылы кантондук бөлүнүш жоюлуп, Кыргыз АССРинин аймагы райондорго, алар айылдык кеңештерге бөлүнгөн.

Биздин оюбузча, административдик-аймактык түзүлүштүн мындай тез-тез өзгөрүшү бийликтин Кыргызстандын аймактарынын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн бардык өзгөчөлүктөрүн толук эсепке албастан, бул маселеге үстүртөн мамиле кылганынан улам келип чыккан. Бул тажрыйбаны, каталарды жана кемчиликтерди Кыргызстандын административдик-аймактык түзүлүшүн реформалоонун заманбап процесстеринде эске алуу өтө маанилүү.

Издөнүүчүнүн жеке салымы: Диссертациянын темасы боюнча архивдик материалдар аныкталып, алардын айрымдары илимий чөйрөгө биринчи жолу киргизилди. Мындан тышкары, каралган мезгилдеги административдик-аймактык түзүмүнүн калыптануу процесстеринин этаптары аныкталып, аларды тез-тез өзгөрүшүнүн себептери аныкталды.

Изилдөөнүн жыйынтыгынын апробацияланышы. Диссертациялык изилдөөнүн айрым жыйынтыктары, маанилүү сунуштары: “Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн эгемендүүлүгү, аймакты өнүктүрүүдөгү заманбап билим берүүнүн жана илимдин орду”, “Тарыхый эс тутум элдин биримдигинин фактору катары”, “Тарыхый эс тутум: саясий куугунтуктар жана анын кесепеттери”, “Кара-Кыргыз Автономиялуу областы – мамлекеттүүлү кайра жаралуу башатында”, “Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүүсүнүн негизги маселелери: башаты, азыркы абалы жана келечеги” – аттуу эл аралык жана республикалык илимий-практикалык конференцияларда апробацияланды.

Диссертациянын илимий жыйынтыктарынын басылмаларда чагылдырылышынын толуктугу: диссертациянын негизги жоболору жана

корутундулары Ата мекендик жана чет элдик жыйнактарда 8 макала жарык көргөн, анын ичинде 2 макала РИНЦ системасына кирет.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү. Диссертация киришүүдөн, төрт баптан жана тогуз бөлүмдөн, алардан келип чыккан тыянактардан, жалпы корутундудан, адабияттардын тизмесинен, тиркемелерден турат. Диссертациянын жалпы көлөмү 174 бет.

I-БАП. ИЛИМИЙ МАСЕЛЕНИН ТАРЫХНААМАСЫ

1.1. Советтик доордун тарыхнаамасы

XX кылым - кыргыз элинин Россия империясынын жана СССРдин курамында болгон татаал жана түйүндүү мезгил. Бул учурда падышалык Россиянын кыргызстандагы колониялык саясатынын натыйжасында коомдук турмушта көп өзгөрүүлөр болду. Андан сырткары Кеңеш өкмөтүнүн социалдык-экономикалык, улуттук саясатынын ишке ашырылышынын натыйжасында кыргыз элинин алгачкы мамлекеттүүлүгү түптөлүп, өнүгүүгө ээ болду.

XX кылымдын 20-30-жылдарындагы Кыргызстандын административдик аймактык түзүлүшү көп тараптуу изилдөөлөрдү талап кылган маселелердин атарына кирет. Аталган маселеге кайрылган макалаларды, монографиялык изилдөөлөрдү эки топко бөлүп кароого болот: 1) советтик доордун тарыхнаамасы 2) постсоветтик доордун тарыхнаамасы.

Советтик доорундагы тарыхнаама.

Биринч топтогу совет доорунда жарыяланган окумуштууларынын эмгектеринде XX кылымдын башындагы Орто Азиядагы улуттук мамлекетке бөлүштүрүү, административдик жана башкаруу аппараттарынын түзүлүшү берилген. Буларга Т. Рыскулов, Д.Л. Златопольская, Ш.З. Уразаева, Е. Воскобойникова, Х. Турсунов, А.И. Фатьяновдун эмгектери кирет.

Т. Рыскулов “Восстание туземцев Туркестана в 1916 г. // Восстание киргизов и казахов в 1916 г.” [119] аталыштагы эмгегинде Каракол уездинен жаны Нарын уездди бөлүү идеясы падышалык чиновниктерге таандык болгону, алар кыргыздар үчүн өзгөчө уездди түзүү, ал жерге Пишпек жана Пржевальск уезддеринин бардык түпкү тургундарын сүргүн кылууну сунуш кылышканы, 1917-жылдын февраль революциясынан улам долбоорду иш жүзүндө ишке ашыруу мүмкүн болбогону тууралуу маалымат берген.

Жергиликтүү калкты курулушка активдүү катышууга тартуу жана волосттук, кыштактык жана айылдык аткаруу комитеттерде иш кагаздарын жүргүзүүнүн бардык түрлөрүн жергиликтүү тилдерде жүргүзүү иши, жөнүндө токтомдун кабыл алынышы Ш.З.Уразаевдин “Туркестанская АССР: первое социалистическое государство в Средней Азии” [135] эмгегинде каралган. Автор бул токтомдун ишке ашырылышы жана анын натыйжаларына кайрылган эмес.

Ушул эле эмгекте Түркстан иштери боюнча РКП (б) БК жана ЭКСтин убактылуу комиссиясынын максаттарынын бири Түркстанда улуттук саясатты иш жүзүгө ашырууга көмөк көрсөтүүсү болгон. Ш.З.Уразаев Түркстан автономиясы жөнүндө маселе Советтердин крайлык IV курултайында каралганын, бирок курултай Түркстан Республикасынын юридикалык жактан автономиялуу статусун расмий түрдө бекитпегенин, мунун себеби бир катар жетекчи чиновниктер теориялык жактан чабалдыгы, крайдын автономия маселесин Россиядан милдеттүү түрдө бөлүп алуу маселеси менен чаташтырышканына токтолот.

Жогоруда көрсөтүлгөн эмгектердеги маалыматтарды изилдеп келип «Алаш-Ордо», «Шуро-Исламия» жана башка партиялардын идеялары большевиктер тарабынан буржуазиялык-улутчулдук катары, эски, патриархалдык-феодалдык элитанын жана капиталисттик түзүлүштүн бийлигин калыбына келтирүүгө багытталган катары бааланганы такталды.

Э. Воскобойниковдун [75], Х. Турсуновдун [127,128] эмгектеринде 1920-жылдын 17-21-январында Түрккомиссиянын, ТКП(б) крайкомунун жана ТКП (б)нын бюросунун биргелешкен кеңешмесинде Т.Рыскулов баяндама жасап, анда ал «Түркстандын аймагында Түрк Республикасын түзүү» зарылчылыгы баса белгилеп, өзүнчө Мусулмандар бюросун, Областтык комитетти, Чет элдик коммунистер комитетин «Түрк Коммунисттик партиясына» бириктирүү зарылдыгын айткандыгы тууралуу маалымат көрсөтүлөт. Түрк партиясынын түзүлүшүнүн себептерине: аймактын калкынын басымдуу бөлүгүн түрктөр түзгөнү; Түркстанды түрк республикасы (б.а. Түркстан АССРи) деп таануу;

Мусулмандардын бюросунун жоюлушуна байланыштуу ар кандай ушак-айындардан качуу белгилүү болду. Автор эмгегинде М.В.Фрунзе менен В.В. Куйбышев бирдиктүү Түрк Республикасынын түзүлүшүнө каршы чыгышканын, жергиликтүү жетекчилердин пантүркисттик умтулууларын толугу менен басып өткөн деп жарыялашканын белгилеп кеткен. Т.Рыскулов «Большевиктер Орто Азиядагы элдердин өз тагдырын өзү чечүүгө берген укугу формалдуу мүнөзгө ээ болгон», -деп жазган [119].

Д.Л. Златапольскаянын “Образование и развитие СССР как союзного государства” [92] аталыштагы эмгегинде Түркстан крайынын Жети-Суу, Сыр-Дырья, Фергана областарындагы ар түрдүү улуттардын пайыздык көрсөткүчү атайын таблицада берилген. Таблицадан көрүнүп тургандай, кыргыздар 3 аймакта жашаган. Бирок, аймактарга Талас жана Чүй өрөөндөрүндөгү, Ысык-Көл ойдуңундагы, ошондой эле Фергана өрөөнүндөгү бир катар уездердеги кыргыздардын саны берилген эмес.

И.А. Фатьяновдун “Хозяйственное и культурное строительство Киргизии” [137] аттуу эмгегинде Кыргызстандын административдик бөлүнүшүндөгү өзгөрүүлөрдүн сүрөттөмөсүнүн таблицасы, Улуттук бөлүштүрүү боюнча жаңы административдик бөлүнүш (кантондор, волосттор жана селолук советтер) көрсөтүлгөн.

А.Г.Зиманын “Победа Октябрьской революции в Киргизии” [88] аттуу эмгегинде эски административдик аппаратты алмаштыруунун натыйжасында Самарканд областындагы Хожент уездинин Исфана волостунда башкаруунун эң төмөнкү деңгээлиндеги болуштук жана кыштактык кеңештер түзүлгөнүн бегилейт. Ал эми биз изилдеп жаткан административдик аймактык түзүлүш тууралуу кыска гана эски болуштук башкаруунун сакталган тууралуу маалымат бар.

А.Г.Зиманын “Октябрьская революция и создание Советов-политической основы киргизской социалистической государственности 1917-1918 гг”, [90] жана “Великий Октябрь в Киргизии” [91] аттуу эмгектеринде Пишпек уездинде жашаган ар кыл улуттардын маселелерин чечүү үчүн, улуттук

комиссариат түзүлүшү, анын курамына түрдүү улуттардын өкүлдөрү: кыргыздар, казактар, өзбектер, татарлар ж.б. киргени тууралуу маалымат бар. Аталган эмгекте улуу державалык шовинисттик кызматкерлерден кутулуу жана эл комиссарларынын ишине көп көңүл бурулган.

Ошол жылдардагы шартка байланыштуу мурдагы падышачылык мезгилдеги волосттук башкаруучулар жана айылдык старчындар институттары иштерин улантып келгенин А.Г.Зима өзүнүн эмгегинде көрсөткөн. Бирок автор старчындык институт Кыргызстандын түштүгүндө гана сакталгандыгын белгилейт.

Болуштукбашкаруу жана айылдык старчындар институтун жоюу максатында 1918-жылдын аягында Советтерге кайра шайлоолор өткөрүүнүн себебин Дж. Малабаев “Укрепление Советов Киргизии в период строительства социализма (1917-1937 гг.)” [106] эмгегинде «алардын көбү бийлик органы катары өзүн толук көрсөтө алган эмес» деп белгилейт. Ошону менен бирге Дж. Малабаевдин “Революционные комитеты Киргизии (1918 - 1923 гг.)” [147]. деген эмгегинде өзгөчө кырдаалдагы башкаруу органдары – аскердик революциялык комитеттердин иштөө мөөнөтү басмачылар толук жоюлуп, тынчтык турмуш орногонго чейинки мезгилде болгондугу көрсөтүлөт.

О. Акылбековдун “Образование и деятельность уездно-городских организаций РКП (б) Киргизии (1918-1924гг)” [103] аттуу эмгегинде 1918-жылдын 27-январында Түркстан крайынын Эл комиссарлар кеңеши Нарын уездин өз алдынча административдик бирдик катары уюштуруу жөнүндө декрет чыгаргандыгын белгилейт.

Окумуштуулардын маалыматтарына жана архивдик материалдарга таянып биз жаңы уездди түзүүнүн себептери - бул жердин Каракол шаарынын уезддик борборунан географиялык жактан алыстыгы, транспорттун жана жакшы жолдордун жоктугу, жергиликтүү кадрлардын даярдыгынын начардыгы, маданий жактан артта калуу, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына көзөмөлдүн начардыгынан көрөбүз.

Бизди кызыктырган изилдөөлөрдүн бири К. Нурбековдун “Возникновение киргизской советской национальной государственности” [113] жана “Государственно-правовое строительство Советского Киргизстана” [114] эмгектери болуп саналат. Маселен, биринчи эмгегинде Самарканд аймагында кыргыздар Ходжент уездинин төмөнкү волостторунда тыгыз жашашкан. Бакса-Сибирген, Исфана, Чапкудук уездеринин жалпы калкынын саны 14063 адам болгон. Сырдарыя облусунда – Баутерек, Жайлуу, Каракол, Кеңкол, Талканов, Үр-Марал, Александровка, Гродеков, Дмитриевка, Николайпольск жана Олуя-Ата уездинин Орловск волосту, Ташкент уездинин Кош-Коргон жана Тойтубинск волосттору толугу менен кирип, жалпы калкы 57841 адамды түзгөн. Фергана областында Анжиян, Кокон, Наманган, Ош, Фергана (Скобелев) уезддеринде жана Памир областында жалпы калкы 361163 болгону тууралуу маалыматты берет. Объективдүү себептерден (түштүктөгү басмачылар кыймылы) 1920-жылдагы эл каттоо чындыкты толук чагылдырбаган жана так эмес болгон. К. Нурбеков белгилегендей, көп учурларда кыргыздар менен казактар жаңылыш түрдө бир графага (казакча) киргизилип, кара-кыргыздардын санын бир топ кыскарткан. Анын себептерин, калктын сабатсыздыгы, эски уруулук калдыктардын сакталышы жана жаңыдан киргизилген улут түшүнүгүн билбегендик болгон.

Ушул эле маселелер Р. Тургунбековдун эмгектеринде каралган [131, 132]. Изилденген маселелер боюнча алардын көз караштары бири-бирине жакын болгонун белгилей кетүү керек. Идеологиялык кысымдын шартында бул окумуштуулар союздук республикалардын чектелген укуктарын белгилебестен, аны иш жүзүндө тең укуктуулук деп жарыялоого, борбордун ишмердүүлүгүн союздук республикалардын ыйгарым укуктарын кеңейтүү боюнча максатка багытталган багыт катары мүнөздөөгө аргасыз болушкан. Алардын болжолдуу чыныгы абалды жарыкка чыгаруудагы тартынбас аракеттери, Тоолуу областы түзүү демилгеси куугунтукка жана басынтууга алып келген.

Түркстандын экономикалык кеңешмесинин мүчөлөрү “Тоолуу районду өз алдынча областка бөлүү идеясы кескин четке кагылсын” деп

белгилешкен. Кийинчерээк К. Нурбеков [115] Кыргыз улуттук аймагын бөлүп алуу аракети Кыргызстанда Советтик автономияны түзүүдөгү даярдык иштери катары баалаган. З. Курмановдун [96] оюу боюнча «А. Сыдыков жана анын айланасындагылар (Ю. Абдрахманов, И. Арабаев ж.б.) 1924-жылы Борбордук Азияны улуттук-мамлекеттик бөлүштүрүүдө 1924-жылы Кыргызстан үчүн автономия болобу же болбойбу деген маселенин турушу стратегиялык жактан маанилүү болгон эле. Анын түштүк-батыш чек аралары боюнча гана талаш-тартыш жараткан».

А. Джунушев [83] 1924-жылдын 11-майында РКП(б) БКнын Орто Азия бюросу «мурунку Ортоазиялык республикалардын улуттук-аймактык белгилери боюнча бөлүштүрүүнү жүргүзүү зарылчылыгын» тааныгандыгы Өзбек жана Түркмөн республикалары СССРге түздөн-түз кирүү менен өз алдынча укуктагы Советтик социалисттик республика, Өзбек Республикасынын курамындагы Тажик автономиялуу областы катары каралып, ал эми Кара-Кыргыз автономиялуу областы, кайсы республикага таандык деген маселени ачык калтырылганын белгилейт. Чындыгында З. Курманов [96] белгилегендей, «булар бөлүштүрүү шартында улуттук кызыкчылыкты коргоо боюнча топтор болгон».

Окумуштуу Дж. Малабаев «Становление государственности советского Киргизстана. Деятельность революционного комитета Киргизской автономной области» [108] деген эмгегинде Фергана, Сыр-Дарыя жана Олуя-Ата областтарынан ККАОго уездерден кайсыл кирген уездердеги волостордун таблицасын берген.

Дж. Малабаев «Укрепление Советов Киргизии в период строительства социализма (1917-1937 гг.)» [106] деген эмгегинде «Партиянын Жалал-Абад округунун президиуму Кетмен-Төбө районундагы айылдык советтерди шайлоо жөнүндөгү маселени талкуулап, бул жерде советтик кызматкерлердин арасында топ түзүлгөнүн белгилеп, ал жакка округдук ревкомдун төрагасы башында турган комиссия жөнөтөт», - деп белгилейт.

Совет доорунда диссертациялык иштин кээ бир аспектилери боюнча бир нече диссертациялар коргологон. “История индустриального развития Киргизии” [141] аталыштагы С. Аттокуровдун доктордук диссертациясында ТүркАССРнин жарыяланышы «кыргыздардын, казактардын, өзбектердин, тажиктердин, каракалпактардын улуттук мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүшүнө негиз салган» деп белгилеген. Дуйшемалиев, Т.Д. Социалистические преобразования сельского хозяйства Киргизии (1917-1937 гг.) [147] тарых илиминин кандидаттык диссертациясында административдик аймактардагы көчмөн калкты отрукташтыруу жана жерге жайгаштыруу маселелерине токтолот

Изилдөөчү О. Акылбековдун “Образование и деятельность уездно-городских организаций РКП (б) в Киргизии /1918-1924 гг./” [142] аттуу диссертациялык ишинде кыргыздардын чарбачылгына дыйканчылыктын жаңы ыкмалары жана өндүрүш каражаттары киргизилгени, кыргыздар бара-бара көчмөн чарбадан отурукташкан жашоого өтүшү менен жаңы отурукташкан кыргыз болуштуктары пайда болушу изилденген. Бирок, кыргыз болуштуктарынын калкынын 80% ден ашууну мал чарбачылыгы менен алектенип, өнүгүүнүн өтө төмөн деңгээлинде болгону белгиленет. Бул маалыматтардын негизинде биз Пишпек уездинде жергиликтүү көчмөн жана отурукташкан болуштуктар ошондой эле отурукташкан европалык болуштуктар да болгонун белгилейбиз.

1.2. Постсоветтик доордун тарыхнаамасы

Кыргызстандын эгемендүүлүккө ээ болушу менен өлкөнүн тарыхынын көптөгөн көйгөйлөрүн, анын ичинде мамлекеттүүлүктү өнүктүрүүнү кайра карап чыгуу жана баалоо этабы башталып, анын натыйжасында бир катар жамааттык эмгектер, монографиялар жарык көргөн. Алар диссертациянын темасын тигил же бул даражада кароодо изилдөөлөрдүн экинчи тобуна кирет.

Бул топтогу эмгектерде падышачылыктын административдик түзүлүшүнүн шарттары, волосттук башкаруунун жүрүшү, административдик түзүлүштөгү кемчиликтер, улуттук курамды тактоодогу бурмаланууларга, өзүм билемдикке жол берүүлөр жана жетишилген ийгиликтер тууралуу арбын маалыматтар бар.

А. Джуманалиевдин “Политическая История Кыргызстана” [79] аттуу эмгегинде Түркстанда бийликтин Советтердин колуна өтүү мөөнөтүнүн жер-жерлердеги саясий күчтөрдүн тең салмактуулугуна, уезддердин, шаарлардын борбордон алыстыгына көз каранды экендигине жана Убактылуу өкмөттүн башкаруу органдарынын таркаталышын кеңири баяндайт.

Совет мамлекетинин түзүлүшүнүн алгачкы жылдарында түзүлгөн шарттар жаңы райондоштурууга мүмкүндүк бербегендигинин себеби «Түркстанда Совет бийлигинин жаңы түзүлүшүн жактоочулар менен каршылаштарынын ортосундакы саясий күрөш, өзгөчө Ферганада курч мүнөздө болгон»- деп белгилейт. Көптөгөн окумуштуу-мамлекеттаануучулардын Түркстан Советтик Социалисттик Автономиялуу Республикасынын түзүлүшү Орто Азия элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин советтик улуттук мамлекеттүүлүгүн калыптандыруу жана өнүктүрүү жолундагы биринчи кадам катары белиешкен. Жарандык согуш мезгилинде элдердин ортосундагы аскердик, саясий жана экономикалык кызматташтыкты жана өз ара

жардамдашууну камсыз кылган өткөөл бирок убактылуу, зарыл форма катары карашкан.

З. Курманов “Политическая борьба в Кыргызстане: в 20-е годы” [96] аттуу эмгегинде Пишпек уездинде 1918-жылдын 1(12) - январында солдаттардын жана куралдуу жумушчулардын жардамы менен Совет бийлиги орнотулганын белгиленет. Бул күрөштө айрым партиялар большевиктерди колдогону, мисалы, казак-кыргыз «Алаш» партиясы экиге бөлүнүп, бир бөлүгү большевиктер тарапка өткөнү көрсөтүлөт.

Кыргыз эли автономия түзүү маселесин биринчи жолу 1921-жылдын май айында көтөрүлгөн. Түрк комиссиясынын жана Түркстан БКнын бир катар жооптуу кызматкерлери Верный шаарында “Түркстан АССРинин курамында өз алдынча Кара-Кыргыз тоолуу областын түзүү жөнүндө” маселени коюшканын З.Курманов көрсөткөн.

А. Сыдыков идеянын чыныгы дем берүүчүсү болуп, Түрккомиссиянын мүчөлөрү Г.Сафаров менен Ходжановго Кыргыз Тоолуу областын түзүүнү жактап чыгууга кеңеш берген. Кыргыз интеллигенциясынын тынымсыз аракети менен бирге ТүркЭКОСО да улуттук өзгөчөлүктөргө жараша областтык бөлүнүүнүн варианттарын иштеп чыгып, Кыргыз Тоолуу областын түзүүнү колдошкон.

З.Курманов Түркстан РКП(б) БКнын катчылыгы 1922-жылдын 25-мартында Жети-Суу областын райондоштуруу маселесинин токтому менен Түркстан Республикасынын курамына Тоолуу областты уюштуруу жөнүндө декрет жарыялоону ТүркБАКтын президиумуна тапшырганын белгилейт.

Ю. Абдрахмановдун [102] күндөлүгүндө болуштуктардын борборунун жана почта байланышынын алыстыгы, уезддерде кадрлардын жетишсиздиги, төмөнкү класстагы катмардан кызматка сунуш кылынган талапкерлердин билими талапка жооп бербегени, алардын коомдук-саясий ишмердүүлүгүндө жеке жыргалчылыгы үчүн көбүрөөк умтулганы тууралуу маалыматтар көрсөтүлгөн.

А. Койчиевдин эмгегинде бекем түптөлө элек Совет бийлиги колониализм тарабынан эзилгендердин таламдарын коргогон бүткүл кыймылдарды пантүркизм, панисламизм идеологиясы катары карап, алардын айрым өкүлдөрүн өз тарабына тартуунун зарылдыгы келип чыкканы тууралуу маалымат кездешет [100]. Автордун пикиринде, Түрк коомунун бөлүнүү идеясы жергиликтүү элдер тарабынан жарыяланган жана кийинчерээк улуттук маселенин чечилишинде белгилүү таасир тийгизген коммунисттик партиянын көрүнүктүү мүчөлөрү тарабынан кабыл алынган.

Автор эл каттоодо улуттун аныктамасын ар кандай чечмелөөгө жол берилгени, Түркстандын улуттук курамы жөнүндөгү маалыматтар атайылап бурмалангандыгы, эл каттоонун жүрүшүндө Өзбекстан жана Түркмөнстанга тиешелүү бөлүктөрдө эл каттоочуларга «мусулман», «христиан», «православ» деген жоопторду кабыл албоо тапшырмасы берилгени, Өзбекстанда “сарт” деген ысымды “өзбек” деп алмаштырууга буйрук берилгенин белгилейт. Бирок эмгекте бул аталыштын административдик түзүлүшкө тийгизген таасири каралган эмес.

Дж. Джунушалиев “Время создания и трагедий 20-30-е годы XX в.” [86] деген эмгегинде кыргыз совет мамлекеттүүлүгүн түзүүнүн этаптары, анын ичинде Кыргызстандын аймактык чектелиши жана райондоштуруу процесстери жаңыча көз караштан изилдеген.

С. Смадияровдун “Кыргызское государство в период автономии (1924-1936гг.)” [126] аталыштагы архивдик материалдардын негизинде сунушталган монографияда РСФСРдин курамындагы автономия (1924-1936) мезгилиндеги кыргыз элинин улуттук мамлекеттүүлүгүн түзүү жана өнүктүрүү маселелери, анын жогорку жана тармактык мамлекеттик бийлик органдарынын башкаруу жана алардын структуралык калыптануу маселелери жана аткарылуучу функциялары каралат.

“Кыргызская государственность в XX веке” [99] эмгекте С.Г.Шаумяндун катына В.И. Ленин мындай жооп берген: «Биз бөлүнүү укугун жактайбыз (бардыгын бөлүү үчүн эмес). Автономия – бул демократиялык мамлекетти

уюштуруу боюнча биздин планыбыз.Бөлүнүү биздин планыбыз эмес. Биз бөлүнүүнү такыр үгүттөгөн жокпуз. Жалпысынан биз бөлүнүүгө каршыбыз». Эгерде большевиктер бөлүнүүгө каршы болсо, анда эмне үчүн бөлүнүү укугу жөнүндө жазышат? Мунун себеби, биздин оюбузча, башка элдердин өнүгүүсүн орустарга теңдөө аракетинде, «кара жүз улуу орус улутчулдугу жана шовинизми» түрүндөгү эң орой формаларына бөгөт коюу аракетинде жатат.

Постсоветтик доордо диссертациялык иштин кээ бир аспектилери боюнча бир нече диссертациялар корголгон. Маселен, А.Джуманалиевдин “Становление политической системы кыргызского общества (1920-1930-е годы” аттуу докторлук диссертациясында ХХ кылымга чейинки мезгилдеги кыргыз коомунун административдик, социалдык жана саясий түзүлүшү жана 20-30-жылдардагы мамлекеттүүлүктү түзүү тарыхы талданган [145].

Г.Д. Джунушалиеванын “Эволюция кыргызской государственности (20-80-е годы ХХ века)[146] кандидаттык диссертациясында ХХ кылымдын 20-жылдарынын орто ченинде кыргыз улуттук мамлекеттүүлүгүнүн жаралышын аныктаган объективдүү себептерге талдоо жүргүзүлүп, жасалган аракеттердин тажрыйбасы чагылдырылган жана мамлекеттик башкаруу органдарынын саясий тажрыйбалык аракеттеринин республиканын түпкү калкынын керектөөлөрүнө жана таламдарына ылайык келтирүү процесстери, мамлекеттик курулушка терс таасирин тийгизген процесстер каралган.

“Деятельность Исполнительного комитета советов КАО РСФСР в период возрождения национальной государственности (192-1927 гг)” аталыштагы А.Бегалиевдин [144] кандидаттык диссертациясында жогорку партиялык органдардын мүчөлөрүнүн Орто Азиянын жаңы мамлекеттик түзүлүштөрүнүн чек араларын делимитациялоого карата мамилеси формализм менен мүнөздөлүп «элдердин келечектеги тагдырын аныктоочу процесс эмес, саясий-экономикалык башкарууну өркүндөтүү максатында калктын улуттук курамын эске алуу менен бирдиктүү бөлүнгүс өлкөнүн аймактык административдик райондоштуруу катары» үстөмдүк кылганы белгиленген.

Н. Керимбекованын “Формирование этнополитической территории кыргызов” [149] аталыштагы диссертациясында 1917-1920-жылдардагы кыргыздар тыгыз жашаган уезддердин аймагынын аянты жана анда жашаган калктын саны боюнча статистикалык таблица берилген. Бирок бул таблицада Баткен областында жашаган кыргыздар жөнүндө маалымат кездешбейт.

Басма сөз каражаттарынын материалдарында Н. Сопуеванын “Зарубежная литература о создании советской государственности в Туркестане” [154] деген макаласында Түрк Республикасын түзүү идеясы эң кеңири таралганын жана теориялык жактан негизделгенин, өз убагында М.Чокаев Орто Азиядагы тажиктерден башка бардык элдердин этникалык биримдиги идеясын көтөргөнүн белгилеп кеткен.

Дж. Джунушалиев [150], И. Семенов [153], А.Тузовдор [155] Тоолу Кыргыз областтын түзүү идеясын кыргыз интелегенциясынын алдыңкы катмары колдосо, Р.Худайкулов башында турган Ташкенттеги ТүркБАКнын казак кызматкерлери «кыргыздар казак элинин бир бөлүгү» дешип бүткүл түрктөрдүн биримдиги жөнүндөгү «алашчылардын» идеясын жактагандыгы, Алма-Атадагы областтык аткаруу комитети колдогон топтук карама каршылыкты, Кыргыз Тоолуу областтына кире турган уезддер жана алардын калкынын саны жөнүндө статистикалык маалыматтар бар. Маалыматтарды Пишпек, Каракол жана Нарын уезддеринин аймактары боюнча беришкен. Бирок Олуя-Ата уездинин тоолуу бөлүгүндөгү кыргыздар жөнүндө маалымат жыйналган эмес.

А.Тузов 20-жылдардагы Кыргызстандын тарыхын изилдеген изилдөөдө «Абдрахманов Ж. кыргыз-каракалпак союзун түзүүнү, бул эки улутту бир мамлекетке бириктирүүнү көздөгөн» [155]. А.Сыдыков менен Ж.Абдрахманов Ысык-Көлдөн Арал деңизине чейин, борбору Жалал-Абад шаарында жайгашкан бирдиктүү Каракыргыз-Каракалпак автономиялуу областын түзүү идеясын жакташкан, - деп белгилейт. Ферганадагы бөлүштүрүү процессин изилдеген А.Койчиев [151] дагы бир вариантты ортого салып, ал Арал деңизинин каракалпактары жөнүндө эмес, Ферганада көчүп жүргөн

каракалпактар жөнүндө сөз болот, - деп көрсөткөн.Биздин оюбузча, экинчи вариант колдоого татыктуу. Анткени, А.Сыдыков менен Ж.Абдрахманов алысты көрө билген саясатчылар катары бөлүштүрүүнүн маанилүүлүгүн так түшүнүшүп, Москва берген көрсөтмөлөргө ылайык улуттук бөлүштүрүү жана экономикалык тартылуу принциптерин, административдик башкаруунун жеңилдигин, чарбалык-экономикалык түзүлүштү жана эң башкысы этникалык курамды эске алуу менен жүргүзүлүшү керектигин билишкен.

Ошентип, советтик жана постсоветтик мезгилде жарык көргөн илимий адабияттарда жана диссертациялык иштердемамлекеттүүлүктү түзүүнүн теманын ар кыл аспектилери чагылдырылган.Аларда маанилүү фактылык материалдар бар, алсак Кыргызстандын аймагындагы райондоштуруу жана административдик-аймактык бөлүштүрүү учурунда советтик органдар тарабынан жол берилген кемчиликтердин себептери көрсөтүлгөн. Бирок, тарыхнааманы талдоо көрсөтүп тургандай, Кыргызстандын административдик-аймактык түзүлүү процессиндеги тарыхый жагдайлар жана өзгөрүүлөр өз алдынча изилдөөнүн объектиси катары комплекстүү түрдө изилдене элек.

II-Бап. ИЛИМИЙ МАСЕЛЕНЕНИН БУЛАКТЫК БАЗАСЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1. Изилдөөнүн булактык базасы

Диссертациялык иште Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архиви менен Борбордук мамлекеттик коомдук-саясий документтер архивинин материалдары пайдаланылды. Ошондой эле Советтик Кыргызстандын улуттук-мамлекеттик курулушуна арналган документтердин жыйнактарында жана жалпыга маалымдоо каражаттарында жарыяланган материалдар пайдаланылды. Булактарды маани-маңызы боюнча төмөндөгүдөй топторго бөлүүгө болот:

- Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыктары;
- Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинен чогултулган маалыматтар (КР БМА);
- Кыргыз Республикасынын Коомдук-саясий Документтер Архивиндеги (КР КСДА) документтер;
- Массалык маалымат каражаттарында жарык көргөн материалдар;

Изилдөөбүздө архивдик материалдар негизги орунду ээлейт. Булактардын басымдуу бөлүгүн Кыргыз Республикасынын архивдик материалдары түздү. Мисалы, Кыргызстандын Борбордук Мамлекеттик Архивинен Түркстанда 1865-1869-жылдары жүргүзүлгөн административдик-аймактык бөлүштүрүү жана крайдагы башкарууну уюштуруу, жаңы волостторду түзүү жөнүндө маалыматтар берилген.

Совет бийлиги орногондон кийинки орус кыштактарынын, айылдык жамааттардын өзүнчө административдик түзүлүшүнүн себеби, революциялык комитеттердин ишмердиги, уезддерди, волостторду түзүүдөгү топтук карама каршылыктар жөнүндөгү маалыматтар алынды. Архивдик фонддордо 1924-жылы 15-ноябрда Каменский башында турган райондоштуруу боюнча комиссия түзүлгөнү анын Кара-Кыргыз областынын үч бирдиктен: 1) областтык, 2) округдук, 3) райондук (чоңойтулган) болуштукбөлүнүшүнүн колдогону, областты төрт округга – Пишпек, Каракол-Нарын, Ош, Жалал-Абад бөлүү сунушу, РКП(б)нын Орто Азия бюросунун ККАОнун административдик төрт округга бөлүнүшүн жана Пишпек шаарын убактылуу борбор катары бекиткени тууралуу маалыматтар алынды.

Көрсөтүлгөн фонддордун ар бир иши белгилүү бир темага жана бир нече кошумча маселелерге арналган. Аларда Кара-Кыргыз Автономиялуу областынын кеңешинин биринчи учредителдик курултайынын материалдары; Кара-Кыргыз Автономиялуу областынын президиумунун областты төрт районго бөлүү жөнүндөгү жана уюштуруу маселеси боюнча кеңешмесинин протоколдору; Кара-Кыргыз Автономиялуу областынын областтык аткаруу комитетинин советтик мамлекетти башкарууда эл массасын кеңири тартуу токтому; Бүткүл россиялык Борбордук Аткаруу Комитетинин Президиумунун алдындагы Кыргыз автономиялуу областынын өкүлчүлүгү жөнүндө жобо; Кара-Кыргыз Автономиялуу областынын райондоштуруу боюнча комиссиясынын иш аракеттери; Кара-Кыргыз Автономиялуу областынын райондоштуруу комиссиясынын чек араларды тактоо боюнча кеңешмесинин протоколу; КАОнун Борбордук мамлекеттик архивинин чектеринде Өзбек ССРи менен РСФСРдин ортосундагы чек араны тактоо долбоору боюнча КАОнун райондоштуруу комиссиясынын кеңешмеси протоколунун көчүрмөсү, СССР БАКнын райондоштуруу боюнча комиссиясынын Бүткүл Россиялык Борбордук Аткаруу комитетинин алдындагы КАОнун өкүлчүлүгүнө жөнөтүү жөнүндөгү каты; Райондоштуруу боюнча Комиссиянын иши боюнча маалыматтар изилденди.

Архивдик материалдар. Изилдөөдө Кыргыз Республикасынын Борбордук Мамлекеттик архивиндеги материалдардан “Из протокола заседания президиума ревкома Кара-Киргизской Автономной области. О районировании области на четыре округа” [13] аталыштагы документте Токмок уездиндеги революциялык комитеттин ишмердиги, областтык бийликтердин ишмердиги менен иш жөндөмдүүлүгүн текшерип туруусу, керек болсо башка мүчөлөрүн дайындоо, 1920-жылы январь айында Пишпек уездинин администрациясы Токмок уездин жоюу жана уезддин волостторун Пишпек уездине кошуу жөнүндө өтүнүчү, бул «уездди жоюу Пишпек шаарындагы бир нече адамдардын аракети» экендиги тууралуу маалыматтар пайдаланылды. Архивдик материалдардын негинде Пишпек менен Токмок уездинин чек арасы толук такталбагандыгы, чек ара аралыгы жөнүндө маселе чечилбегени, талаштуу маселелердин бири Ысык-Ата минералдык сууларынын аймагын административдик баш ийдирүү маселеси каралып, аны Пишпек администрациясынын курамында сактап калууга умтулуусунан маселе кеткен. Архивдик материалда Партиянын Токмок революциялык комитети жана уезддик-шаардык комитети каршылык көрсөтүп, маселени чечүү үчүн Ташкентке делегат жиберүү менен Токмок анын өз алдынча административдик-аймактык бирдик катары жашоо укугун негиздегендиги тууралуу маалыматтар бар.

“Туркестанская правда. - 1924 г. - 22 август (№ 185/462/).” [49] аталыштагы архивдик материалда Кыргызстан менен Өзбекстан чек арасынын долбоору даярдалып, айрым жерлерге ээлик кылуу маселеси талаш-тартыш жараткан. Маселенин калк арасында ачык талкууланышы чоң кайгылуу кесепеттерге алып келиши мүмкүн эле. Буга жол бербөө үчүн РКП(б) БК Ортоазбюросу 31-августта «бөлүштүрүү комиссиясынын чечимисиз, кошулууну жактаган жана каршы болгон бардык аргументтерди таразалай албай, бүдөмүк гана улуттук курамдын жана экономикалык оорчулуктун идеясына ылайык, жеке аймактарды бириктирүү, тигил же бул республиканын аймагына кандайдыр бир болуштукту же айылды кошуу маселелерин кеңири масса көтөрө албайт», -

деген токтом кабыл алган. Ошондуктан РКП (б) Ортоазбюросу мамлекеттик бөлүштүрүү боюнча комиссиясынын мүчөлөрүнө, «ар кандай жарылуулардан кармануу» көрсөтмөсүн бергендиги тууралуу маалыматтар кездешет.

“Комиссии по районированию Киргизской Автономной области” [16] аталыштагы архивдик материалда 1924-жылдын 18-ноябрында революциялык комитет (ревком) Кыргызстандын аймагындагы башкаруу жана мамлекеттик жогорку орган түзүлгөндүгү, революциялык комитеттин төрагалыгына Иманалы Айдарбеков дайындалып, курамына: Зулфибаев Д. - төраганын орун басары, Янгулатов М. - төраганын орун басары, мүчөлөрү: Абдрахманов Ж., Малышев С. - катчы, Чоңбашев С., Покровский П., Ботбаев М., Каменский. М., Сарыбаев Б., Квитко, Худайкулов Р., Расулиев Р. ж.б. киргени тууралуу маалыматтар бар.

Административдик бөлүнүү принциби кыргыздардын жаңы мамлекеттик бирикмесинин мамлекеттик түзүмдөрүн курууда маанилүү элемент болгон. Административдик түзүлүш боюнча облусту эки округга, аларды уездерге бөлүү сунушу киргизилип биринчи округ – Жалал-Абад эки Ош жана Жалал-Абад уезддеринен, экинчи округ – Пишпек төрт Пишпек, Каракол, Нарын, Олуя-Ата (Тоолуу) уезддеринен турган. Бул маалыматтар “Из истории развития планирования народного хозяйства Киргизии (1918-1971 гг.)” [54] деген документтер жыйнагына киригилген. Биздин оюбузча, мындай административдик бөлүштүрүү падышачылыктын административдик бирдиктерине негизделсе керек.

“Первый учредительный съезд советов советов Киргизском Автономной области 27-30 марта 1925 года Историческая справка” деген документте [35] Пишпек жана Жалал-Абад округдарынын райондук волосторунун борборлору, округдун шаардан жана точка телеграф канторасынын алыстыгы, темир жол станциялары, пристан, калктуу пункттар, айылдык кеңештер, калктын саны жөнүндө таблицалар кездешет.

Архивдик материалдарды кылдат изилдөө менен бул чечим сентябрь айында даярдалган болушу мүмкүн деген жыйынтыкка келдик. Анткени,

Москвагаболочок аймактын толук бөлүнүшүн жиберүүдө уюштуруу бюросунун мүчөлөрү Кара-Кыргыз областынын административдик түзүлүшү жөнүндөгү маселени козгой алышпаса керек.

Округдук мекемелердин жайгашышы, округдардагы партиянын уюштуруу бюросунун курамынын бектилиши тууралуу маалыматтар бар. ККАОнун революциялык комитетинин 15-ноябрдагы чечиминде Ош жана Пишпек шаарларын кошпогондо, ККАОнун аймагында азыркы кездеги волосттук жана уездик аткаруу комитеттеринин зарылчылыгы жөнүндө маселе, райондоштуруу жөнүндөгү маселе иштелип чыкканга чейин, райондук волосттордун революциячыл комитеттерин иш жүзүндө түзүү жана бул жөнүндө атайын буйруктар менен калтырып, алардын ишмердүүлүгүн начарлатпай иштөөгө сунуш кылынган тууралуу маалыматтар “Комиссии по районированию Киргизской Автономной области.”[17] аталыштагы архивдик документте берилет.

“Постановление Революционного комитета Кара-Киргизской автономной области. (Следующее временное административное деление Кара-Киргизской автономной области до утверждения ВЦИК: 1. Пишпек, 2. Каракол, 3. Ош, 4. Джалал-Абад.). 3 декабря 1924 г.” деген документте Жалал-Абад шаары областтын борбору катары таанылган. Бирок шаарда областтык бөлүмдөр үчүн имараттардын жоктугунан, аларды куруу үчүн финансы каражатынын жетишсиздигинен борборго айланбагандыгы, РКП(б) БКнын катчысы Каменскийдин Пишпек шаары ККАОнун борбору болушу керек деген пикири берилген. Облревком, эки округга бөлүштүрүүдө административдик башкарууну уюштуруу жана талаптагыдай башкаруу мүмкүн эместиги билдирген. Архивдик документтерде «130 миң кв. версттен ашык аянтты ээлеген Пишпек уездинин калкы абдан сейрек, айрыкча түштүк-батыш бурчунда, байланыш дээрлик жок. Бүткүл аймак боюнча эки гана жүк ташуучу жол: биринчиси Пишпектен Караколго /Пржевальскке/, экинчиси Кутмалдыдан Нарынга чейин, калган жолдор жүк ташууга ыңгайсыз болуп, округдук

борбордон 350 - 400 верст (дөңгөлөктүү араба эмес, ат менен) алыстыкта болгондугу».

“Письмо Представителя КАО при Президиума ВЦИК в Комиссии по районированию ЦИК СССР о направлении копии протокола №15 от 05.11.1925.” жана “Протокол объединенного заседания Кара-Киргизской и Узбекской национальной комиссий от 20 августа 1924 г. о спорных волостях между Кара-Киргизской автономной области Узбекской СС республикой (Входящих в Кара Киргизскую Автономной область)” аталыштагы документтерден [31, 32]. эки округга бөлүштүрүү шартында облревком административдик башкарууну жана талаптагыдай башкарууну уюштуру мүмкүн эместигинен натыйжасында, мындай бөлүштүрүүдөн баш тартууга аргасыз болгон деген тыянакка келдик.

Кыргыз Республикасынын коомдун саясий документтер архивинин “Туркестанская правда. - 1924 г. - 22 август (№ 185/462/) [49] аталыштагы документте РКП(б) ККАОнун уюштуруу бюросунун президиумунун 1924-жылдын 25-ноябрындагы токтому боюнча жаңы административдик бөлүнүшү боюнча Пишпек округу борбору Токмок шаарында, Каракол - Нарын округу борбору (убактылуу) Каракол шаарында, Ош округу борбору Ош шаарында, Жалал-Абад округу борбору Жалал-Абад шаары болгондугу, ушул эле токтом менен Ташкент шаарында жайдын жоктугунан жана анын натыйжасында бөлүмдөрдүн ишин кеңейтүүгө мүмкүн болбогондуктан Пишпек шаары областтын борбору болуп тандалгандыгы тууралуу маалыматтарды кезедештиребиз. Бирок област төрт округга бөлүнгөндөн кийин Тоолуу (Талас) жана Нарын облустары боюнча маселе ачык бойдон калганы округдук ревкомдордун алсыздыгын көрсөтүп турат.

Ошону менен бирге бул документтен РКП(б)нын Орто Азия бюросунун ККАОнун административдик төрт округга бөлүнүшүн жана Пишпек шаарын убактылуу борбор катары бекиткени, Ташкентте УПОЛСТО (Эмгекти коргоо боюнча ыйгарым укуктуу кеңеш) ККАОнун административдик бөлүнүшүн тааныгандыгы жана Пишпек уездинин борборун Токмокко которууга макул

эместигин билдиргени тууралуу маалыматтарды алдык. 1924-жылдын 23-декабрында УПОЛСТОнун экономикалык бюросу Аксуу (Беловодск) шаарын Пишпек уездинин борбору деп эсептөө жөнүндө чечим чыгарган. Архивден бул чечимдин жүйөсүн таба алган жокпуз. Биздин оюбузча, бул айылда географиялык жайгашуусуна жана темир жол линиясынын жана телеграф байланышынын болушуна байланыштырууга мүмкүн болду.

“Сведение данные о работе Комиссии по районированию” [48] ККАОнун административдик-аймактык бөлүнүшү, Пишпек, Каракол-Нарын, Жалал-Абад округдарындагы волосттордун аталышы, волосттордун борбору, жалпы калкынын (кыргыздар, орустар, башка улуттар) саны, чарба багыты боюнча берилген статистикалык таблица көрсөтүлгөн.

1925-жылдын 15-январында КАОнун жарыяланган күнүн майрамдоого арналган салтанаттуу жыйынында кабыл алынган декларацияда «Революциялык комитет жумушчулар, дыйкандар жана кызыл армиянын депутаттары, кыргыз эмгекчи элинин туруктуу өкмөтүн шайлашы керек», деп жарыялаган. Архивдик документтер пролетариат гана шайлоочу болуп, көпчүлүгү шайлоо укугунан ажыратылгандыгын күбөлөп турат. А.Жуманалиев [79] шайлоонун жүрүшүнө токтолуп, «шайлоого даярдык көрүү жана өткөрүү айыгышкан топтук күрөштүн шартында өтүү» деп белгилейт. Округдун советтик бийлик органдары шайлоо процессине активдүү кийлигишкен.

Архивдик материалдарда административдик бөлүнүш Москвада бекитилгенге дал келбегендиги, анда «Борбор (област) - округ - болуштук» дегенден башка административдик бирдиктерди түзүү каралган эместиги көрсөтүлгөн. Иш жүзүндө жаңы административдик бирдик - район түзүлгөн. Бир катар райондор областтык жетекчилик тарабынан (Талас, Нарын), кээ бирлери райондук аткаруу комитет тарабынан (Кетмен-Төбө, Кызыл-Жар ж. б.) аныкталган.

Райондун уюштурулушу 1925-жылдын 5-мартындагы райондоштуруу боюнча комиссиянын жыйынында зарыл деп табылса, областтык

райондоштуруу боюнча комиссия Талас, Нарын жана Кетмен-Төбө райондорун гана сактап калууну сунуштаган.

Архивдик материалдарда райондоштуруу боюнча комиссиянын волосторду ирилештирүү менен аларды бөлүү, мындай чечимдин себептери, олбасттык комиссия областтык - уезддик - райондук (ирилештирген) волост түзүмүн сактоону алгылыктуу, алыскы волосттордон округга баш ийген жаңы райондорду түзүү керектиги тууралуу маалыматтар көрсөтүлгөн.

Райондоштуруу боюнча дайындалган комиссиянын мүчөлөрү кээде текшерилбеген, эскирген же айрым волосттор боюнча такыр маалыматы жок материалдарды пайдаланышкан, округдук чек аралардын чиймеси боюнча маалыматтарды такташкан эмес эмес, Каракол-Нарын округунун чек арасынын чиймеси жок болгон деген туура эмес маалыматтарды беришкен.

1925-жылы 5-июнда Орто Азияны райондоштуруу боюнча комиссиянын пленумунун кеңешмесинин токтомунда Кыргыз райондоштуруу боюнча комиссиясына жана Борбордук Азиянын райондоштуруу боюнча комиссиясынын президиумуна башкаруунун кантондук системасына / схема боюнча: айылдык совет, кантон, республика / өтүү жагы сунушталган. Административдик бөлүнүүнүн үч варианты иштелип чыккан: 1) төрт округга, 2) үч округга (Пишпек, Каракол-Нарын, Алай), 3) кантондук райондоштуруу системасын киргизүү. Областы «түндүк» жана «түштүк» деп эки областка (губерния) бөлүү, губернияларды райондорго бөлүү каралган.

Бирок, географиялык жайгашуусунун татаалдыгынан кыш мезгилинде жакшы өнүккөн кургак жолдордун жоктугунан, бийик тоо ашууларына кар калың жаап муз тоңгонунан байланышуу кыйынчылык жараткан. Бул факторлордун бардыгы, биздин оюбузча, ар бири белгилүү бир сандагы райондорго бөлүнүшү мүмкүн болгон эки губернияны түзүү идеясына киргизилген. Ошол эле учурда чек ара - учурдагы округдардын конфигурациясы өзгөрүүгө дуушар болот эле.

Бул долбоор областтык аткаруу комитети үчүн алгылыктуу болгон эмес. Мында түзүлүштөгү административдик аппаратты кармап турууга кеткен

чыгымдын кымбаттыгы жана борбордун үч тараптуу бөлүнүүгө өтүү жөнүндөгү көрсөтмөлөрү жана райондук администрациянын иштери үчүн кадрлардын жетишсиздиги кедерги болгон. Андыктан Кыргыз Советтик Социалисттик республикасынын бийлиги административдик жактан өлкөнү кантондорго, андан кийин волостторго бөлүүнү чечкен “Сведение данные о работе Комиссии по районированию”[58].

Кыргыз АССРинин административдик-аймактык бөлүнүшү боюнча таблицада – биздин оюбузча Кыргызстан райондоштурууда кантондорго жана чоңойтулган волостторго бөлүнгөндөн кийин, улуттук азчылыктардын улуттук айылдык кеңештерге өзүнчө бөлүнүшүнө тыгыз көз каранды болуп, айылдык советтердин азыркы тармагы жарым-жартылай гана өзгөрүүгө дуушар болгону көрүнгөн.

Мезгилдүү басылма сөздөрдө, Кыргыз Республикасынын борбордук мамлекеттик архивинде 1918-жылдагы Беловодскидеги совет бийлигине каршы козголоңдун уюштуруучулары Пишпек Советине: саясий туткундарды бошотуу, социал-революционерлердин партиясын жетектөөчү партия деп таануу, Беловодск участогун автономиялуу уездге бөлүп берүү талабын коюшкан. 1918-жылдын 30-сентябрында Абайылдаболушунун тургундары Токмок участогун Пишпек уездинен көз карандысыз өзүнчө бөлүп берүү маселесин талкуулап, Токмок уездинин курамына кирүүнү каалагандыгын билдирген маалыматтар административдик-аймактык түзүлүштү изилдөөдө жол көрсөткүч катары кызмат кыла алат. Бирок биздин оюбузча уезддерди түзүүдө карама-каршылыктардын себеби так берилген эмес.

Изилденген тема боюнча маалыматтар “Декреты советской власти” [52] деген документте кездешет. Совет бийлигинин «Тынчтык жөнүндө» декретинде Россия элдеринин көз карандысыз мамлекет түзүү, өз тагдырын өзү аныктоо укугу таанылган. 1917-жылдын 2 (15) ноябрында Эл Комиссарлар Совети Россиянын элдеринин укуктарынын декларациясында улуттардын тең укугун жана суверендүүлүгүн тааныган; улуттук азчылыктардын жана этникалык топтордун эркин өнүгүшүнө, бардык улуттук жана улуттук-диний

артыкчылыктарды жана чектөөлөрдү жоюуга жана эң башкысы бөлүнүп чыгууга чейин эркин өз тагдырын өзү чечүүгө укук берилген. Бирок, большевиктер Түркстандын бөлүнүшүн каалаган эмес. Мунун себептери аталган эмгектерде көрсөтүлбөгөн.

“Материалы по районированию Узбекистана” [65] деген эмгекте Түркстан эл чарба Советиндеги Мамлекеттик пландоо комитетинин алдында райондоштуруу боюнча жергиликтүү комиссиялар түзүлүп, алар жаңы административдик башкаруунун долбоорун түзүү боюнча иштер жүргүзүшкөн. Долбоордо ТүркАССРиндеги административдик-чарбалык бөлүштүрүү каралып, анда борбору (Ташкент) – округ – райондук волостторго бөлүштүрүү сунушталган. Бул бөлүштүрүүгө ылайык 12 округ, 150 райондук волост долбоорлонууп, төмөнкү факторлор: - демографиялык, жер менен камсыз кылуу, жер шарты жана тарыхы эске алынган.

Бирок райондоштуруу боюнча комиссиянын долбоорунда: Түркстандын жаңы административдик түзүлүшү, чарбалык-административдик бөлүнүш боюнча негизги фактор болуп калышы; ал эми чарбалык эсеп үстөмдүк кылган кезде, жергиликтүү элдин кызыкчылыгы эске алынбоосу; этникалык топтор үчүн өзүнчө аймактык-административдик бирдиктер жөнүндө маселе алардын чарбалык ишмердүүлүгүнө жараша каралганы изилдөөдө көрүндү.

“Материалы по районированию Туркестана: губернии и уезды РСФСР на 1 марта 1921 г.” [63]. аттуу эмгекте Түркстандагы уездер жана участкалык приставдардын саны тууралуу, областардын административдик түзүмү жөнүндө кеңири маалыматтар, жаңы административдик бөлүштүрүүнү калктын туура эмес түшүнүү менен кабыл алуусу, 1920-жылдагы Бүткүл союздук айыл чарба каттоосунун жүрүшүндө «калк айылдын санын гана эмес, волосттун атын да билбейт» деп айтылган маалыматтар берилген.

Бул эмгекте Пишпек уездинде волосттор кошулгандан кийин 1920-ж. төмөнкү Пишпек, Каракол, Нарын, Ош уезддериндеги волосттордун борборлору, уезддердин борборлоруна чейинки шаарлардын аралыгы,

волосттордун борборуна жакын почта, телеграф, кантора, станциялар таблицада көрсөтүлгөн.

Бул маалыматтарга талдоо учурунда 1920-жылы Кыргызстандын түндүгүндөгү волостторду бекемдөөдө урулук түзүлүш эске алынбагандыгы, баардык болуштуктар “механикалык” бириктирилгени, отурукташкан жана көчмөн болуштуктар бир административдик бирдикке кошулушу, болуштуктардын так чек арасы болбогондугу жана болуштуктун борборлорунун калкты тейлөөдө ыңгайсыз жайгашкандыгы даана көрүндү.

Эмгекте Түркстандагы уезддер менен участкалык приставдардын саны, областтын административдик борбору, түзүлгөн жылы, 1920-жылы Түркстан крайынын областтардын административдик түзүмү жөнүндө маалыматтар таблицада көрсөтүлгөн [63].

“К вопросу государственного строительства Советского Кыргызстана 1924-1937 гг.”[55] деген документтер жыйнагында 1924-жылдын 27-октябрындагы ББАКтын (ВЦИК) токтомунда: “Кара-кыргыз элинин жумушчу жана дыйкандар массасынын жалпы эркин аткаруу менен Түркстан АССРнин курамынан чыгуу жана Кара-Кыргыз Автономиялык областын түзүү укугун берүү” жөнүндө токтом чыгып, 12-ноябрда дайындалган областык революциялык комитеттин биринчи пленардык жыйынында анын президиуму жана президиумдун төрагасы шайланган.

Коюлган максатка ылайык милдеттерди чечүүдө Кыргызстандын административдик аймактык түзүлүшү менен байланышкан архивдик материалдардан сырткары мезгилдүү басылмаларда чагылдырылган материалдар да талданды. Аларда төмөндөгү маселелер:

Фергана өрөөнүндөгү элдердин чек ара көйгөйлөрүнүн жана улуттук өзгөчөлүгүнүн контекстиндеги дин фактору [70]; Түркстан Республикасынын курамындагы өз алдынча Тоолуу областынын уштуруу маселеси [63,64]; Кыргыз тоолуу областынын курамына кирүүгө тийиш болгон калкынын саны жана аймагы боюнча маалыматтар [11, 62]; ККАОнун жумушчу, дыйкан

депутаттарынын биринчи курултайында революциялык комитеттин түзүлүшү жана анын курамы тууралуу маалыматтар алынды[69, 71].

Ошентип, жогоруда аталган булактар Кыргызстандын административдик түзүлүшүнүн негизги багыттарын объективдүү ачып берүүгө мүмкүндүк берет.

Бөлүмдө талдоого алынган проблемага көңүл бурган ата мекендик жана чет өлкөлүк авторлордун эмгектери, тарыхый-архивдик булактар изилденди. Теманын мазмунун талдоодо Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинин, ошондой эле Борбордук мамлекеттик архивдин коомдук-саясий архивинин фонддорунан XX кылымдын башындагы Орто Азия элдерин улуттук мамлекеттерге бөлүштүрүү жана Кыргызстандын административдик түзүлүшүнө тиешелүү документтер аныкталды.

2.2. Изилдөөнүн методдору

Теманы изилдөөнүн методологиялык динамикасы хронологиялык тартипте, этап-этабы менен кароого мүмкүндүк берген историзм принциби мамлекеттик саясаттагы өзгөрүүлөрдү, ошондой эле социалдык-экономикалык чөйрөдө пайда болгон актуалдуу көйгөйлөрдү жыйынтыктоого мүмкүндүк берди.

Диссертациялык изилдөөнүн объектиси – Кыргызстандын XX кылымдын 20-30 - жылдардагы административдик-аймактык түзүлүшү, Кара-Кыргыз Автономиялуу областынын, андан кийин Кыргыз Автономиялуу Республикасынын түзүлгөн жана өнүгүү мезгили.

Изилдөөнүн предмети: Кыргызстандын административдик-аймактык түзүлүшүндөгү жүргүзүлгөн өзгөрүүлөр жана алардын натыйжалары.

Ар бир илимий изилдөө өзүнүн принциптерине негизделет жана бир катар жалпы илимий жана атайын илимий методдорду колдонуу менен жүргүзүлөт. Коомдук илимдер үчүн негизгилери - историзм жана илимий объективдүүлүк принциптери. Аларды колдонуунун натыйжалуулугу тарыхый фактыларды объективдүү кароого мүмкүндүк берүүчү изилдөө предметинин мүнөзүнүн аны изилдөө этаптарына ылайык келиши менен аныкталат. Бул методологиялык принциптер эмгектин негизин түзгөн.

Историзм принциби диалектикалык логиканын жоболоруна негизделет жана конкреттүү тарыхый кырдаалга ылайык фактыларды жана окуяларды кароону камтыйт. Эгерде Совет бийлигинин алгачкы жылдарында Кыргызстанда административдик-территориялык түзүлүштүн калыптанышына жана өнүгүшүнө баа берүүдө историзм принцибине ылайык биринчи кезекте анын алдындагы социалдык-экономикалык өбөлгөлөрдү талдап чыгуу зарыл. Аларга кыскача мүнөздөмө берүү менен төмөнкүлөрдү негизгилер катары карасак болот: 1) капиталисттик мамилелердин алгачкы көрүнүштөрү менен (негизинен дыйканчылык аймактарында) патриархалдык-феодалдык мамилелердин (көчмөн жана жарым көчмөн аймактарда) үстөмдүгү; 2) профессионал өнөр жай пролетариатынын иш жүзүндө жок болушу (ал 1%дан аз болгон; 3) айыл чарба аймактарынын бирдей эмес өнүгүшү; 4) ар турдүү улуттук курамы (кыргыздар, орустар, украиндер, өзбектер, дунгандар). 5) Россия империясы Кыргызстанда административдик-аймактык бөлүштүрүүдө уруулардын бытырыландырылышы; 6) социалдык жактан: патриархалдык-уруулук кыргыз жамаатын эки катмарга: карапайым калкка - букарага жана «ак сөөккө» бөлүү. Кыргызстанда калыптанган социалдык иерархия коомдун төмөнкү катмарынын кызыкчылыктарын олуттуу түрдө кемсинткен.

Изилдөөдө теманын динамикасын хронологиялык тартипте, этап-этабы менен кароого мүмкүндүк берген историзм принциби мамлекеттик саясаттагы өзгөрүүлөрдү, ошондой эле социалдык-экономикалык чөйрөдө пайда болгон актуалдуу көйгөйлөрдү жыйынтыктоого мүмкүндүк берет. ККАОну өнүктүрүү, административдик-аймактык түзүлүштөгү кайра курууну талап кылган ар кандай милдеттер бышып жетилген сайын, аларга өз убагында бийлик тарабынан чара көрүүгө умтулуп жатканын ачык көрсөтөт.

Бул принцип кубулуштарды, окуяларды бири-биринен ажырагыс байланышта карап, убакыттын өтүшү менен өзгөрүп турушу, алардын коомдук мамилелер системасындагы ордун аныктоо маанилүү экенин көрсөтүп турат. Негизинен тарыхый кубулуштардын өз ара байланышын жана көз карандылыгын аныктоого жардам берет.

Объективдүүлүк принциби совет доорунда жарыяланган эмгектерге баа берүүдө өзгөчө мааниге ээ, анткени советтик изилдөөчүлөр идеологиялык постулаттарды карманып, окуяларга бир жактуу карашкан. Ушуга байланыштуу, жалпысынан алганда, биздин өлкөнүн тарыхынын Совет мезгилин баалоодо изилдөөлөрдө диаметралдык карама-каршы позициялар кездешиши мүмкүн: же жетишкендиктерди жана оң натыйжаларды бир жагынан артыкчылыктуу талдоо менен же терс, же трагедиялуу факторлорду артыкчылыктуу бөлүп көрсөтүшкөн.

Биздин оюбузча, объективдүүлүк принцибинин ишке ашырылышынын дагы бир формасы болуп Кыргызстандын административдик-аймактык түзүлүшүнүн калыптануу жана өнүгүү тарыхын саясий процесстердин көз карашынан гана эмес, экономикалык жана социалдык жактан изилдениши зарыл.

Тарых илиминин методологиясында жалпы жана атайын-тарыхый ар кандай изилдөө ыкмалары бар. Изилдөөнүн бардык этаптарында анализдин жана синтездин, индукциянын жана дедукциянын жалпы ыкмалары колдонулду. Өзгөчө-тарыхый методдор: проблемалык-хронологиялык, салыштырмалуу-тарыхый жана структуралык-функционалдык методдор чечүүчү мааниге ээ болду.

Кандай гана тема болбосун, аны кароодо актуалдаштыруу ыкмасын колдонуу зарыл. Бул ыкманы колдонуу менен бул диссертациялык иштин темасынын актуалдуулугу, илимий жана практикалык мааниси далилденди.

Теманы изилдөөдө дагы бир метод – баяндоо, окуяларды жана кубулуштарды, тарыхый инсандардын ишмердүүлүгүн алар жашаган доордун призмасы аркылуу сүрөттөөгө жардам берген баяндоо ыкмасы да колдонулду.

Райондоштуруу жөнүндөгү чечим кандайча, кайсы пленумдарда же кандай токтомдордун негизинде кабыл алынгандыгын, чарбалык турмуштун айрым белгилерин, географиялык шарттарын, калктын уруулук бөлүнүшүн изилдөөдө салыштыруу методу пайдаланылды.

Мындан тышкары, маселени комплекстүү кароо максатында материалды хронологиялык тартипте бөлүп алууга жана айкалыштырууга, анын өнүгүү өзгөчөлүктөрүн жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоого мүмкүндүк берген проблемалык-хронологиялык ыкма колдонулду.

Салыштырмалуу тарыхый метод тарыхтын ар кандай этаптарында каралып жаткан окуяларды салыштырууга, Кыргызстандын аймагын райондоштурууда келип чыккан маселелерди чечүүнүн жолдорун жана каражаттарын аныктоого мүмкүндүк берди. Архивдик материалдарды пайдаланып, монографиялардын жана макалалардын материалдарына кеңири таянуу менен ар кандай этаптардагы процесстерди салыштырып, ишке ашырылып жаткан реформалардын себептерин жана кесепеттерин көрсөтүүгө мүмкүндүк берди.

Кыргызстанда уезддердин, болуштуктардын түзүлүшүн жана түзүлүш механизмин изилдөөгө мүмкүндүк берген структуралык-функционалдык талдоо изилдөөнүн ажырагыс бөлүгү болуп саналат жана бул маселелер эмгекте коомдук түзүлүштөгү аймактык экономикалык өнүгүүсүндөгү өзгөрүүлөр менен тыгыз байланышта каралган. Мисалы, эмгекте Кыргызстандын аймагынын райондук бөлүнүшүнүн түзүлүшүнө алып келген себептерди, андан соң аймактык түзүлүштүн өзгөрүшүнө жана кантондордун пайда болушуна алып келген себептерди көрсөтүүгө аракет жасалган. Эмгекте ар кайсы жылдардагы территориялык түзүлүш ырааттуу түрдө талданат. Алгачкы эки райондук түзүлүштөн кийин 1924-жылы декабрда жаңы райондоштурууда Пишпекти төрт районго бөлүштүрүү, Ош, Жалал-Абад, Каракол-Нарын райондорунун түзүү каралган.

Ошону менен бирге диссертацияда кантондордун структурасын жана райондоштуруунун жаңы этаптарында да өзгөртүүлөргө дуушар болгон башкаруу органдарынын функцияларын кеңири изилдөөгө алынды.

Ошентип, диссертацияда колдонулган принциптердин жана методдордун жыйындысы аныкталган материалды изилдөөгө жана талдап чыгууга, андан жыйынтык чыгарууга, практикалык сунуштарды берүүгө мүмкүнчүлүк түздү.

**III-Бап. КЫРГЫЗСТАНДЫН
АДМИНИСТРАТИВДИК-АЙМАКТЫК
ӨЗГӨРҮҮЛӨР**

**20-30-ЖЫЛДАРДАГЫ
ТҮЗҮЛҮШҮНДӨГҮ**

**3.1. Түркстан АССРнын курамындагы Кыргызстандын
административдик-аймактык уюштурулушу**

Түркстандын административдик-аймактык бөлүнүштүрүү Россия империясынын курамына каратылгандан кийин 1865-1869-жж. жүргүзүлгөн Крайдагы башкарууну уюштуруу жана жаңы волостторду түзүүнү ишке ашыруу максатында жерлерге комиссиялар жөнөтүлгөн [123, с.82]. Административдик түзүүлөрдү жүргүзүү колониялык режимди бротоло бекемдөөгө өбөлгө түзгөн. Баардыкиш чаралардын негизги максаты колониалдык башкаруу аппаратын чындоого багытталган.

Жарым аскердик аймактагы колониалдык башкаруу системасы Түркстан аскер министрлигине баш ийген. Ал 1917-жылдагы революцияга чейин

сакталган.Россияга каратылган аймактаТүркстан генерал-губернаторлугунун түзүү жөнүндөгү мыйзам 1867-жылы 14-июлда кабыл алынган.

Мыйзамга ылайык Түркстан генерал-губернаторлугундаадминистративдик бирдиктер – айыл, волост, уезд жана областьтүзүлгөн.

Аймактагы административдик бөлүнүштүрүүнүн укуктук негизи 1775-жылдагы провинцияларды түзүү жөнүндөгү Жободо жарыяланган жана Кавказда сыналган "аскердик-элдик башкаруу [64, с.3]" деп аталган принцип болгон.Бул системанын биринчи тепкичинде старчын жетектеген административдик айыл турган. "Аскердик-элдик башкаруунун" маанилүү бөлүгү - болуштук башкаруучу - "болуш" эң төмөнкү жергиликтүү бийликтеги кызмат болгон.Волосттук башкаруу кызмат ордуна үч жыл сайын формалдуу түрдө шайлоо жүргүзүлгөн. Генерал-губернатор аскер кызматындагы падышачылык режимге берилген адам орус бийлиги тарабынан дайындалган [110, с.264].Кеңири аймакты камтыгандыктан жергиликтүү калкты көзөмөлдөө начар болгон.Жашоочулардын жүрүм-турумун көзөмөлдөө жана жетекчиликтин бардык буйруктарынын аткарылышын көзөмөлдөө анын натыйжалуулугун жогорулатуу максатында участкалык приставдар түзүлгөн.

Түркстандагы уезддер жана участкалык приставдардын саны Таб.1[63, с.23, с. 26].

Област	Уезд	Участок	Областын административ-	Түзүлгөн
СырДарыя	6	17	Ташкент	11.07.1867
Самарканд	4	11		01.01.1887
Фергана	5	20	Скобелев	19.02.1876
Жети-Суу	6	16	Верный	11.07.1867

Бир нече участоктор уездде бириктирилип, ал уездин башчысы тарабынан башкарылып, чектеш уезддер областтка бириктирилген.

1917-жылдын 25- октябрында большевиктердин Петербургда Октябрь революциясынын жеңиши Орто Азиянын тургундарынын тарыхында жаңы

баракты ачты. Бул доор – чоң үмүттөрдүн жана күтүүнүн доору болгон. Россия империясынын бүткүл аймагындагы эзилген элдердин андан аркы тагдыры чечилген. Петроградда Романовдордун династиясы кулагандан кийин мамлекеттин түзүлүшү, эзилген жана куугунтукталган элдерди колониализмдин моюнтуругунан бошотуу боюнча талаш-тартыштар болгон. Падышачылык мезгилинде колониализм өзүнүн туу чокусуна жетип көчмөндөрдү жок кылуу максаттуу жана пландуу жүргүзүлгөн. Анын максаты айдоо жана сугарууга жарактуу жерлерди басып алып, Россиянын борбордук райондорундагы келгин-колонизаторлорду жайгаштыруу болгон.

Падышачылык Россиянын Борбордук Азиядагы саясаты «Орто Азия элдеринин арасында кандайдыр бир мамлекеттүүлүктүн башталышын жок кылуу, алардын маданиятын бузуу, тилин чектөө, наадандыкта кармап туруу жана мүмкүн болушунча орусташтырууга» умтулуу менен мүнөздөлгөн [4, с.558-559]. Мунун натыйжасында элдер саясий жактан укуксуз жана экономикалык жактан артта калган.

Ташкент шаарында 1917-жылы 1-ноябрда Убактылуу өкмөттүн өкүлдөрү кулатылгандан кийин Түркстан аймагында Совет бийлиги орной баштаган. Бул процесс 1918-жылдын жаз айларына чейин созулган – “бийликти басып алуу жолдору жана мөөнөтү көбүнчө жер-жерлерде саясий күчтөрдүн тең салмактуулугуна жана уезддердин, шаарлардын борбордон алыстыгына көз карандыгына байланыштуу” [79, с.106] болгон.

Бийликтин Советтердин колуна өтүшү менен Убактылуу Өкмөттүн башкаруу органдары таркатылып, анын ордуна жаңыларын түзүү жолу менен ишке ашкан. 1918-ж. январда Ашхабадда, 1918-ж. жазында Мервде, Красноводскиде, Керкиде [76, с.190-191] шаардык дума жана башкаруу таркатылган. 1918-ж. мартта Ош, Пржевальск, Пишпек уезддеринин, мындан тышкары тоолуу көчмөн жана отрукташкан аймактардагы Убактылуу Өкмөттүн комиссарлары бийликтен четтетилген [104, с.276].

Советтердин укуктук ишмердигин камсыз кылуу жана жөнгө салуу үчүн 1917-ж. 10-декабрда Түркстан крайынын ЭКС “Жумушчу, дыйкан жана солдат

депутаттарынын жергиликтүү советтеринин ишин уюштуруу жөнүндө [150, с.56]” токтом чыгарган.

Токтомдо, чарбалык, маданий жана социалдык турмуштун баардык тармактарын башкаруу үчүн жергиликтүү кеңештердин алдында административдик жана жарандык бөлүмдөр боюнча комиссариаттарды, тамакаш, аскердик, уюштуруучулук бөлүмдөр боюнча секцияларды, Кызыл Армия, шаардык жана уездик милиция, финансы жана салык, сот, жер комитеттери жана эмгекти коргоо комитеттерин түзүү зарыл деп айтылган [109, с.52].1917-жылы декабрда Фергана өрөөнүндө Советтердин VI областтык съездинен кийин областтын бардык уезддеринде жана волостторунда бийлик акырындык менен жергиликтүү кеңештердин колуна өтө баштаган [104, с.260-261].

Жети-Суу областында “большевиктер уюштурган куралдуу көтөрүлүштүн натыйжасында 1918-жылдын 3-мартында Верный шаарындагы Убактылуу өкмөттүн комиссарларынын жана казак аскер өкмөтүнүн бийлиги кулатылган [93, с.119]”

Кыргызстандын аймагында Совет бийлигин орнотууда жергиликтүү калктын чарбалык ишмердүүлүгүнүн багытына байланыштуу кошумча кыйынчылыктар жаралган.

Акыркы изилдөөлөргө караганда, Пишпек уездинде большевиктер бийликти “1918-жылдын 1(12) - январында солдаттардын жана куралдуу жумушчулардын [96, с.66]” жардамы менен басып алышкан.Пишпектеги курал-жарак кампаларын кызыл гвардиячылар басып алгандан кийин Советтердин бийлиги биротоло орногон [10, с.7]. Ош уездинде 1917-жылдын 14-декабрында бийлик толук бойдон большевиктерге өткөн."Бир нече күндөн кийин Ош уездинин дыйкандарынын буга чейинки айылдык жана аймактык кеңештердин негизинде Ош уезддинин дыйкан депутаттардын бириккен кеңеши түзүлгөн" [93, с.107].Нарында большевик Ф.Дубовицкий башчылык кылган Токмоктогу куралдуу отряддын колдоосу менен Совет бийлиги орногон.Пишпек уездинин айыл-кыштактарына Советтердин бийлиги 1918-жылдын жай айынын башында таралган [50, с.99].

Болуштуктарда жергиликтүү кеңештерди уюштуруу уездик кеңештер тарабынан ишке ашырылган. Совет бийлиги Кыргызстандын айрым болуштуктарында али орной элек болгон, өзгөчө түштүк аймактарда мурдагы болуштук башкарууда кала беришкен. Көптөгөн кыштактарда жана айылдарда кеңештердин жоктугунан эски башкармалык – болуштук башкаруучулар, айылдык старшиналар убактылуу сакталып калган [93, с.138].

Эски административдик аппаратты алмаштыруу процесси күч алган. Самарканд облусунун Хожент уездинин Исфана волостунда башкаруунун эң төмөнкү деңгээлиндеги биринчи болуштук жана кыштактык кеңештер түзүлгөн [88, с.193].

1920-жылы Түркстан крайы 5 областтан, 31 уезден турган. Болуштуктардын, айылдык жамааттардын жана айылдардын жалпы саны ылайыгына жараша 466 жана 3925 болгон. Төмөнкү таблицада областтардын административдик түзүмү жөнүндө кеңири маалымат берилген. Таблица 2 [63, с.30].

Област	Уезд,	Шаар (уездик	Шаар тибиндеги жана	Болуштук	Айылдык жамаат
Сыр-Дарыя	7	7	57	146	1063
Жети-Суу	7	8		95	1454
Фергана	7	8	34	122	768
Закаспий	4	5	55	18	228
Самарканд	4	5	10	69	334

Аймактарда түрдүү элдердин өкүлдөрүнөн турган. Түркстан элдеринин областтар боюнча таралышы төмөнкү таблицада көрсөтүлгөн. Таблица 3 [7, с.6-7].

Област	Өзбектер	Казак- тар	Кыргыз- дар	Орт. Азия-дагы башка	Орус- тар	Башка улут- тар	Тажик- тер	Кара- калпак- тар
Жети-Суу	1,6	44,8	18	7,4	28	18		
Сыр-Дарыя	28,4	46,4	4,4	5,7	12,8	2,3		

Фергана	68,2	-	17,2	2,1	2,3	0,7	8,9	0,5
---------	------	---	------	-----	-----	-----	-----	-----

Таблицадан көрүнүп тургандай кыргыздар 3 аймакта жашаган. Алар Талас жана Чүй өрөөндөрүндө, Ысык-Көл ойдуңунда, ошондой эле Фергана өрөөнүндө жана бир катар башка аймактарда тыгыз жашашкан.(Тиркеме 1)Кыргыздар жыш жашаган уезддердин аймагы жана калкы Таб. 4 [149, с.187].

Болуштуктар калктын чарбалык ишинин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен көчмөн жана отурукташкан болуп экиге бөлүнгөн.Көчмөн болуштук бир нече уруунун өкүлдөрүнөн турган.Ошол эле учурда ар кандай кландардын ортосунда “партиялык” деп аталган күрөш башталган.

Албетте бул табигый түрдө майда уруктар бөлүнүп, башка болуштуктардагы тууган-туушкандары менен биригип, өздөрүнчө болуштукту түзүүгө алып келген.Бул биригүү өзүнчө жашоочуларды же айылдарды бир болуштуктан экинчи болуштукка өткөрүү жана эски болуштуктарды бөлүп-жаруу аркылуу ишке ашкан.Кээ бир жерлерде болуштуктар бир атадан тарагануруктардан турган.Совет бийлигинин алгачкы жылдарында партиялык күрөштүн натыйжасында болуштуктардын бөлүнүшү байкалган.Маселен, 1918-жылы Пишпек уездиндеги кыргыз жарандарынын өкүлдөрү райондоштуруу боюнча Жети-Суу областтык комиссиясына: “жоочалыш” уруусун 400 кожолуктан өзүнчө болуштукту бөлүп берүү өтүнүчү менен кайрылышкан.Жаңы Жоочалыш болуштугуна төмөнкү бирдиктерди бириктирүү керек эле:1) Чыгыш-Сокулук болуштугуна Камеск айылы 190 кожолук, 2) Кантаев болуштугуна караштуу Жоочалыш айылы 38 кожолук, 3) Жаламыш болуштугунан Белек айылы 51 кожолук, Туз айылы 28 кожолук, Жарпан айылы 29 кожолук [63, с.20-21].

Орус кыштагы же бир нече кыштагы өзүнчөболуштук болуп эсептелген.Орус кыштактарынын, айылдык жамааттардын өзүнчө административдик түзүлүшүнүн себеби, ар кандай жеңилдиктерди берүү үчүн калкты эсепке алуу зарылчылыгы, анын ичинде ссудаларды берүү, жер үлүштөрүн берүү, ар кандай салык жеңилдиктери камтылган.Өз алдынча

болуштуктарды бөлүп, түзүүгө умтулуу орус кыштагына да мүнөздүү болгон. Мисалы, 1918-жылдын 30-майында Покровка айылынын өкүлдөрү Токмок участкалык башчысына айылды Соловьев айлына кошуп өзүнчө болуштукка бөлүү жөнүндө арыз менен кайрылышкан.

XX к. башталышында кыргыздар бара-бара көчмөн чарбадан отурукташкан жашоого өтө баштаган. Жаңы отурукташкан кыргыз болуштуктары пайда болгонуна карабастан көчмөн чарбалардын үлүшү өтө жогору бойдон калган. Документте "Кыргыз райондорунун калкынын 80% ден ашууну мал чарбачылыгы менен алектенип, өнүгүүнүн өтө төмөн деңгээлинде болгон" [142, с.24], - деп белгиленген.

Натыйжада, Пишпек уездинде жергиликтүү элдерден турган көчмөн жана отурукташкан болуштуктар, ошондой эле европалык болуштуктар да болгон. Атап айтканда, 25 орус болуштугу 532ден ашык калктуу пункттарды жана хуторлорду камтыган. Бул конуштардан тышкары 14 жана 30 көчмөн отурукташкан кыргыз болуштуктары болгон.

Колониялык бийликтин кыргыз урууларын жана уруктарын бөлүп жаруусу, аларды өзүнчө административдик-аймактык бирдиктерге чачыратууга умтулуусу каалаган натыйжасын берген эмес. Айрым уруулардын өкүлдөрүнүн бийлик үчүн күрөшүү процессинде болуштуктар аздыр-көптүр бир өңчөй болуп калган.

1916-жылы падышанын ырайымсыз жазалоочуларынын көтөрүлүштү кандуу басышы Түркстан АССРинин калкынын санынын өзгөрүшүнө, көчмөн болуштуктарда калктын бир кыйла азайышына алып келген [162]. Буга байланыштуу 1920-жылы көчмөн волостторду ирилештирүү жүргүзүлгөн. Бир нече чектеш аймактык болуштуктар "механикалык" түрдө бир болуштукка бириктирилген [63, с.32]. 1917-жылы Пишпек уездиндеги болуштуктардын саны 44 болсо, бириккенден кийин 10 бирдик калган. Пржевальский уездинде 32 болуштук (1899-жылга чейин Ысык-Көл, 1922-жылдан (1919-ж.). Каракол) болсо, 1920-жылы 20, Нарын уездинде 9 болуштук калган.

Фергана областында болуштук бөлүштүрүүдө олуттуу өзгөрүүлөр болгон эмес. Ош уездинде 1917-жылдагы эл каттоо боюнча 14 болуштук болсо, бул 1920-жылы да сакталып калган. Ушундай эле көрүнүш Кокон (Скобелев) жана Наманган уездеринде да байкалган. Фергана жана Анжиян уезддеринде бирден жаңы болуштук кошулуп, 1920-жылга карата Фергана уездинде 20, Анжиян уездинде 23 болуштук болгон.

Жаңы административдик бөлүштүрүүнү калктын туура эмес түшүнүү менен кабыл алуусу терс көрүнүш болгон. 1920-жылдагы Бүткүл союздук айыл чарба каттоосунун жүрүшүндө «калк айылдын санын гана эмес, болуштуктун атын да билбейт» деп айтылган [61, с.325]. Кээ бир болуштуктардын аткаруу комитеттери да калктуу пункттар жана айылдар боюнча так маалыматтарды бере алышкан эмес.

Автономиялуу республикадагы болуштуктардын так саны да суроолорду жараткан. Түрк АССРинин болуштуктарынын тизмесинде Талас өрөөнүндөгү Жетыгон болуштугу кирбей калган [64, с.18]. Ошол жылдардагы адабиятта «Республикада болуштуктардын так санын атай турган адам табылышы күмөн», - деп белгиленген [63, с.32].

1921-жылы НКВД «Түркстан АССРинин областтары, уезддери жана болуштуктарынын» [119, с.41] тизмесин жарыялаган. Бул документте бир катар кемчиликтер жана так эместиктер бар. Көптөгөн болуштуктардын аттары туура эмес берилип, Памирдеги беш болуштук баары таптакыр эле алынып салынган. Тизмеге чындыгында жок болуштуктар кирген. Болуштуктардын саны так аныкталбагандыктан, болуштуктун болушунун формалдуу жагы жөнүндө маселе каралган эмес [8, с.35]. Түркстан АССРинин башкаруу органдарынын эффективдүү иштеши үчүн Түркстандын так (эч нерсесин калтырбаган) административдик картасын түзүү зарыл болгон, бул болсо көп күч-аракетти жана каражатты талап кылган. 1922-жылдын август айында болуштуктардын аздыр-көптүр так чектерин көрсөткөн Түркстандын картасы чыгарылган [8, с.36].

Революциядан кийин волосттордун демографиясында өзгөрүүлөр болгон. Соода-сатык мамилесинде көчмөн волосттор «өз аймагында чатырланган орус конуштарына» [64, с.24] ыкташкан. Колониада бийликтин саясатын ишке ашыруу үчүн орус кыштактарынын көбү кыргыз болуштуктарына жанаша тилкелерде жайгашкан. Көбүнчө мындай кыштактар ат-почта жолдору же дарыя өрөөндөрүндө, айдоо жана сугаруу үчүн ыңгайлуу түздүктөрдүн боюнда жайгашкан.

Көпчүлүк көчмөн болуштуктарда уруулук байланыштар жоюлган эмес. Бул болуштуктардын калкы «уруулук топтордун негизинде административдик бөлүнүүнү курууга көбүрөөк ыкташы мүмкүн» [64, с.24-25]. Бирок уруулардын көбү жанаша жайгашып, бир аймакты мекендеген эмес. Революциядан кийинки мезгилде бийлик тилкелик болуштуктарды башкаруунун ыңгайсыздыгын, мындан тышкары мындай бөлүнүү экономикалык натыйжалуулукту азайтаарын, эл чарбасына терс таасирин тийгизгээрин көрсөткөн.

Эгерде 1917-жылга чейин жергиликтүү калктан турган болуштуктар (көчмөн жана отурукташкан) жана орус айылдык коомдору болсо, большевиктердин бийликке келиши менен бириктирилген. Пишпек уездинде болуштуктар кошулгандан кийин 1920-ж. төмөнкү болуштуктар катталган: (Тиркеме 2) Пишпек уездинин болуштуктары Таблица 4 [64, с.15]. Каракол уездинде 1920-жылдагы эл каттоо боюнча болуштуктар (Тиркеме 3) Таблица 5 [64, с.13-14], Нарын уездиндеги болуштуктар (Тиркеме 4) Таблица 6 [64, с.14-15]. тиркемеде берилди.

Ош уездинде болуштуктарды бекемдөө болгон эмес, болуштук бөлүштүрүү мурдагыдай эле калтырылган. Фергана өрөөнүндө басмачылардын кыймылы уланган [87, с.195]. Түштүктөгү атуулдук согушка байланыштуу административдик бөлүнүштүрүүнү реформалоо мүмкүн эместей көрүнгөн. 1920-жылдагы эл каттоого ылайык уездде төмөнкү болуштуктар болгон: (Тиркеме 5) Таблица 7 [64, с.24-25].

Отурукташкан жана көчмөн болуштуктар бир административдик бирдикке биригишкен. Ар бир болуштуктун калкынын жыштыгын отурукташкан болуштуктарда гана так аныктоого мүмкүн болгон, ал эми так чек арасы болбогон көчмөндөрдө болжолдуу маалыматтар алынган [161]. Эгерде отурукташкан болуштуктардагы айылдык жамааттын санын эсепке ала турган болсок, анда 1917-жылы орто эсеп менен ТүркАССР боюнча бир болуштукка 7,7 айылдык жамаат туура келген. 1920-жылы алардын саны 8,4ке жеткен. Көчмөн болуштук 7,1 ден 9,5 чейинки административдик айылдардан турган. Көпчүлүк отурукташкан болуштуктар 5-6 айылдык жамааттарга бөлүнгөн.

Революциядан кийин болуштуктардын аталышы өзгөргөн. Революцияга чейинки мезгилде бир катар болуштуктар помещиктердин, жергиликтүү манаптардын же диний ишмерлердин аттары менен аталган. Совет өкмөтү эксплуататордук элементтер менен карама-каршылыкта болуп, мындай административдик-аймактык бирдиктердин атын кайра атоо жөнүндө маселени койгон. Ошентип, Пишпек уезддик-шаардык революциялык комитетинин чечими менен Жангарач жана Түлөберди болуштуктары Жыламыш жана Кантоев деп аталып калган. Болуштуктардын жаңы аттары ошол жердин аталышынан келип чыккан.

Болуштук борборлор калкты тейлөөгө ыңгайлуу аралыкта жайгашуусу керек болучу, алар чарбалык муктаждыктарга дээрлик эч кандай тиешеси жок болсо дагы, алардын ролу, административдик-чарбалык бирдиктер катары уезддик администрациянын буйруктарын аткаруучулук мүнөздө болгон. Бир катар болуштуктарда таблицадан көрүнүп тургандай, туруктуу борборлор болгон эмес. Көчмөн болуштуктарда табигый чек болуучу өзөн болуштук борборлордун милдетин аткарган, болуштуктун мүчөлөрү алдын ала белгиленген күндөрү ар кандай маселелерди чечүү үчүн чогулушкан.

Көчмөн жашаган аймактарда сөздүн толук маанисинде калктуу пункттар болгон эмес. Бул пункттарды “өзүнчө кыштоо” [63, с.32] деп атоо туурараак

болор эле, анда адамдар күз-кыш айларында бир нече ай жашап, калган убактарда ал жерде эч ким жашабай калган.

Почта-телеграф жана ат-почта тармагы аркылуу волостторго жана уезддерге жөнөтмөлөрдү жана кабарларды жеткирүү ишке ашырылган. Байланышты жакшыртуу максатында 1919-жылдын 16-январында Түркстан АССРнин Борбордук Аткаруу Комитети өзүнүн декрети менен бардык ат-почта станцияларын [74, с.94] улутташтырган.

Райондоштуруу боюнча жергиликтүү комиссиялар түзүлүп жаңы административдик башкаруунун долбоорун түзүү иштери жүргүзүлгөн. Ушундай эле комиссия Түркстан эл чарба Советинин Мамлекеттик пландоо комитетинин алдында түзүлгөн. ТүркАССРи үч мүчөдөн турган административдик-чарбалык бөлүнүшкө - борбор (Ташкент) – округ – райондук болуштуктан турган. Бул бөлүштүрүүгө ылайык 12 округ, 150 райондук волость [64, с.3] долбоорлонгон. Анда төмөнкү факторлор эске алынган: демографиялык: калктын жыштыгы, калктын чарбалк иш-аракеттеринин багыттары, жалпы калктын санына эмгекке жарамдуу калктын %, жалданма жумушчулардын % ж.б.; жер менен камсыз болушу: жерге болгон ээликтин өлчөмү, 1 чарбага айдоо үчүн жарактуу жер аянты, 1 чарбага айдоо жеринин аянты ж.б.; жер шарттары: бардык сугат аянтынын %, бак-дарактардын жана жүзүмзарлардын аянты, айдоо жерлеринин аянты, чабындылардын аянты ж.б.; табигый - тарыхый.

Жогоруда айтылгандардан тышкары өнөр жайдын, байланыш системаларынын, ирригациялык курулуштардын системаларынын өнүгүшүнүн дэңгээли сыяктуу факторлордун таасирин эске алынган.

Жаңы округдук болуштуктарды долбоорлоодо изилдөөчүлөр физикалык-географиялык өзгөчөлүктөргө, б.а. климатка, топуракка, өсүмдүктөргө, жер бетинин түзүлүшүнө негиздешкен. Бул белгилерге алар ар кандай аймактардын ортосундагы экономикалык чөйрө түшүнүгүн, ар башка райондор ортосундагы экономикалык алмашууну кошушкан. Мисалы, көчмөн жана отурукташкан аймактардын ортосунда товар алмашуу системасын түзүү максат болгон.

Комиссия райондук болуштуктардын экономикалык жана жаратылыш шарттарын эске алуу аракети менен 1921-жылдын 1-февралында Жети-Суу областынын Каракол уездинин маселесин караган. Анда жердин сапаты, жерди пайдалануунун ченемдери, дыйкан чарбаларынын экономикалык күчү сыяктуу өзгөчөлүктөргө ылайык түзүлгөн алты районду түзүү долбоорлонгон. Изилдөөлөрдү ж. Бурыгин даярдаган, ал Румянцевдин эмгектерин жана 1917-жылдагы эл каттоонун материалдарын, ошондой эле мурдагы көчүрүү башкармалыгынын материалдарынан алынган табигый тарыхый мүнөздөгү маалыматтарды пайдаланган [145, с.75]. Ушундай эле иштер Пишпекте да, башка уездерде да жүргүзүлгөн.

Түркстанды райондоштурууда кайсы сугат каналдары, дамбалар, суу сактагычтар, айдоо жерлери үчүн ылайыктуу суу менен камсыз кылган дарыяларды эске алуу зарыл эле. Фергана облусунун ирригациялык тармагы эксплуатациялык мамиледе алты суу округуна бөлүнгөн: Анжиян, Кампыр-Рават, Кокон, Наманган, Маргелан, Ош, Кампыр-Рават тилкесинде чоң таштан жасалган суу топтогуч дамбалуу суу бөлгүч жайгашкан. 1921-жылы Жети-Суу областындагы Пишпек суу округунда 117 миң десятина сугат аянты жана Каракол округунда 65 миң десятина сугат аянты болгон [87, с.114]. Сугат аянтын көбөйтүү үчүн РСФСРдин Эл Комиссарлар Совети Чүй өрөөнүндө ирригациялык курулуштарды курууга каражат бөлгөн.

Суу бөлүштүрүүдөгү 1924-жылдагы райондоштуруунун авторлорунун оюу боюнча Түркстандын жаңы административдик түзүлүшү, чарбалык-административдик бөлүнүш менен катар негизги фактор болуп калышы керек эле. Ал эми чарбалык эсеп үстөмдүк кылган кезде, жергиликтүү элдин кызыкчылыгы эске алынган эмес. Этникалык топтор үчүн өзүнчө аймактык-административдик бирдиктер жөнүндө маселе алардын чарбалык ишмердүүлүгүнө жараша каралганы менен административдик бөлүнүштүн долбооруна кирген эмес. Ал көчмөн, жарым көчмөн жана отурукташкан калкы бар волостторду түзүүгө тийиш болгон. Жаңы райондоштуруунун авторлорунун пландары боюнча көчмөндөр, жарым көчмөндөр жана

отурукташкан калк жашаган аймактардын ортосунда соода-сатык түзүлүүгө тийиш болгон.

Экономикалык райондоштуруу боюнча иштелип чыккан долбоор жүзөгө ашырылган эмес, анткени анын ордуна В.И. Ленин Түркстанды бөлүштүрүүнү, анын ичинде Өзбек республикасына Бухара жана Хива эл республикасын, Кыргызстан (Казакстан) менен Түркмөнстанды кошуу зарылдыгын көрсөткөн.

Коомдо болуп өткөн өзгөрүүлөр – нарктык багыттардын өзгөрүшү, менчикти улутташтыруу – калк менен бийликтин ортосундагы мамилени өзгөрткөн. Жергиликтүү калкты башкаруунун ар кандай ыкмалары иштелип чыккан. Большевиктер негизинен шайланган кеңештердин бийлигине таянышкан. Кээ бир жерлерде жаңы бийлик чукул кырдаалдагы башкаруу органдарын киргизүүгө аргасыз болгон, анткени көптөгөн кечиктирилгис проблемалар: чет элдик интервенцияга, басмачылар кыймылына жана жарандык согушка каршы күрөш келип чыккан.

1918-жылы январь айында РСФСРдин НКВДсы «Жумушчу, дыйкан, солдат жана жумушчу депутаттарынын кеңештеринин укуктары жана милдеттери жөнүндө» [53, с.38] көрсөтмө чыгарган, ага ылайык жергиликтүү мүнөздөгү суроолорго толук өз алдынча жооп берген кеңештер жергиликтүү бийлик болуп саналган. Кеңештерге жергиликтүү бийлик органдары катары жергиликтүү турмуштун бардык жактарын: административдик, чарбалык, финансы жана маданий-агартуу иштерин башкаруу жана тейлөө милдеттери жүктөлгөн.

Түркстан крайынын Эл комиссарлар кеңешинин ишмердигин жөнгө салуу максатында 1917-жылы «Жумушчу, солдат жана дыйкан депутаттарынын жергиликтүү кеңештерин уюштуруу жөнүндө жобо» кабыл алынып, анда алардын ишмердиги жана түзүмү белгиленген. Бул документте область, уезд, волост, шаарлардагы жана айылдардагы аткаруу бийлик органдарынын түзүмү да бекитилген. Бул токтом кабыл алынгандан кийин бардык жерде айылдык, волосттук жана уезддик кеңештер түзүлгөн. 1918-жылы июнь айында Пишпек уездинин дээрлик бардык жеринде айылдык кеңештердин аткаруу комитеттери

түзүлгөн [50, с.100-102].Ушундай эле иштер Нарын жана Пржевальск уездеринин айыл жана кыштактарында жүргүзүлгөн.

Кеңештердин ишмердиги эки багытта топтолгон: жаңы башкаруу аппаратын түзүү жана эл чарбасын тартипке салуу [81, с.61].Совет бийлигинин алгачкы кадамдарынын бири менчикти улутташтыруу жана эмгек предметтерин конфискациялоо болгон.Улутташтырылган мүлктү башкаруу үчүн эл чарба кеңештери түзүлгөн.Уезддик-шаардык аткаруу кеңештеринин алдында эл чарбасынын бөлүмдөрү уюштурулган.Июнь-август айларында мындай бөлүмдөр Пишпек, Ош, Пржеваль, Олуя-Ата уездеринде түзүлгөн.

Жергиликтүү бийлик органдарына мамлекеттик органдардын ишмердүүлүгүн жолго коюу үчүн көп күч-аракет талап кылынган.Кыргыз дыйкандары колонизаторлордун эзүүсүнө нааразы болушкан, атап айтканда, «Узунгыр болуштугунун кыргыздарынан жер басып алуулар» [89, б.57] болуп, ал эми кегети казактары кыргыздарды Шамшыболуштугундагы жерлерден күч менен сүрүп, малын тартып алышкан.Жерди жана малды басып алууну токтотуу максатында Пишпек Совети анархияны жана каракчылыкты жоюу үчүн тергөө комиссиясын жиберет.Комиссия бир туугандар Матвей, Иван, Тимофей Краснобородкин, И.Гигин, И.Чеховдор [89, с.57] зордук-зомбулук, каракчылык кылганын аныктады.

Улуттар аралык мамилелер боюнча маселени токтоосуз чечилиши талап кылды, өзгөчө областтык жана райондук аткаруу комитеттердин [96, с.71]кызматкерлерине тиешелүү бийлик алардын арасындагы улуттар аралык мамилелер жөнүндөгү маселе курч турган.

Улуу державалык шовинистик кызматкерлерден кутулуу үчүн убакыт керек эле.Пишпек уездинде жашаган ар кыл улуттардын маселелерин чечүү үчүн, 1918-ж. улуттук комиссариат түзүлүп, анын курамына түрдүү улуттардын өкүлдөрү: кыргыздар, казактар, өзбектер, татарлар ж.б. кирген [90, с.34].1919-жылы 8-октябрда Бүткүл россиялык Борбордук Аткаруу Комитети менен РСФСР Элдик Комиссарлар Совети Түркстан иштери боюнча комиссияны жана РКП (б)нын Түркстан бюросун түзүп, аны Түркстан элдеринин ортосунда

турмуштук мамилелерди жөнгө салуу максатында Ташкентке жөнөткөн[75, с.80].

Пржевальскидеги уезддик земство чогулушунда депутаттар кеңеши аталып, - муктаждыктарды жөнгө салуу маселеси боюнча комиссарлардын кызматтарын киргизген. Ал Жетисуу Эл Комиссарлар Кеңешинин чечими менен уезддик депутаттар кеңешинин курамына кирген, ошол эле учурда эс алуудагы жоокерлер кеңеши да жоюлган [91, с.112].

Пишпек уезддик депутаттар кеңешинин алдында төмөнкүдөй бөлүмдөр түзүлөт: административдик-жарандык, тамак-аш, жер, өнөр жай-соода, каржы-соода жана аскердик бөлүмдөр түзүлгөн.

Ош уездинде Совет бийлиги уюшулган кезде курамы боюнча ар түрдүү эки мусулман жумушчулары менен чайрикер депутаттар кеңеши жана солдат депутаттарынын кеңешитүзүлгөн. 1918-жылы январда экинчи жолу шайлангандан кийин, расмий түрдө бийлик органдары болуп калган [98, 181-б.]. Жалал-Абадда Совет бийлиги Анжиянда орногондон кийин жарыяланган.

Айрыкча чек арадагы Нарын районунун абалы оор болгон. Райондун борбору уездден алыс болгондуктан област менен байланышты кыйындаткан. Кадрлар жетишсиздиги жана алардын билимсиздигинин себептери Ж. Абдрахмановдун айтымында, төмөндөгүлөр болгон: «Биринчиден, ошол анча-мынча интеллектуалдык күчтөргө күнүмдүк практикалык иштер жүктөлгөндүктөн өздөрүнүн квалификациялык билимин толуктай алган эмес, б.а. теориялык жактан даярдана алышкан эмес, экинчиден, жумушчуларды даярдай турган атайын окуу жайлары болгон эмес» [98, с.268]. Төмөнкү класстагы кызматагы катмардан сунуш кылынган талапкерлердин билим талапка жооп берген эмес, анткени «ал күтүлгөн натыйжаларды берген жок, алардын кээ бирлеринин жеткиликтүү башталгыч сабаттуулугу болгон эмес, бирок коомдук-саясий ишке карганда жеке жыргалчылыгы үчүн көбүрөөк умтулган адамдарды көрсөтүүгө туура келген» [98, с.195-196]. Уезддик революциялык комитет жана партиялык уюмдар колониялык администрациянын мурдагы кызматкерлерин, ошондой эле эсерлерди менен

меньшевиктерди кызматка тартууга туура келген. Бирок Жети-Суулулук областтык революциялык аскер кеңеши мурдагы болуштук башкаруучуларды жана колониялык администрациянын мурдагы өкүлдөрүн жергиликтүү бийлерди революциялык комитеттерде иштөөгө тыюу салган.

1918-жылдын 3-январында Түркстан Эл Комиссарлар Совети көчүрүү башкармачылыгын жана анын органдарын жоюу жөнүндө чечим кабыл алат. Басып алынган жерлер жер фондусуна өткөрүлүп кийин жери жок жана жери аз дыйкандарга бөлүштүрүлүп берилген. Мисалы, Пржевальск уездинде монастырдан 1774 гектар жери конфискацияланып, качкындар 80 миң гектар жерди, ал эми Ош уездинде ишкерлер 600 танап жерди [105, с.549] алышкан.

Улуу державалык шовинизмге каршы күрөш жергиликтүү этностордун өкүлдөрүнүн ага болгон ишенимин бекемдеген. Жергиликтүү калкты курулушка активдүү катышууга тартуу жана аларга иш кагаздарын жүргүзүүгө түздөн-түз катышуу мүмкүнчүлүгүн берүү максатында Түркстан АССРинин Эл Комиссарлар Совети 1921-жылы 28-мартта «волосттук, кыштактык жана айылдык аткаруу комитеттерде иш кагаздарын жүргүзүүнүн бардык түрлөрүн жергиликтүү тилдерде жүргүзүү» [135, с.147] жөнүндө токтом кабыл алган. Иш кагаздарын жергиликтүү тилге которууга мүмкүн болбосо, котормочу тартуу сунушталды. Бул токтомду ишке ашыруу ички иштер Эл Комиссарлыгына тапшырылды.

Ошол жылдардагы шартка байланыштуу мурдагы падышачылык мезгилдеги байланыш жана финансы мекемелери менен катар волосттук башкаруучулар жана айылдык старчындар институттары иштерин улантып келген [91, с.131]. Бул көрүнүш өзгөчө Кыргызстандын түштүгүнө мүнөздүү болгон. Болуштук башкаруу жана айылдык старчындар институтун жоюу максатында 1918-жылдын аягында Советтерге кайра шайлоолор өткөрүлөт. 1918-жылы түзүлгөн волосттордогу кеңештер али алсыз болуп, «алардын көбү бийлик органы катары өзүн толук көрсөтө алган эмес» [106, с.67], ал эми айрым жерлерде жаңы бийлик орнотула элек болгон (Эркечтам, Суусамыр ж. б.).

Жер-жерлерде болуштуктардын жана уезддердин Советтеринин съезддери болуп, анда совет бийлигинин органдарынын иши жөнүндөгү отчеттук докладдар угулуп жана талкууланган.1920-жылы Пишпек, Пржевальск жана Нарын уезддеринде кеңештердин курултайы болуп, анда советтик жана чарбалык курулуштун маселелери талкууланган.

Өзгөчө кырдаалдагы башкаруу органдары – аскердик революциялык комитеттер түзүлгөн. Түрк АССРинин Борбордук Аткаруу Комитети 1919-жылдын 11-январында Фергана өрөөнүндө тартипти орнотуу максатында «Фергана областтык революциялык комитетин уюштуруу жөнүндө» токтом кабыл алган. Бийликтин өзгөчө кырдаал органынын уюштуруусу менен областтык аткаруу комитетинин бардык саясий жана административдик бөлүмдөрү областтык аскер-революциялык комитетке баш ийди. Революциялык комитеттин иштөө мөөнөтү - «басмачылар толук жоюлуп, тынчтык турмуш орногонго чейин» [107, с.21] аныкталган.

Революциялык Аскердик Совет бардык согуштук операцияларга жалпы жетекчиликти ишке ашырган. 1919-жылдын аягында Пишпек, Пржевальск, Токмок жана Нарын уезддеринде революциялык комитеттер түзүлүп, алар мобилизациялык иштерди жүргүзүп, улуттук кошуундарды [87, с.153] уюштурушкан.

Партиялык органдар көбүнчө өздөрүнүн кызмат абалынын чегинен чыгышкан жана революциялык комитеттердин административдик-чарбалык иштерине кийлигишишкен, бул болсо партиялык органдар менен революциялык комитеттердин ортосунда кандайдыр бир атаандаштыкка алып келген. 1919-жылдын 19-ноябрында Фергана областтык революциялык комитети «жергиликтүү революциялык комитеттер менен партиялык комитеттердин ортосунда туура мамиле түзүү маселесин» [106, с.75] караган. Ушул токтом менен уезддер менен болуштуктардагы Советтердин аткаруу комитеттерин таркатып, алардын ордуна революциялык комитеттерди дайындаган.

1919-1920-жылдары өлкөдө жарандык согуштун шартында «уезддик жана шаардык партиялык жана советтик органдар бириктирилип, алардын ордуна уезддик жана шаардык партиялык комитеттер жана революциялык комитеттер түзүлгөн» [79, с.108].

Басмачылардын кыймылына каршы күрөшүү үчүн Түркстан Борбордук Аткаруу комитети Анжиян, Наманган жана Олуя-Ата уезддеринде революциялык комитеттерди киргизет.

Бүткүл россиялык Борбордук Аткаруу Комитетинин революциялык комитеттер жөнүндөгү жобосу революциялык комитеттердин укуктук негизи болуп кызмат кылган. Жобо боюнча революциялык комитеттер үч түргө бөлүнгөн: 1) совет бийлигине каршылаштардан бошотулган райондордун революциялык комитеттери, 2) фронттун революциялык комитеттери, 3) тылдын революциялык комитеттери. Жобо ошондой эле революциялык комитеттерди түзүүнү кайсы мамлекеттик органдарга тапшырууга тийиш экендигин аныктаган [85, с.516]. Революциялык комитеттерге Советтердин аткаруу комитеттеринин укуктары берилген. Кыргызстандын аймагында биринчи революциялык комитет 1918-жылдын 9-декабрында Ош уездинде түзүлгөн [107, с.23-25].

1920-1922-жылдары «Кыргызстандын аймагында башкаруу органы уезддик жана райондук революциялык комитеттер болгон» [106, с.76]. Волосттук революциялык комитеттердин саны ар кандай маалыматтар боюнча 36га жеткен. Волосттук революциялык комитеттер менен катар айылдыктар да болгон. Ош уездинде алардын саны 99, Пишпек уездинде 71, Пржевальск уездинде 45 айылдык революциялык комитеттер болгон. Кеңештердин революциячыл комитеттин айырмасы - депутаттардын Кеңештери шайланган, ал эми революциялык комитеттер - жогорку партиялык, советтик органдар жана аскердик командачылык тарабынан дайындалган. Уезддик-шаардык революциялык комитеттер адатта бештен жети киши, волосттуктар үчтөн бешке чейин, айылдыктар үч кишиден турган. Уездик бөлүмдөрдө да революциялык комитеттер түзүлгөн. Ошентип, атап айтканда,

1920-жылы Өзгөн бөлүмүндө Куршаб, Ясинск, Өзгөн, Акжар; Гүлчө бөлүмүндө - Капчыгай, Караташ, Гүлчө жана Алай революциялык комитеттери түзүлгөн [107, с.24].

1920-жылдын март айынын башында Ош уезддик-шаардык революциялык комитети жана РКП(б)нын мусулмандар бюросу волосттук революциялык комитеттерди бекиткен.1920-жылы 20-апрелде Нарын уезддик шаардык революциялык комитетинин буйругу менен бардык болуштуктарда жана кыштактарда революциялык комитеттер дайындалган.Жер-жерлердеги революциялык комитеттер өзүлөрүн революциялык органдар катары көрсөтүп, алар советтик курулуштун уюштуруучулары жана алып баруучулары болушкан.

Пишпек уезди-шаардык революциялык комитетинин алдында башкаруу бөлүмү, финансы, тамак-аш, жер-суу, аскер жана эл агартуу бөлүмдөрү жана эл чарба бөлүмдөрү иштеген [57, с.15-16].Башкаруу бөлүмү революциялык тартипти, жумушчулар менен дыйкандардын укуктарын коргоо маселелерин жетектеп, Совет бийлигинин мыйзамдарын жана декреттерин ишке ашырууда революциялык комитеттердинбашка бөлүмдөрүнө жардам берген.

Советтердин бийлиги бекемдеген сайын уезддик борборлордо сот системасы да өзгөргөн. 1917-жылы декабрда Түркстан крайынын Эл комиссарлар кеңеши сот мекемелерин кайра түзүү жөнүндө буйрук чыгарган [67, с. 237-238].1918-жылы Пишпек жана Ош уезддик-шаардык кеңештеринин алдында сот бөлүмдөрү түзүлгөн жана иштей баштаган.

Салттуу сот системасы да сакталып калган.1921-жылдын октябрында Түркстан АССРнин БАК президиумунун чечими менен отурукташкан аймактар үчүн казы соттору жана көчмөн жана жарым көчмөн аймактар үчүн бий соттору жөнүндө жобо бекитилген.Ош уездинде жана Жалал-Абад участкаларында революциялык комиеттеттин кызматкерлери «казылар менен бийлердин соттору жөнүндө, алардын мусулман калкынын муктаждыктарына жана турмуш-тиричилигине жооп берген милдеттери жөнүндө шариятты жана

салт укуктарын калыбына келтирүүдөгү» [107, с.82-83] жаңы мыйзамды түшүндүрүү иштерин жүргүзүшкөн.

1918-жылы РСФСРдин Эл Комиссарлар Совети «Чиркөөнү мамлекеттен жана мектептен бөлүү жөнүндө» декрет кабыл алган. Ушул жылы Кыргыздардын I курултайынын ылайык Пишпек уездинде жергиликтүү калк үчүн мектептер тармагы түзүлгөн. Күзүндө уезде окуучулардын жалпы саны 8 миңди түзгөн 69 мектеп, ал эми Пржевальский уездинде - 56 мектеп болгон. Ош уездинде 13 мектеп болсо, анын ичинен 4 мектеп шаарда жайгашкан [82, с.49].

Совет бийлиги уланып жаткан жарандык согушка жана басмачылардын кыймылына байланыштуу өзгөчө кырдаалдар органын түзүүгө аргасыз болгон. Революциялык тартип жана аскердик-революциялык мезгилдеги чараларды колдонуу, бийликти катуу боборлоштуруу революциячыл комитеттердин жетектөөчү принциби болгон [15, л.4]. Уезддик революциялык комитеттер болуштук революциялык комитеттерди түзүп, болуштук аткаруу комитеттерин жойгон. Уезддик революциялык комитеттер обласстык революциялык комитеттерден жалпы жетекчиликти алышкан. Пишпек уезддик революциялык комитети Беловодск районуна революциялык комитетти дайындаган [107, с.21].

Олуя-Ата уездинин Талас (тоолуу) участогунда 1920-жылдын январында Күркүрөө, Байтерек, Үрмарал, Кеңкол, Каракол, Александровка, Дмитриевка жана башкаларда революциялык комитеттер дайындалган [107, с.21]. Ош уездинде басмачылардын кыймылынан улам түзүлгөн оор кырдаалга байланыштуу бардык волосттуктарда волостук ревокомдор түзүлүп, алар 1920-жылдын 20-мартында ишин баштаган. Ар бир волостто бештен он экиге чейин айылдык революциялык комитеттер, бардыгы болуп Ош уездинде – 99 айылдык революциялык комитет түзүлгөн [107, с.22]. Начар уюштурулгандыктан жана квалификациялуу кадрлардын жетишсиздигинен чарбалык тартиптин маселелеринде баштапкы бийлик органдары (волосттук, кыштактык, айылдык) жогорудан келген директиваларды өтө начар алып

баргандыктан чарбалык иштер артта калган жана жергиликтүү чарбанын начар уюштуруучулары болуп кала беришкен. Совет бийлигине коркунуч күчөгөн учурларда революциялык комитеттер бардык советтик органдарды башкарууга өзгөчө кеңири укуктарга ээ болгон аскердик-революциялык комитеттерге айландырылган, ошондой эле аларды антисоветтик элементтерден тазалашкан.

1920-жылдын 4-мартында Түрк БАК жер реформасы жөнүндө декрет кабыл алып, анда ири менчик ээлеринен жерлерди конфискациялоо жана аларды өз алдынча иштеткендердин пайдалануусуна берүү жөнүндө каралган. Жумушчу эмес элементтердин карамагындагы жерлер конфискацияланып, айылдык жана айылдык жамааттардын карамагына өткөрүлүп берилген [111, с.139].

Фергана өрөөнүндөгү жергиликтүү калктын арасында өз бийлигин чыңдоо үчүн Совет өкмөтү Түрккомиссиянын чечимине ылайык басмачыларга каршы күрөшкө Совет өкмөтүн колдоого катышкан, мурда белгилүү инсандардын урпактарын аскердик-административдик ишке тарткан [148,20-б.].

Жаңы өкмөт тарабынан кызматка алынгандардын арасында Алай ханышасы Курманжан-Датканын небереси Кадырбек Камчыбеков болгон. 1918-1920-жылдарда Кашкар-Кышлак волостунун төрагасы болгон. К.Камчыбековдун кыргыздардын басымдуу бөлүгү колдоого алган, бул болсо тоо жана тоо этектериндеги волосттор менен болгон байланыштын чыңдалышына салым кошкон. Гүлчө волостунун Аткаруу бюросунун мүчөсү катары иштебеген чарбаларды эсепке алуу боюнча комиссиянын ишин уюштуруп, кыргыз көчмөн калкынын партиясыз конференциясын чакыруу боюнча даярдык иштерин жүргүзгөн [103,81-б.]. Фергана областында бардык жерде партияда жоктордун 28 конференциясы өткөрүлүп, Фергана областынын аткаруу комитети төмөнкү аткаруу комитеттерин, областтык аткаруу комитеттин президиумунун мүчөлөрүн жана шаардын аткаруу комитеттерин жер-жерлерге жиберүүнү тапшырган. Отчёттук мезгилдин ичинде областтык аткаруу комитетинин төрагасынын 12 жана областтык аткаруу комитетинин 8 мүчөсүнүн бардыгы болуп 12 иш сапары жүргүзүлгөн. Түрккомиссия жана

Туркстан Компартиясынын Борбордук Комитети улут саясатын жүргүзүүдө, партиялык-уюштуруу жана советтик иштерди жүргүзүүдө жергиликтүү эмгекчилерге көмөк көрсөтүү үчүн Түрккомиссия жана КП БК тажрыйбалуу большевиктерди жер-жерлерге жиберешкен.

1920-жылга чейин Түркстан АССРнин аймагында бир нече жаңы уезддер уюштурулган. Берн жана Пржевальск уезддеринин айрым бөлүктөрүнөн Жаркент уезди түзүлгөн.

1918-жылдын 30-сентябрында Абайылда волостунун тургундары Токмок участогун Пишпек уездинен көз карандысыз өзүнчө бөлүп берүү маселесин көтөрүшкөн. Бул маселе Жети-Суу областтык аткаруу комитетинин №81 (ушул 1918-жылдагы) токтомунда Токмоктун уезддин борборунан бир күндүк жол алыстыкта жайгашканы, ал жерде азыркы учурда болуштуктун калкы ар кандай турмуштук маанилүү азык-түлүктөргө ээ болууда кыйынчылыкка дуушар болгону белгиленген. Ушундай эле арыз менен Темирболот волостунун (Тоолуу району) жашоочулары Жети-Суу областтык аткаруу комитетине кайрылышкан. Тоолуу участогунун кеңешмесинин мүчөлөрүнүн №8 токтомунда «Жети-Суу областтык аткаруу комитетинин № 81 токтомуна ылайык Токмок участогу Токмок уездди жана кыштагы болуп бекитилсин деген корутунду чыгарышкан. Себеби - шаар, биздин волостубуз Токмоктон бир күндүк жол алыстыкта жайгашкан жана калк ар кандай турмуш-тиричилик буюмдарын жана материалдарды (Токмоктон) алат, ал эми Пишпек шаарына келсек, алыс жайгашкандыктан кызматтык иш боюнча аткаминерлер гана келген» [11, л.137] Жогоруда айтылгандардын баары Токмок участогунун депутаттар кеңешинин 1918-жылдын 4-сентябрындагы № 17 65 көрсөтмөлөрүнө ылайык, Токмок участогун Пишпек уездинин курамынан өз алдынча уездге бөлүү чараларынын алкагында белгиленген. Токмок участогунун көрсөтмөлөрү боюнча алар участоктун көз карандысыздык маселеси боюнча өз позициясын аныкташы керек болгон. Волосттун калкы бөлүнүп чыгууга макулдугун билдиришкен, алар өздөрүн бул уезддик деп эсептешкен, муну төмөнкүчө түшүндүрүшкөн. Биринчиден, уезддин борбору

Пишпек шаарынан айырмаланып, волосттун Токмок кыштагына жакындыгы. Жакынкы волосттордун баары азык-түлүктү ушул айылдын базарынан соодалашат. Экинчиден, ар кандай административдик-экономикалык жана социалдык маселелерди чечүү үчүн аймак жакын. Үчүнчүдөн, алардын жерлеринин жаңы пландаштырылган, уезддин аймагында жайгашуусу. Ошентип, атап айтканда, Дмитриевка айылынын жарандары өздөрүнүн №23 көрсөмөлөрүндө айдоо жерлери Токмок участогунун аймагында жайгашканын жазышып, жаңы уезддин курамына кирүүнү каалашарын билдиришкен [11, л.138].

Орус кыштактарынын жашоочулары менен катар көптөгөн кыргыз айылдарынын калкы бул жердин өз алдынчалыгын колдошкон. 1918-жылдын 12-сентябрында Жанышев волостунун 250 түтүнжарандары Токмок участогунун эл депутаттарынын кеңешинин 1918-жылдын 4-сентябрындагы №1766 Токмок участогун өз алдынча башкарууга бөлүп берүү жөнүндөгү сунушун угуп, бул сунушту №2 чечими менен колдошкон [11, л.139].

Бул чечимге бардык элет калкы макул болгон жок. Маселен, Пишпек уездинин Качкын волостунун Ойгайым аймагына чогулган тургундары бул маселени талкуулап жатып, ушундай оор мезгилде уездди экиге бөлүү бүткүл кыргыз калкы үчүн оор жүк болот деп белгилешкен. Алардын пикир келишпестигинин себеби, жаңы уездди уюштурууга кеткен чыгымдын натыйжасында карыздар болуп кетүү коркунучу болгон, анткени алар «Токмоктогу оор мезгилди өз баштарынан өткөргөн».

Пишпек менен Токмок уездинин чек арасы так болбогодуктан, талаштуу маселелердин бири Ысык-Ата минералдык сууларын административдик баш ийдирүү маселеси болгон. Ысык-Атанын минералдык суулары боюнча маселе Пишпек администрациясынын аны өз курамында сактап калууга умтулуусунан улам курчуп кеткен. Бирок бул аракет ийгиликсиз болуп, «Жумушчу-дыйкан депутаттарынын ушул (1919-ж.) октябрь айынан баштап областтык биринчи курултайынын токтомуна» ылайык, Ысык-Ата минералдык суулары саясий,

административдик жана экономикалык мамилелер жактан Токмок уездинин карамагына өткөн.

Жаңы түзүлгөн уездди башкаруу үчүн уезддик-шаардык революциялык комитет, коомдук-саясий уюмдар түзүлгөн.Токмоктогу “Жаш коммунист” союзунун курамына П.Волков, А.Лапин, Усманов, Ш.Абдулин жана башкалар болуп бардыгы 13 адам кирген [124, с.85].1919-жылдын аягында РКСМдин биринчи уезддик курултайы өтүп, анда жаштарды басмачыларга жана ак гвардиячыларга каршы күрөшкө мобилизациялоо чечими кабыл алынган.Чакыруу боюнча Токмок уезди 1500 жоокерди жарандык согуштун фронтторунда салгылашка жиберген.Буга ылайык уезддик бөлүм «Кызыл Армиянын кол астында турган жоокерлеринин үй-бүлөлөрүнүн жерин иштетүү үчүн эмгекке жарамдуу жергиликтүү калкты мобилизациялоо боюнча чечкиндүү чараларды көрүүгө тийиш» [124 с. 91-92].деген чечим кабыл алган .

Областтык бийликтер көп учурда уезддик-шаардык революциялык комитеттин ишмердиги менен иш жөндөмдүүлүгүн текшерип турган.Ошентип, 1919-жылы декабрда Областтык ревком «Токмок ревкомунун дайындалган мүчөлөрүнүн иш жөндөмдүүлүгүн текшерүү үчүн» Т.К.Боронбаевди жиберет.Текшерүүчүгө, керек болсо, революциялык комитеттин башка мүчөлөрүн да дайындоо тапшырылган, анткени «областка караганда жеринде көрүнүп турат», - деп эсептешкен.

Уезддик депутаттар кеңеши эски салттарды жок кылуу максатында жергиликтүү калк менен иш алып барган.Каада-салттардын бири уурулук үчүн жамааттык жоопкерчилик болуп, – кармалган ууру үчүн бүткүл кыргыз волосту жооп берген. Бул, уездик депутаттар пикири боюнча «эркиндиктин, тендиктин жана бир туугандыктын принциптерине карама-каршы келет»[80, с.130].Совет өкмөтүнүн декреттери менен мыйзамдары ар бир жаран үчүн бирдей укуктарды берген жана ар бир адам ар кандай кылмыш үчүн өз алдынча жооп берээрин белгилеген.Ошондуктан бардык жер-жерлердеги сотторго, айылдык аткаруу комитеттерине «мындан ары кыргыз волостторундагы топтук жоопкерчиликтин мурдагы тартиби аткарылбасын катуу камсыз кылуу»

милдеттендирилген. Эгерде ууруну кармоо фактысы болсо, анда анын иши тиешелүү соттук-тергөө инстанцияларына жөнөтүлүшү керек.

Токмок уездинде, ошондой эле Жети-Суу областынын башка уезддеринде жерди кайра бөлүштүрүү чаралары көрүлгөн. Токмок уездинде солчул эсерлер партиясын жоюу процесси болгон. Депутаттардын уезддик курултайында солчул эсерлер уюмунун мындан ары болушуна каршы нааразылык билдирилип, алардын өкүлдөрүнүн советтердин жана аткаруу комитеттин катарынан чыгаруу талабы коюлган. Депутаттар кеңеши жана уездик аткаруу комитетинде социал-революционерлердин өкүлдөрү басымдуулук кылышкан. Беловодскидеги социал-революционерлердин козголоңунун учурунда уезддик аткаруу комитети өзүнүн бейтараптыгын жарыялаган.

1920-жылы январь айында Пишпек уездинин администрациясы Токмок уездин жоюу жана уезддин волостторун Пишпек уездине кошуу жөнүндө өтүнүч менен кайрылган. Токмок чиновниктери «уездди жоюу Пишпек шаарындагы бир нече адамдардын аракети» деп белгилешкен. Буга 1919-жылдын күзүндө Пишпекте болуп өткөн аткылоо жана өзүм билемдик себеп болгон, бул тууралуу Токмок «дароо эле жогорку бийлик органдарына телеграф аркылуу кайрылып, иштерди иликтөө боюнча комиссияны жөнтөтүүнү өтүнгөн» [99, с.205]. Өзүм билемдикке жол бергендер мыйзамдуу жоопкерчиликке тартылган. Токмок уездинин Пишпектин карамагына киргиси келбегендигинин дагы бир себеби борбордун каржылык таасири болгон. Ачарчылык маалында Пишпек уездине 2 миллион рубль бөлүнүп, анын 25 миң рубли гана Токмок уездине берилген.

Партиянын Токмок революциялык комитети жана уезддик-шаардык комитети каршылык көрсөтүп, маселени чечүү үчүн Ташкентке делегат жиберет. Токмок анын өз алдынча административдик-аймактык бирдик катары жашоо укугун төмөнкүчө негиздеген: 1) Совет бийлигинин принциби элдин өз алдынча өнүгүүсү жана анын өзгөчө мусулмандар арасындагы караңгы калктын жашоо турмушун жакшыртууга багытталган өз алдынчалыгы жөнүндө; 2) Токмок уездинин калкынын саны 111 000 адамды түзөт, байыркы

замандагы шаар болгон, мындан тышкары ал ар дайым өзүнчө аймак катары эсептелип жана өзүнүн административдик органы тарабынан башкарылып келген. Ошону менен бирге (1920-ж.) Токмок 12000 калкы бар болуп, шаардын аталышынын бардык талаптарына жооп берет; 3) географиялык абалынын обочолонгондугуна байланыштуу Токмок уезди өз алдынчалыкка укуктуу; калктын дээрлик төрттөн үч бөлүгү Токмоктын чыгыш бөлүгүндө жайгашкан жана административдик-чарбалык жактан Пишпекке таптакыр ылайыкташа албайт; 4) Пишпекке кошулганда анын маданий деңгээли төмөндөп, жакынкы шаардан алыстыгынан ондогон жылдар бою өнүгүүдөн артта калууга тийиш; 5) 1918-жылдын августунан тартып Токмок уезди өзүн өзү башкарып, бардык административдик жана чарбалык башкаруу органдарына ээ болгон [99, с.234].

ТүркБАК 1920-жылы март айында Токмок уездин өз алдынча административдик бирдик катары жойгон. Мурдагы Токмок уездинин волосттору Пишпек уездинин курамына киргизилип, үч болуштук түзүлгөн: Токмок, Быстроречински, Каракоңуз ал эми Ысыката болуштугу жана Дмитриевка, Денисовка кыштактары Лебединовка болуштугуна өткөн [49, л.40]. Тоолуу - Абайылда, Темирболот, Кочкор болуштугу Пишпек Тоолуу болуштугуна бириктирилип, Абайылда жана Темирболот айылдык аткаруу комитеттеринин түзүлүшү менен Кочкор волосту Темирболот айылдык аткаруу комитетине кошулган [18, л.40]. 1920-жылдын орто ченинде партиянын уезддик-шаардык комитети партиянын Токмок, Быстроречински жана Каракоңуз болуштук комитеттерден турган райкомуна айландырылган.

Каракол уездинен жаңы Нарын уезди бөлүнгөн. Бул административдик бирдикти түзүү идеясы падышалык чиновниктерге таандык болгон, алар кыргыздар үчүн өзгөчө уездди түзүүнү, ал жерге Пишпек жана Пржевальск уезддеринин бардык түпкү тургундарын көчүрүүнү сунуш кылышкан [119, с.41]. 1916-жылдагы падышалык бийликке жана колониялык эксплуатацияга каршы көтөрүлүш бул долбоорду ишке ашырууга мүмкүнчүлүк түзгөн. Бул жылдагы кандуу окуялар Чүй өрөөнүнүн жана Ысык-Көл ойдуңунун тегерегиндеги жерлерден түпкүлүктүү калкты сүрүп чыгарууга жана алар үчүн

Пржевальск уездинин бийик тоолуу бөлүгүндө, Пишпек уездинин Тоолуу участокторунан кээ бир жерлерди кесүү менен өзгөчө корукту түзүүгө түрткү болгон. Нарын уездине көчүрүлгөн кыргыздарга бир чарбага жер тилкелери: «1,1 десятина айдоо, 0,9 десятина чөп чабуу, калган жайыт аянты бөлүнүшү керек эле. Кыргыздар дээрлик жалаң гана көчмөн турмушта тиричилик кылууга аргасыз болушкан» [119, с.42]. Нарын же Тоолуу уезддин түзүүнүн долбоору жер-жерлерде макулдашуунун бардык этаптарынан өтүп, Петроградга жиберилген жана айыл чарба министри тарабынан жактырылган жана жер-жерлерге аткарууга жиберилген. 1917-жылдын февраль революциясынын башталышынан улам долбоорду иш жүзүндө ишке ашыруу мүмкүн болгон эмес.

Бул маселе совет доорунда дагы көтөрүлгөн: «1918-жылдын 27-январында Түркстан крайынын Эл комиссарлар кеңеши Нарын уездин өз алдынча административдик бирдик кылып уюштуруу жөнүндө декрет чыгарган» [73, с. 113]. 1918-жылдын 18-июнунда Верный областтык аткаруу комитети «Нарын участогунун эл депутаттарынын Советтеринин 1918-жылдын 25-майындагы № 143 токтомун, алардын депутаттарынын кеңешинин (документту ушундай) 23-майдагы № 24 Ат-Башы участогун Нарын деп атоо жөнүндө чечимин бекитүү жөнүндөгү» [46, л.35] маселесин уккан. Ушундай эле мамиле менен Ат-Башы участкасынын депутаттарынын Кеңеши Нарын участкасынын ыйгарым укуктары боюнча так маалымат берүүнү суранышты, суроого областтык аткаруу комитети: «мурдагы Нарын участкасы Нарын уезди деп аты өзгөртүлсүн» [46, л.35] деген жооп берилди. Совет бийлигинин тушунда падышалык администрациядан айырмаланып, өзгөчө резервацияларды түзүүгө ниеттенбеген өз алдынча Нарын уездинин түзүлүшүнө эмне себеп болгон? Жаңы бийлик Кытайдан келген качкындарды кабыл алуу маселесин чечүүдө прогрессивдүү кадамдарды жасап, жергиликтүү калктын укуктарын келгиндер менен теңдештирген.

Жаңы уездди түзүүнүн себептери: бул жердин Каракол шаарынын уезддик борборунан географиялык жактан алыстыгы; транспорттун жана жакшы

жолдордун жоктугу; жергиликтүү коммунисттердин даярдыгынын начардыгы, маданий жактан артта калуусу; жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына көзөмөлдүн начардыгы ж.б. болгон.

Өз алдынча уезддин түзүлүшүнө чейин бир нече жасалма актылар болгон. Ошентип, атап айтканда, 1918-жылы Түркстан Эл Комиссарлар Совети Нарын участогун өз алдынча уезд кылып кайра түзүү жөнүндө декрет чыгарган. Бул декретти ишке ашыруу максатында 1918-жылдын 11-июлунда Жети-Суу областтык аткаруу комитети Нарын уездин түзүү жөнүндө токтом кабыл алган. Жаңы уезд бир канча убакыт Пржевальский уездинин курамында калган.

1919-жылдын 29-октябрында Жети-Суу облусунун ички иштер бөлүмү Пржевальский уездинин жана Нарын участогунун өкүлдөрүнүн биргелешкен курултайын өткөрүү жөнүндө №73 буйрук чыгарган. Расмий түрдө уезд 1919-жылдын 5-ноябрында Пржевальск шаарында өткөн курултайда катталган. «Курултай күн тартибин карап чыгып, Пржевальск уездинен мурдагы Ат-Башы участогун, бөлүп административдик борбору Нарын шаарында болгон Нарын уезди деп аталган өз алдынча уездге бөлүү жөнүндө чечим кабыл алган» [73, с.114].

Жаңы түзүлгөн уезд бир катар маселелерди чечүүнү талап кылган. Ар кандай бюрократиялык текшерүүлөр жана жаңы аймакка байланыштуу иштерди чечүүнүн узак мөөнөттөрү, революциялык комитеттин бөлүмдөрүн уюштурууга жана уезддик органдар үчүн жергиликтүү кадрларды даярдоого тоскоолдук кылган. 1919-жылы декабрда Нарын уездинин революциялык комитети өз ишин баштаган.

Ошондой эле уездде партиялык органдар болгон. Бир катар объективдүү себептер боюнча Нарын участогунун партиялык уюмдарын каттоо создуктурулган. Адегенде эч кандай партиялык үгүт болгон эмес, калк арасында партиялык-үгүт-насаат иштери такай жүргүзүлбөгөн. Партиялык уюмдардын ордуна депутаттар кеңеши партиялык үгүт иштерин жүргүзүшкөн [72, с.196].

Большевиктер ячейкасы 1919-жылдын февраль айында гана түзүлүп, май айында болуп өткөн партиялык конференция уезддик-шаардык партиялык уюмдун түзүлүшүнө салым кошкон [116, с.99]. Жети-Суу обком партиясы, Верныйдагы партиялык уюмдар 1919-жылдын башында партиялык-советтик курулушту өнүктүрүү жана экономикалык-чарбалык жакшыртуу максатында уездге советтик жана партиялык кызаткерлерди системалуу түрдө жөнөтүп турган. Областтык жана башка уезддердин партиялык уюмдарынын уюштуруу иштеринин натыйжасында Ат-Башы, Куланак, Миңбулак, Он-Арча жана башка айылдарда партиялык ячейкалар түзүлгөн [73, с.115]. 1921-жылы партиянын уезддик комитети партиянын болуштук комитеттерин түзүү жана аларды кадрлар менен камсыз кылуу боюнча иштерди жүргүзгөн. 1921-жылдын март айында Нарын уездинде 7 болуштук партиялык комитет түзүлүп, жооптуу катчылыкка тажрыйбалуу коммунисттер шайланган. Партиялык уюмдарды чыңдоо максатында Нарын шаардык парткому Верный шаарындагы ар түрдүү курстарга 17 адамды жиберген.

Ар бир жаңы административдик бирдиктин административдик борбору белгилүү сандагы социалдык-маданий объектилерге ээ болууга тийиш эле. Нарын шаары аталышын актап, мектептер, телеграф жана почта байланышы, оорукана, шаардык окуу жайы, аскер гарнизону болгон. «Ат-Башыда почта бөлүмү, фельдшердик пункт, ал эми Тогуз-Тородо менен Кочкордо фельдшердик пункттар болгон» [73, с.115-116].

Ошентип, Түркстандын административдик-аймактык бөлүнүшү биринчи жолу падышачылык империя мезгилинде 1865-1869-жж. жүргүзүлүп, Түркстан генерал-губернаторлугунун түзүмү жөнүндөгү мыйзамдын негизинде административдик бирдиктер – айыл, болуштук, уезд, област киргизилген.

Совет бийлигинин алгачкы жылдарында партиялык күрөштүн натыйжасында болуштуктардын бөлүнүшү байкалган, айылдарды бир болуштуктан экинчи болуштукка өткөрүү жана эски болуштуктарды бөлүп-жаруу аркылуу ишке ашкан.

Уезддерди жана болуштуктарды башкарууда төмөнкү класстагы кызматтагы катмардан сунуш кылынган талапкерлердин билими талапка жооп бербегендиктен уезддик революциялык комитет жана партиялык уюмдарга колониялык администрациянын мурдагы кызматкерлерин кызматка тартууга туура келген.

1919-жылы Кыргызстандын аймагында кээ бир участкалар борбордон алыстыгына байланышуу уезддерге айландыруу боюнча Жети-Суу областтык аткаруу комитетине маселенин коюлушу жаңы уезддерди түзүүгө алып келген.

Жаңы уездди түзүүнүн себептери - бул жердин Каракол шаарынын уезддик борборунан географиялык жактан алыстыгы, транспорттун жана жакшы жолдордун жоктугу, жергиликтүү коммунисттердин даярдыгынын начардыгы, маданий жактан артта калуу, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына көзөмөлдүн начардыгы болгон.

3.2. Кара-Кыргыз автономиялуу областынын административдик-аймактык бөлүнүшү

Совет мамлекетинин түзүлүшүнүн алгачкы жылдарында түзүлгөн шарттар жаңы райондоштурууга мүмкүндүк берген жок. Түркстанда Совет бийлигинин алгачкы айларында жаңы түзүлүштүн жактоочулары менен каршылаштарынын ортосунда курч саясий күрөш жүрүп, Түркстан областынын экономикалык жактан эң өнүккөн аймагы болгон Ферганада өзгөчө курч мүнөздө болгон. Аймакта түрдүү партиялар: «Шуро-Исламия» (Ислам кеңеши), «Шуро-Улем» (Билгичтер кеңеши), «Алаш-Ордо», «Кадеттер», «Иттихад ва Таракат» (Биримдик жана Прогресс) жана башкалар иш-аракет кылышкан. Кээ бир партиялар большевиктерди колдой башташкан, казак-кыргыз «Алаш» партиясы экиге бөлүнүп кеткен. Бир бөлүгү большевиктер тарапка өткөн [96, с.113]. Пантүркизм, панисламизм идеологиясы өз алдынча жашап саясий күрөштү жана үгүт иштерин жүргүшкөн. «Дагы эле бекем түптөлө элек Совет бийлиги, колониализм тарабынан эзилгендердин таламдарын коргогон бүткүл кыймылдарды жана алардын айрым өкүлдөрүн өз тарабына тартуунун зарылдыгы келип чыккан. Бул көрсөтүлгөн агымдардын болушуна шарт түздү» [100, с.26].

«Алаш-Ордо» партиясы II Бүткүл кыргыз курултайын чакырып, анда «Алаш» аймактык-улуттук автономиясын түзүү жөнүндө декларация жарыяланган, анын курамына Семипалатинск, Акмоло, Тургай, Урал, Сыр-Дарыя, Фергана, Жети-Суу областтары жана Самарканд областынын Жизак уездди кирмек. «Алаш-Ордо», «Шуро-Исламия» жана башка партиялардын идеялары большевиктер тарабынан буржуазиялык-улутчулдук катары, эски,

патриархалдык-феодалдык элитанын жана капиталисттик түзүлүштүн бийлигин калыбына келтирүүгө багытталган катары бааланган.

«Тынчтык жөнүндөгү» декретте бөлүнүп чыгып, көз карандысыз мамлекет түзүлгөнгө чейин өз тагдырын өзү аныктоо укугу таанылган. 1917-жылдын 2 (15) ноябрында Эл Комиссарлар Совети Россиянын элдеринин укуктарынын декларациясын улуттардын укугун тааныган: тең укуктуулук жана суверендүүлүк; улуттук азчылыктардын жана этникалык топтордун эркин өнүгүшүнө, бардык улуттук жана улуттук-диний артыкчылыктарды жана чектөөлөрдү жоюуга; жана эң башкысы бөлүнүп чыгууга чейин эркин өз тагдырын өзү чечүүгө укук берген [52, с.8].

«Түркстанда улуттук саясатты иш жүзүндө жүзөгө ашырууга көмөк көрсөтүү» [135, с.47] максатында РКП (б) БКнын жана РСФСР өкмөтүнүн ыйгарым укуктуу өкүлү - П.А.Кобозеванын жетекчилиги менен Түркстан иштери боюнча РКП (б) БК жана ЭКСтин убактылуу комиссиясы түзүлгөн.

П.А.Кобозевдин катышуусу менен 20-апрелден 30-апрелге чейин Түркстандын жумушчу, солдат, дыйкан жана мусулман депутаттарынын Советтеринин V курултайы өтүп, анда ал Түркстан крайын Түркстан АССРине өзгөртүүнү сунуш кылган. Курултай ТАССР жөнүндө жобону кабыл алган. Жободо: 1) Түркстан крайынын аймагы Автономиялуу республика деп жарыяланат; 2) Түркстан автономиясына Хива менен Бухараны кошпогондо, өзүнүн географиялык чегинде бүтүндөй Түркстан өлкөсү кирет. Түркстан автономиясы жөнүндө маселе Советтердин крайлык IV курултайында каралган. Бирок курултай Түркстан Республикасынын юридикалык жактан автономиялуу статусун расмий түрдө бекиткен жок, анткени «бир катар жетекчи чиновниктер теориялык жактан чабал болуп, крайдын автономия маселесин Россиядан милдеттүү түрдө бөлүп алуу маселеси менен чаташтырышкан» [135, с.47].

Большевиктер Түркстандын бөлүнүшүн каалашкан эмес. В.И. Ленин: «Биз бөлүнүү укугун жактайбыз (бардыгын бөлүү үчүн эмес). Автономия – бул демократиялык мамлекетти уюштуруу боюнча биздин планыбыз. Бөлүнүү

биздин планыбыз эмес. Биз бөлүнүүнү такыр үгүттөгөн жокпуз. Жалпысынан биз бөлүнүүгө каршыбыз», - деп жазган [99, с.138].Эгерде большевиктер бөлүнүүгө каршы болсо, анда эмне үчүн бөлүнүү укугу жөнүндө жазышат. Мунун себеби, биздин оюбузча, башка элдерди орустарга теңетүү аракетинде, улутчулдуктун «кара жүз улуу орус улутчулдугу жана шовинизми» түрүндөгү эң орой формаларына бөгөт коюу аракетинде жатат [99, с.138].В.Ленин: «Бул бөтөнчөлүктөн (өз тагдырын өзү чечүүгө укуктан) кичине эле баш тартуу – бул оппортунизм, Улуу орустун кара жүз улутчулдугунун колундагы келесоо оюну» ,- деп жазган[99, с.138].Түркстанды келечекте Россиядан бөлүүнүн эч кандай негизи жок болчу, анткени большевиктер буга жол беришкен эмес.Алтургай, М.Чокоевдин жетекчилигиндеги Кокон автономиясыкызыл армиянын бөлүктөрү тарабынан талкаланган жана таратылган.Улуттук мамилелерге байланышкан маселелерди чечүү үчүн Түркстан Автономиялуу Республикасына улут иштери боюнча эл комиссариатынын өкүлү жөнөтүлгөн.Жер-жерлерде депутаттар советтеринин жана аткаруу комитеттеринин алдында улуттук өнүгүүнүн ар түрдүү маселелерин чечүүчү улуттук бөлүмдөр уюштурулган [147, с.134].

Башкыр элинин лидери - З.В.Тоган, ноябрдагы декларацияны ишке ашыруу үчүн В.И.Ленинге үч мусулман жана үч орустан турган жогорку комиссияны жиберүүгө сунуш берген.Ленин бул сунушту кабыл алып, комиссия уюштурулган жана анын катарына мусулмандар киргизилген, бирок кийинчерээк алар мусулмандар катардан чыгарылып, башында В.Куйбышев турган орус өкүлдөрү менен алмаштырылган.1919-жылы 8-октябрда В.И. Ленин Бүткүл россиялык Борбордук Аткаруу Комитетинин (БРБАК) жана РСФСР Эл Комиссарлар Советинин Түркстан комиссиясын түзүү жөнүндөгү декретке кол койгон. Анда төмөндөгүлөр белгиленген:«эсепке алуу менен: 1) Кызыл Армиянын жеңиши менен Кызыл Түркстан менен Советтик Россиянын калган жерлеринде байланыш түзүлгөндүгү - бул дүйнөлүк революциянын борбору жана Россиянын эмгекчи массасынын Түркстан элдери менен тыгыз биримдигин камсыз кылуу;2) бул союз Түркстанда орус империализминин

бардык калдыктарынын толук жок кылынышынын кепилдиги экендигин;3) Түркстан элдеринин өз тагдырын өзү чечүүсү жана бир улуттук топтун башка улуттун эсебинен ар кандай улуттук теңсиздикти жана артыкчылыктарды жок кылуу - Совет бийлигинин бүткүл саясатынын негизин түзөрүн жана анын органдарынын бардык иштеринде жетекчилик кызматты аткара тургандыгы», - белгиленген [75, с.73]. Бул комиссия Түркстандын курамындагы Бүткүл россиялык Борбордук Аткаруу Комитетинин атынан иш алып барган. Комиссиянын укуктары жана милдеттери жөнүндө жобону иштеп чыгуу тышкы иштер эл комиссары Чичеринге тапшырылган. Комиссиянын негизги милдети - Түркстандын партиялык-советтик органдарынын жетекчилеринин улуу орустун шовинисттик багытын оңдоо болгон. Комиссиянын келиши менен большевиктердин саясатындагы тең салмактуулук жоюла баштаган. Түрккомиссия жергиликтүү калктын абалын жеңилдетти. Улуу орус шовинизминин көрүнүштөрү азыраак байкалган, жергиликтүү элдин абалы жакшырган. Буга чейин азык-түлүктөрдү бөлүштүрүүдө түпкүлүктүү калк эч нерсе алган эмес, бардык азык-түлүк жардамын европа калкы гана алышкан. «Областка алынып келинген эгин орус элине гана бөлүштүрүлгөн». Нанды сатууда улут фактору да эске алынган. Кокондун жергиликтүү бийликтери нанды улуттук белгиде: «Нанды оруска 80 тыйындан, жергиликтүү улуттун өкүлүнө 1 руб. 70 коп. сатышкан» [78, с.83].

1920-жылдын май айынан баштап В.Куйбышев жалпы жетекчилик боюнча комиссиянын төрагалыгына дайындалган. Түрккомиссиянын мүчөлөрүнүн келиши абалды бир аз оңдогон. Бирок, жергиликтүү партиялык уюмдардын чыныгы биримдигине жана бир калыпта иштешине жетишүү, ошондой эле мусулман элдери менен биримдиктин «чыгыш саясатын» жүргүзү жеңил эмес болуп чыкты. Улуттук дискриминацияны жок кылууга аракеттер жасалган [96, с.120].

Түркстандын аймагында Совет бийлигинин кеңири чыңдалуусу менен Түркстандын жогорку жетекчилигинин өкүлдөрүнүн ортосунда, бир тарапта Т.Рыскулов, Ю.Алиев, С.Турсунхожаев кирген - экинчи тарапта борбордук

өкмөттүн өкүлдөрү М. Фрунзе, Ю. Рудзутак, В И.Н. Куйбышев ж.б. кирген топтордун ортосунда идеологиялык кармаш башталган.

Түрк Республикасын түзүү идеясы эң кеңири таралган жана теориялык жактан салттуу аң-сезимге негизделген. Өз убагында М.Чокаев Орто Азиядагы тажиктерден башка бардык элдердин этникалык биримдиги идеясын көтөргөн [165]. Түрк коомунун бөлүнүү идеясы орус эмес элдер тарабынан жарыяланган жана кийинчерээк улуттук маселенин чечилишине белгилүү таасир тийгизген коммунисттик партиянын көрүнүктүү мүчөлөрү тарабынан кабыл алынган [100, с.25]. Түпкү улуттардын өкүлдөрүнүн жетекчилери - жергиликтүү түрк калкын этникалык топторго бөлбөй, бүтүндөй бирдик катары кароону сунуш кылышкан. 1920-жылдын 17, 20 жана 21-январында Түрккомиссиянын, ТКП(б) крайкомунун жана ТКП (б)нын бюросунун биргелешкен кеңешмесинде Т.Рыскулов баяндама жасап, анда ал «Түркстандын аймагында Түрк Республикасын түзүү» [75, с.92] зарылчылыгы көрсөткөн. Ал элдердин биримдикке умтулуусун баса белгилеп, үч өзүнчө крайлык партиялык уюмду (Мусбюро, Обком, Чет элдик коммунисттер комитети) «Түрк Коммунисттик партиясына» бириктирүү зарылдыгын айткан [127, с.190]. Түрк партиясынын түзүлүшүнүн себептерине төмөндөгүлөр аталган: 1) аймактын калкынын басымдуу бөлүгүн түрктөр түзгөн; 2) Түркстанды түрк республикасы (б.а. Түркстан АССРи) деп таануу; 3) Мусбюронун жоюлушуна байланыштуу ар кандай ушак-айындардан качуу. Т.Рыскуловдун дагы бир өнөктөшү Ю.Алиев: «Эгер Түркстанды Түрк республикасы десек, анда бул өз тагдырын өзү чечүүгө умтулууну көрсөтүп, саясатты жеңилдетет», - деген оюн билдирген.

Үчүнчү крайлык Мусулман коммунисттик конференциясы бирдиктүү Түрк Советтик Республикасын түзүү долбоорун колдоп, Түркстанды «түрк элдеринин – кыргыздар, өзбектер, түркмөндөр, каракалпактар, кыпчактар, анын ичинде түрк эмес элдер – тажиктер, орустар, армяндар, еврейлер ж.б. өлкөсү» деп жарыялаган [154, с.10].

Өбектердин тилин жалпы мамлекеттик тил катары кабыл алуу каралган. «Пантүркисттер сарттарды түрк коомчулугунун негизи катары эсептешип,

Борбордук Азиянын башка элдерин өздөрүнүн айланасына бириктирүү саясатын жүргүзүшкөн. Түркстандын бийликтери өзбектердин тилин жалпы түрк тили», - деп атоону чечкен. [100, с.32]. Аны большевиктер өздөрү Түркстан Компартиясынын I курултайында автономиялык Түркстандын мамлекеттик тили катары тааныган. Түркстандын баардык мамлекеттик мектептеринде мамлекеттик тилдер – орус жана түрк тилдери факультативдик түрдө окутулган [62, с.35]. Кийинчерээк В.Куйбышев бул идеяны колдоорун «мусулмандардын арасында сергек революциячыл сезимди ойготууга» умтулуусу менен түшүндүргөн [127, 191-б.].

1920-жылы январда V крайлык партиялык конференция, Краймушбюронун сунушу боюнча Түркстанда коммунисттик партияны «Түркстан Коммунисттик партиясы» деп атоо, Түркстан Республикасынын Конституциясын кайра карап чыгуу жөнүндө чечим кабыл алган [127, с.188]. Анынбир катар катышуучулары (Савельев, Коктын, Печатников ж.б.) бул сунушка каршы чыгышып чеимди Москвадагы РКП(б) Борбордук Комитети тарабынан бекитүүнү талап кылышкан.

Маселени талкуулоодо Түрк комиссиянын мүчөлөрү Ш.З. Элиава, В.В. Куйбышев Т.Рыскуловдун Түркстан коммунисттик партиясын (ТКП(б)) Түрк элдеринин Коммунисттик партиясы, Түркстан Автономиялуу Республикасын Түрк Республикасы деп атын өзгөртүү сунушуна макул болгон [78, с.91]. Түрккомиссия Бүткүл россиялык Борбордук Аткаруу Комитетине «үч республиканы - Өзбек, Кыргыз (казак) жана Түркмөн республикаларын уюштуруу максатка ылайыксыздыгы жөнүндө» телеграмма жиберген.

Ташкентте Түрккомиссиянын мүчөсү Я.Е.Рудзутак бирдиктүү Түрк республикасын түзүүгө каршы болгон, Москва да бул идеяны четке каккан. В.И.Ленин Түркстанды: Өзбекстан, Кыргызстан (Казакстан) жана Түркмөнстан деп үчкө бөлүүнү сунуш кылган [60, с.436]. Ал «өз тагдырын өзү аныктоонун улуттук-аймактык принциби гана, ал үчүн түрк элдеринин аныктамасы алыскы, эфемердик, ойлонуп табылган» деп тааныган [136, с.155]. М.В. Фрунзе Россиянын бардык түрк элдерин бириктирүү идеясын иш

жүзүндө ишке ашыруудан чочулашына, окуялардын өнүгүшүнүн перспективаларына баа берип, Түрк комиссиясынын айрым мүчөлөрүнүн көз карашын сынга алган. Мындай бирикме реалдуу саясий күчкө ээ болуп, аны менен эсептешүүгө туура келмек. Түрк Республикасынын түзүлүшүнө жол бербөө үчүн белгилүү кадамдар жасалган.

М.В.Фрунзе менен В.В. Куйбышев бирдиктүү түрк эли болгон эмес жана эч качан болбойт, жергиликтүү жетекчилербаардык пантүркисттик умтулууларды толугу менен басып өткөн, - деп билдиришкен [75, с.92]. 1920-жылы февраль айында Түрккомиссия, Крайком жана Түрк БАКтын биргелешкен кеңешмесинде чыгып сүйлөгөн Я.Е.Рудзутак менен В.В. Куйбышев Т.Рыскуловдун сунуштарын четке каккан. 1920-жылдын 23-24-февралында Түркстан комиссиясынын кеңейтилген кеңешмесинде автономия жана Түркстан АССРнин укуктук абалы тууралуу маселе атайын талкууланган. Комиссиянын мүчөлөрү Түрк Республикасын түзүү идеясын четке кагып, Түркстан АССРин улуттук кызыкчылыктарды эске алуу менен областык бөлүнүүнү сактап калууну билдиришкен [78, с.93]. Жергиликтүү улуттардын коммунисттик өкүлдөрүнүн көпчүлүгү бирдиктүү Түрк Республикасын түзүү идеясын колдошкон. Ушуга байланыштуу 1920-жылы мартта Түрккомиссия РКП(б) БКдан Түркстан комунисттик партиясына анын уюштуруу түзүмү жана РКП(б) менен болгон байланыштары тууралуу маселени түшүндүрүп берүүнү өтүнгөн. 1920-жылдын 25-мартында РКП (б) БКнын жообу жарыяланып, анда мындай деп айтылган: «Түркстандын аймагында башында борбордук комитети менен Түркстан коммунисттик партиясы деп аталган бирдиктүү коммунисттик партия болушу керек. Борбордук Комитеттин жана жергиликтүү комитеттердин алдында зарыл болгон учурда улуттук бюролор менен секциялар түзүлөт. Түркстан Компартиясы РКП(б)нын курамына областтык уюм катары кирет» [75, с.98]. Бирдиктүү түрк элдери деген түшүнүк, мажбурлаган тартипте «негизги туруктуу элдер: түркмөндөр, казактар, кыргыздар, өзбектер, каракалпактар» деген түшүнүк менен алмаштырылган.

Бирок партиянын крайлык комитети менен ТүркБАК бирдиктүү түрк мамлекетин түзүү идеясын толугу менен колдоп, Москвага башында Т.Рыскулов, курамында С.Турсунходжаев, Н.Ходжаев жана Г.Бэх-Иванов турган өзгөчө делегацияны жиберешкен. Сапардын негизги максаты бирдиктүү Түрк Республикасын түзүүгө Москванын макулдугун алуу болгон. «Делегациянын милдети Түрк Республикасын жана Түрк Коммунисттик партиясын түзүү идеясын ишке ашыруу болгон» [75, с.98]. Делегацияга жүктөлгөн тапшырма өтө оор болуп, бирок аткарылган жок. В.И. Ленин Түрккомиссиянын материалдарын жана Т.Рыскуловдун долбоорун окуп чыгып, 1920-жылдын 13-июнунда РКП(б)нын Түркстандагы милдеттери жөнүндөгү долбоорго берген сынында: «Менин Рыскуловдун долбоорун четке кагуу жөнүндөгү көз караш зарыл», - деп билдирген [61, с.325].

Бул сапардын оң жагы РКП(б) БКнын «РКП(б) Түркстандагы негизги милдеттери жөнүндө» токтому болду, анда элүү жылдан ашык падышачылыктын империалисттик саясатынын натыйжасында жергиликтүү калк менен европадан келген калктын ортосундагы түзүлгөн терс мамилени жоюу каралган. Аы ишке ашыруу үчүн партия төмөндөгүдөй чараларды сунуш кылган: «1) келгиндер башкармачылыгы тарабынан долбоорлонгон же кыргыздардан көчүп келгендер өзүм билемдик менен тартып алган бардык жерлерди, келгиндерден кайра алуу...; 3) бардык кулак уюмдарын талкалоо, кулактарды куралсыздандыруу...; 6) шаардын жергиликтүү калкын азык-түлүк менен камсыз кылууну орустар менен теңештирүү жана дыйкандардын азык-түлүк абалын жакшыртуу боюнча чараларды көрүү» [75, с. 99-100]. 1920-жылы август айында Бүткүл россиялык Борбордук Аткаруу Комитети Автономиялуу Түркстан АССРин түзүү жөнүндө декрет чыгарып, биротоло республиканын укуктук статусун расмий түрдө бекитип, түрктөрдү бир мамлекетке бириктирүү аракеттеринин бардык себебин жойгон.

Ташкентте РКП(б) БКнын Түрккомиссиясы жана Түрк бюросу улутчулдарга каршы аёосуз күрөштү баштаган. Коммунисттик партиянын Түркстандагы мындан аркы саясатынын резолюцияда: «РКП БКнын башкы

багытына каршы чыгууга айрым топтордун ар кандай аракеттерин, атап айтканда, Совет өкмөтүнүн иш чараларына каршылык көрсөтүү, ар турдүү мекемелердин, партиялык жана партияда жок элементтердин тамырын кыркуу» каралган. М.В.Фрунзе менен В.В.Куйбышев РКП(б) БКнын чечимдеринин негизинде крайком партияны таркатууну жана бирдиктүү башкаруу органы катары Түркстан Компартиясынын Борбордук Комитетин түзүүнү сунуш кылышкан. Крайком жоюлуп, 1920-жылы июлда Түркстан бюросу Түркстан Компартиясынын (б) убактылуу Борбордук Комитетин уюштуруу жөнүндө чечим кабыл алган [75, с.103]. Большевиктер түрктөрдүн да, мусулмандардын да биримдигин тааныгысы келген эмес.

Рыскулов жана анын өнөктөштөрү сунуш кылган долбоор Москвада четке кагылып, Ленин Түрк комиссиясы тарабынан сунушталган долбоорду жактырган [197, с.233]. Бирдиктүү түрк өлкөсүн түзүү идеясы «зыяндуу жана туура эмес» деп табылган. 1920-жылы 27-августта «Түркстан Республикасынын Известиясында» Бүткүл россиялык Борбордук Аткаруу Комитетинин «Түркстанды административдик жактан кайра түзүү жөнүндө» токтому жарыяланган. Токтомго ылайык, ТүркБАК административдик-аймактык түзүлүштү реформалоого киришүүгө милдеттендирилген.

Административдик бирдиктерди реформалоонун жана округдарды уюштуруунун негизги принциби калктын этникалык курамына жараша бөлүштүрүү болгон. Токтом В.И.Лениндин Түркстанды үч курамдык бөлүккө бөлүү жөнүндөгү көрсөтмөсүнө ылайык ишке ашырылып, Орто Азия чөлкөмүнүн түпкү элдеринин саясий, экономикалык жана маданий өнүгүүсүн камсыз кылуу үчүн шарттарды түзүү, ар кандай көрүнүштөгү улуттук теңсиздикти жоюу жүргүзүлгөн. 1921-жылдын август айында Закаспий областы Түркмөн автономиялуу областына айландырылган.

Советтердин Бүткүл россиялык VIII курултайы жана Бүткүл Түркстандык Советтердин X курултайы райондоштуруу маселесин көтөргөн. Түркстан экономикалык советине Түркстанды майда-чүйдөсүнө чейин майда аймактык жана административдик бирдиктерге бөлүштүрүүнү иштеп чыгуу

тапшырылган [159].1920-жылы түзүлгөн Борбордук административдик комиссия (БАК) административдик-аймактык бөлүнүү маселелерин колго алган.БАКтын курамына НКВДнын, ЦСНХнын, ЦСУнун, Наркомземдин жана Түркеспубликасынын азык-түлүк эл комиссариатынын өкүлдөрү кирген.1921-жылы декабрда БАК Түркстан экономикалык советинин Мамлекеттик пландоо комитетинин алдындагы райондоштуруу боюнча комиссияга айландырылган [63, с.21].1924-жылга карата Туркстанды райондоштуруу боюнча Г.Красновскийдин жетекчилигиндеги комиссия чарбалык иштин формасы, жер, жайыт менен камсыз болушу жана чарбалык иштин багыты боюнча автономиялуу республиканын жаңы бөлүмүнүн долбоорун түзүүнү аяктайт.Бүткүл россиялык Борбордук Аткаруу Комитетинин көрсөтмөсү (ВЦИК) боюнча райондоштуруунун негизги принциби экономикалык болгон.Түркстанда комиссия өз ишин 1924-жылы аяктайт, бирок анын жыйынтыгы иш жүзүндө ишке ашырыла элек болгон.Баш тартууга партиянын жетекчилиги тарабынан белгиленген этникалык бөлүнүүнүн райондоштурууга негизделген жаңы принциби себеп болгон.

Түркстан Компартиясынын 1920-жылы 12-18-сентябрда өткөн V курултайы Т.Рыскулов менен С.Турсунходжаевдин тарапкерлерин талкалап, коммунисттерди лениндик улут саясатын ырааттуу ишке ашырууга, колонизатордук жана улутчул элементтерге каршы күрөшкө мобилизациялаган.1920-жылдын 17-19-сентябрда өткөн Түркстан Республикасынын Советтеринин IX курултайы да «буржуазиялык улутчулдарга» [каршы күрөштүн урааны астында өткөн.Бирдиктүү Түрк республикасынын идеясы большевиктер тарабынан четке кагылган. Т.Рыскулов кызматынан четтетилип, Москвага улуттар иштери боюнча Элдик комиссариатка (Наркомат) жөнөтүлгөн.Ал 1922-жылы Түркстанга кайтып келип, ТүркАССР Эл Комиссарлар Советинин төрагасы болуп иштеген жана партиянын Орто Азия бюросунун мүчөсү болгон.

Түрккомиссиянын курамындагы жергиликтүү бийликти көзөмөлдөө үчүн 1920-жылы август айында РКП (б) БКнын Түркстан бюросу уюштурулган [68, с.425].

Көптөгөн окумуштуу-мамлекеттаануучулар Автономиялуу Түркстан Советтик Социалисттик Республикасын «Орто Азия элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин советтик улуттук мамлекеттүүлүгүн калыптандыруу жана өнүктүрүү жолундагы биринчи кадам» деп карашат. Алар: «Бул жарандык согуш мезгилинде СССР элдеринин ортосундагы аскердик, саясий жана экономикалык кызматташтыкты жана өз ара жардамдашууну камсыз кылган өткөөл, убактылуу, бирок зарыл форма болгон», -[79, с.124] деп белгилешет. ТүркАССРнин жарыяланышы «кыргыздардын, казактардын, өзбектердин, тажиктердин, каракалпактардын улуттук мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүшүнө негиз салган» [150, б.56]

1920-жылга карата РСФСРдин курамына кирген Түркстан Автономиялык Республикасын бөлүштүрүү идеясы башкача, масштабдуу мүнөзгө ээ болгон [158]. Эми Түркстан АССРнин бөлүштүрүү жөнүндө гана эмес, юридикалык жактан көз карандысыз, суверендүү мамлекеттер деп эсептелген иш жүзүндө вассалдык Бухара жана Хорезм республикалары жөнүндөгү маселе турган. Алар төңкөрүштөрдөн кийин элдик советтик республикалар деп жарыяланып большевиктер тарабынан колдоого алынган. Бул республикалардын атына «социалисттик» деген сөз кирген эмес. Бирок советтик жетекчилер бул республикаларды Советтик Социалисттик Республикасынын бир бөлүгү катары карашкан. И. Сталин мындай деп билдирген: «Сиздер, жолдоштор, бул эки республика социализмге карай бара жаткандыгына шектенбейсиздер деп ишенем». Борбор Азиянын көз карандысыз республикаларынын бөлүштүрүү маселесинин козголушу Москвада мыйзамдуулук боюнча эч кандай шек жараткан жок. Хорезм жана Бухара республикаларынын көз карандысыздыгы өтө элестүү мүнөзгө ээ болгон, чындыгында алар эбак эле эгемендүүлүктөн жана көз карандысыздыктан ажырашкан. Бул республикалардын жетекчи органдары - Бухара жана Хорезм

компартиялары 1922-жылдын февраль айында Россия Компартиясынын (б) составына кирген. Партиялык уюмдардын мындай кириши бул республикалардын Советтер Союзунун бөлүгү экендигин билдирген. Түркстан, Бухара жана Хорезм коммунисттик партияларынын ишмердигине жетекчилик кылуу үчүн РКП(б) БКнын чечими менен РКП(б) БКнын Түрк бюросу Орто Азия бюросу болуп өзгөртүлгөн. РКП(б) БКнын Орто Азия бюросунун курамына С.И. Гусев (төрага), К.Атабаев, П.И. Баранов, Б.В. Легранд, А.Махмудов, С.М.Соколов, И.Г. Солц, А.Рахимбаев, Н.Тюракулов, Ф.Ходжаев кирген [110, с.264]. РКП(б) БКнын Түркбюросунун көрсөтмөсү боюнча, андан кийин партиянын Орто Азия бюросу Орто Азия республикаларынын экономикалык байланыштарын чыңдоо боюнча иштерди жүргүзгөн. Бул республикаларды экономикалык жактан бириктирүүгө даярдык көрүү боюнча ар түрдүү комиссиялар жана органдар түзүлгөн. 1923-жылы мартта Ташкентте Түркстан, Бухара жана Хорезмдин I экономикалык конференциясы болуп, анда Түркстан экономикалык кеңеши Орто Азия экономикалык совети болуп өзгөртүлгөн [116, с.137].

Аталган республикаларда ТүркАССРдеги улуттарга окшош улуттар жашаган. «ТАССРдын, Бухара жана Хорезм элдик республикаларынын административдик чек аралары, этникалык жайгашкан калк топторунун чек аралары, ар дайым эмес көп учурда талаш-тартышты туудурган» [107, с.148]. Бул үч республиканын граждандык согуш мезгилинде жана андан кийин болушу «Орто Азияда өз алдынча улуттук мамлекеттик түзүлүштөрдү түзүүгө карата зарыл даярдык кадамы жана өлкөнүн улуттук өз тагдырын өзү аныктоонун алгачкы кадамы болгондугу менен түшүндүрүлгөн» [107, с.148]. 1920-жылы эле жаңы административдик-аймактык түзүлүштүн мүмкүндүгү жөнүндө маселе көтөрүлгөн. Түркстанды үчкө бөлүү маселеси активдүү иштеле баштаган. Даярдык мезгилинде, бөлүштүрүү идеясын колдоочулар да, каршылаштар да болгон. 1924-жылы Орто Азия экономикалык советинин төрагасы Н. Паскутский бөлүнүүнү эмес, тескерисинче, Орто Азиядагы үч Советтик республиканы тең (Түркстан, Бухара, Хорезм) саясий жактан

бириктирүүнү сунуш кылган.Ал муну “саясий жана экономикалык биримдиктин” максатка ылайыктуулугу менен негиздеген [127, с.327].Экономикалык тыгыз байланыштардан улам 20-жылдардын аягында жана 30-жылдардын башында көрүнүктүү саясатчы Ю.Абдрахманов мамлекеттик органдарда Орто Азия федерациясы жөнүндө маселени көтөргөн [136, с.291].

ТКП БКнын мүчөсү С.Ходжанов «Түркстанды өзүнчө республикаларга бөлүүгө болбойт жана өзбек, түркмөн жана башка улуттар жок, бөлүнүп чыккандан кийин түрк урууларында жасалма түрдө - өзбек, түркмөн ж.б.у.с. этикетка жабышат, ал эми бул аталыштарды өздөрү ойлоп табышкан» [127, с.327-328] деген пикирди ырастаган.

Байыркы Римдин көптөн бери белгилүү болгон «бөлүп жар жана бийлик жүргүз» принциби Түркстанда ишке ашырылган. Бирдиктүү жана кубаттуу Түркстан бир нече экономикалык жактан алсыз, оңой башкарылуучу мамлекеттерге бөлүнгөн.Түптүү элдин – түрктөрдүн өз тагдырын өзү аныктоо аракети Москвада жайгашкан борбордук бийлик тарабынан басылган.Жетектөөчү экономисттердин, белгилүү саясатчылардын бөлүштүрүүдөгү максатка ылайыксыздыгы жөнүндөгү каршы пикирлерине карабастан, РКП(б) БК түрктөрдүн өлкөсүн Казакстан, Кыргызстан, Өзбекстан, Түркмөнстан жана Каракалпакстанга бөлүү жөнүндө чечим кабыл алат жана жүргүзөт.

Орто Азияны бөлүштүрүү идеясы Кремлдеги жетектөөчү саясатчылардын акылдарында жергиликтүү түркстандык коммунисттердин түрктөр үчүн бир мамлекет түзүү аракетинен кийин жаралган.Алардын ою боюнча Түрк Республикасы Түркстан АССРи, Бухара жана Хорезм республикаларынан турмак.Бул республикалардын калкынын басымдуу бөлүгү түрк-тилдүү этностордон турган. Бир динди тутунушкан, тилдери тектеш каада-салты, үрп-адаттары абдан жакын болгон.Бирок В.И.Ленин жана башка большевиктер тарабынан корголгон пикирлер Түрк Республикасынын түзүлүшүнө жол берген эмес.Кийинчерээк бул долбоор автономияны «өз массасын кул кылуунун

куралына айландыруу үчүн» умтулган буржуазиялык-улутчул топтордун идеясы катары бааланган. Наркомнац И.В. Сталин советтик автономия жана советтерди уюштуруу буржуазиялык-улутчул топтордун ар кандай долбоорлорунан куткаруу деген идеяны таңуулайт.

Бирдиктүү Түрк Советтик Республикасын түзүү долбоорун талкуулоо процессинде Түркстандын айрым жетекчилери (Назир Төракулов ж.б.) Түркстанды улуттук республикаларга – Түркмөн жана Өзбек республикаларына бөлүү сунушун ортого салышкан [127, с.195]. Ошол эле учурда бирдиктүү түрк элинин болгондугу жокко чыгарылган жана өзбек, түркмөн, каракалпак, кыргыз, казак элдеринин бар экендиги далилденген. Түркстан комиссиясынын 1920-жылдын июль айындагы кеңешмесинде Түркстанды бөлүштүрүү жана улуттук республикаларды түзүү, Түркстандын этникалык казактар жашаган бөлүгүн Кыргыз (Казак) АССРине кайра бириктирүү жөнүндө сунуштар көтөрүлгөн.

1920-жылы Бүткүл союздук эл каттоо жүргүзүлүп, анда экономикалык маалыматтар менен катар партиялык жетекчилик Түркстандын улуттук-этникалык курамы жөнүндө кеңири түшүнүк алган. Ар кандай себептерден улам айрым волосттордо (Фергана өрөөнүндөгү жана бир катар башка волосттордо) эл каттоо жүргүзүлгөн эмес.

Эл каттоо аймактагы иштин чыныгы абалын көрсөткөн жок. Улуттун аныктамасын ар кандай чечмелөөгө жол берилген, айрым учурларда Түркстандын улуттук курамы жөнүндөгү маалыматтар атайылап бурмаланган. Эл каттоонун жүрүшүндө «Өзбекстан жана Түркмөнстанга тиешелүү бөлүктөрдө эл каттоонун аткаруучуларына кандай болгон күндө да «мусулман», «христиан», «православ» деген жоопторду кабыл албоо тапшырмасы берилген. Өзбекстанда эл каттоону жүргүзгөн санакчыларга “сарт” деген аталышты “өзбек” [100, с.33] деп алмаштырууга буйрук берилген. Көчмөн өзбектерди отурукташкан сарттардан айырмалоо үчүн биринчи «көчмөн өзбектерге», экинчисине «отурукташкан өзбектерге» тактоочу аныктамалар киргизилген. «Мусулман-сарттар өздөрүнүн өнүгүүсү боюнча

көчмөн жана жарым көчмөн өзбектерге караганда жогору болгон. Алар түрктөр, курамдар, кыпчактар жана Фергананын башка элдери сыяктуу эле жаңы аталышты кабыл алууга аргасыз болушкан» [162]. 1923-жылдагы шаардык каттоодо Пскент шаарынын айланасында жана Ангрэн дарыясынын өрөөнүндө жашаган бардык курамдар жалаң гана «өзбек» деп катталган. Өзбек болуп катталган Багрин, Митин, Жалайыр (Сентаб, Фариш волосттору) урууларынын өкүлдөрү тажик тилинде сүйлөшүшкөн [62, 35-б.].

Өзбектер Фергана, Самарканд жана Аму-Дарыя, казактар Сыр-Дарыя жана Жети-Суу (Семиреченск), тажиктер Самарканд жана Фергана, түркмөндөр Түркмөн областында (мурдагы Закаспийде) тыгыз жашашкан. Каракалпактар негизинен Амударыя областында жана айрымдары Фергана өрөөнүндө жашашкан. Самарканд аймагындагы кыргыздар Ходжент уездинин төмөнкү волостторунда тыгыз жашашкан: Бакса-Сибирген, Исфана, Чапкудук, эки жыныстагы жалпы калкынын саны 14063 жан болгон. [153, с.86]. Сырдарыя областында – Баутерек, Жайлуу, Каракол, Кеңкол, Талканов, Үр-Марал, Александровка, Гродеков, Дмитриевка, Николайпольск жана Олуя-Ата уездинин Орловка волосту, Ташкент уездинин Кош-Коргон жана Тойтубинск волосттору толугу менен кирип, жалпы калкы 57841 жанды түзгөн [113, с.86]. Фергана областында Анжиян, Кокон, Наманган, Ош, Фергана (Скобелев) уезддеринде жана Памир областында жалпы 361163 жан болгон [113, с.87]. Жети-Суу областтында - толугу менен Пишпек (үч Чүй волостунан башкасы), Нарын жана Каракол уезддери кирген. Объективдүү себептерден (түштүктөгү басмачылар кыймылы) 1920-жылдагы эл каттоо чындыкты толук чагылдырган эмес жана так эмес болгон. Материалдарда, кийинчерээк К.Нурбеков белгилегендей, көп учурларда кыргыздар менен казактар жаңылыш түрдө бир графага (казакча) киргизилип, кара-кыргыздардын санын бир топ кыскарткан. Ал белгилегендей себептери, калктын сабатсыздыгы, эски уруулук калдыктардын сакталышы жана жаңыдан киргизилген улут түшүнүгүн билбегендик болгон [113, с.87]. Кыргыздардын бир кыйла бөлүгү өздөрүн монгол, кыпчактар, ал эми түштүк кыргыздарынын көбү найман ж.б. деп

аташкан [133, с.16].Албетте, бул факт 1920-жылдагы эл каттоодо так эместиктерди киргизген.

Адегенде В.И. Лениндин көрсөтмөсүнө ылайык, өзбектер жана түркмөндөр гана өз союздук мамлекетин түзүүгө укуктуу болуп, казактар автономиялуу республика статусун алышкан, калган майда улуттар: кыргыздар, тажиктер, каракалпактар, кыпчактар бул үч республиканын курамына улуттук азчылык катары кириши керек болчу.Мындай шартта майда этностор өздөрүнүн иденттүүлүгүн жоготот жана тилдик, маданият, салттык окшоштугунан, титулдук улутка сиңип кетмек.

1920-жылы ТүркАССРдин Конституциясында бекитилгендей Түркстандын түпкү жашоочулары катары көптөгөн улуттар, мисалы, кыргыздар, тажиктер, каракалпактар жана башкалар айтылбай калган.Казактар, өзбектер жана түркмөндөр гана «жергиликтүү улуттар» деп таанылган.

Бир катар элдер кыпчактар, түрктөр, ферганалык каракалпактар, сарттар, курамдар, жана 2000-жылы Тажикстанда эл катары таанылган локайлар, конгураттар, барластар сыяктуу элдер өз мамлекеттүүлүгүн такыр эле ала албай, акырындык менен титулдук элдерге ассимиляцияланып кетүүгө аргасыз болушкан.

1923-жылы апрелде РКП(б)нын XII съезди улуттук маселе жана райондоштуруу боюнча резолюция кабыл алган, ага ылайык мурдагы административдик бөлүнүшкө саясий жана экономикалык шарттарга ылайык келбейт деп табылып, ошондой эле райондоштуруунун жаңы түзүлүшүнүн зарылчылыгын белгилеген [6, с.709-716].

1924-жылы 10-мартта ТКП (б) БКнын жооптуу кызматкерлеринин кеңешмесинде бөлүштүрүү жана улуттук республикаларды түзүү боюнча эмгекчилердин жекече пикирин ачыкка чыгаруу керек эле.Жергиликтүү улуттардын советтик эмгекчилери бул идеяны колдошкон жана бөлүштүрүүнүн себеби катары аймактагы улуттар аралык мамилелердин курчуп кеткендигин көрсөтүшкөн.Буга далил катары Кыргыз (Казак) АССРнын жетекчилери бир катар жагдайларды талап катары келтиришкен,

1922-ж. РКП (б) БКга Түркстандын райондорундагы кыргыздарды (казак) кошуу жөнүндөгү бир канча коюлган маселе жана 1921-жылдагы Түркстан Республикасынын казактардын курултайында өзүнчө республикага бөлүү жөнүндөгү талабы; Түркстан түркмөндөрүнүн съездинде өзүлөрүнүн республикасын түзүүнү билдирүүсү [129, с.644].

Дагы бир маанилүү жагдай басмачылар кыймылынын жетекчиси Төрөкул Жанузаков Түркстандын алдыңкы эмгекчилерине жазган катында Кыргыз Тоолуу аймагын түзүү, Совет бийлигине каршы күрөштү токтотуунун шарттарынын бири катары койгон [96,с.25].

Чындыгында улуттук белгилер боюнча бөлүштүрүү Совет бийлигин чыңдоонун бирден-бир жолу болгон, анткени «өзбек кедейлери өзбек муштуму менен, кыргыз кедейлери кыргыз муштуму менен, түркмөндөр түркмөндөр менен күрөшсө пайдалуу болмок, анда таптык күрөш улуттук фактор менен көмүскөдө калбайт эле» [129, с.645].

Көп улуттуу Түркстандын аймагындагы кыргыздардын саны ар кандай маалыматтар боюнча 809 миң 524 адамга жеткен.

А.Жуманалиев Совет бийлигинин алгачкы жылдарында калктын так санын жана өзгөчө улуттук курамын аныктоо кыйынчылыгын белгилейт [79, с.119]. Биздин оюбузча, бул билдирүү 1920-жылдардын чыныгы жүзүн толук чагылдырат.

Кыргыздын чыгаан уулдары ата журттун тагдырына кабатырланып, кыргыз элинин бири-биринен ажыраган бөлүктөрүн кайрадан бир бүтүнгө бириктирүүгө аракет кылышкан.Жети-Суу областтык аткаруу комитетинин төрагасы А.Сыдыков, аткаруу комитетинин бөлүм башчысы И.Арабаев кыргыздардын өз тагдырын өзү аныктоо маселесин көтөрүшөт.Окумуштуу-тарыхчылардын изилдөөлөрүндө кыргыз эли автономия түзүү маселесин биринчи жолу 1921-жылдын май айында көтөргөнү белгиленет.Түрк комиссиясынын жана Түркстан БКнын бир катар жооптуу кызматкерлери Верный шаарына келишип, «Түркстан АССРинин курамында өз алдынча Кара-Кыргыз тоолуу областын түзүү жөнүндө» маселени коюшкан [96, с.158].

3. Курманов А.Сыдыков Тоолуу областты түзүү идеясыны чыныгы демилгечиси экенин өз эмгегинде далилдеген. Ал Түрккомиссиянын мүчөлөрү Г.Сафаров менен Ходжановго Кыргыз Тоолуу областтын түзүүнү колдоого кеңеш берген [96, с.161]. Кыргыз интеллегенциясынын бир тобунун тынымсыз аракети менен бирге ТүркЭКОСО да улуттук өзгөчөлүктөргө жараша областтык бөлүнүүнүн варианттарын иштеп чыгып, Кыргыз Тоолуу областтын түзүүнү колдошкон. Буга губернияларга - уезддерге-волостторго бөлүнүүнүн ордуна, ЖЭСтин түзүмүндөгү жөнөкөй жана демократиялуу түзүлүшкө өтүү шарты белгилеген [96, с.124]. Калктын Түркстандын айрым аймактарга, уезддерге, волостторго, ал тургай айылдарга жана айыл жамааттарына чачырап кетиши, кыргыздардын турмуш-тиричилигин, улуттук өзгөчөлүктөрүн толук эсепке алууну кыйындаткан. Кыргыздар баардык областтарда этникалык азчылыкты түзүп, алардын кызыкчылыктары көп учурда этибарга алынбай калган. Жергиликтүү калктын басымдуу бөлүгү сабатсыз болгон. Фергана, Самарканд областтарында мектептерде окуу өзбек тилинде, ал эми Жети-Суу, Сырдарыя областтарында казак тилинде жүргүзүлгөндүктөн, кыргыздардын балдары түндүктө казактар менен, түштүктө өзбектер менен ассимиляцияланган. Кыргыз интеллегенциясынын Кыргыз Тоолуу областтын түзүүдө демилгеси Кыргыз (Казак) АССРнин Түрк АССРдеги бардык кыргыз жерлерин өзүнүн карамагында бириктирүүгө умтулуусу болгон. А.Сыдыков 1922-жылы март айында Ташкентте өткөн Бүткүл Түркстандык Советтердин XII съездинде болгон сапарында ТүркБАКтын алдына маселени коюп, тоолуу аймакты бөлүп берүү чечимине жетишкен [139, 458-б.]. Бул съездге Олуя-Ата уездинин кыргыздарынын атынан келген делегациянын өкүлдөрү дагы (өзбектер, кыргыздар (казактар), түркмөндөр) менен катар кара-кыргызды да өз алдынча эл катары тез арада таануу маселесин көтөрүшкөн [117, с.18-19].

Түркстан РКП(б) БКнын катчылыгы 1922-жылдын 25-мартында Жети-Суу областын райондоштуруу маселесин караган. Ал өзүнүн токтому менен Түркстан Республикасынын курамына Тоолуу областты уюштуруу жөнүндө

декрет жарыялоону ТүркБАКтын президиумуна тапшырган.26-мартта Түрк АССР Советтеринин Борбордук Аткаруу Комитети «Жети-Суу областынын курамындагы Пишпек, Каракол, Нарын, ошондой эле Сыр-Дарыя областынын Олуя-Ата волостундагы Талкан, Жайылган тоолуу участоктору кирген, борбору Кочкор болгон, Кара-Кыргыз тоолуу областын түзүү жөнүндө Жети-Суу областтык аткаруу комитетинин өтүнүчүн канааттандыруу принципалдуу зарыл деп табылсын.Ферганадагы тоолуу кыргыздардын абалы жөнүндөгү маселе аймак толугу менен тынчыганга чейин ачык бойдон калууда. НКВД жана Жети-Суу областтык аткаруу комитети бул токтомду ишке ашыруу боюнча зарыл чараларды көрүшсүн» [96, с.126], - деген токтом чыгарган.

28-мартта Түркстан Республикасынын НКВДсы уюштуруусъездин өткөрүү убактысы жана орду, курултайга шайлоонун тартиби жана күн тартиби боюнча кеңири сунуштарды берген.Даярдык иштерин жүргүзүү үчүн 1922-жылдын 15-апрелиндеги Жети-Суу областтык партиялык комитетинин чечими менен атайын комиссия түзүлгөн жана 1922-жылдын 1-июнуна Кара-Кыргыз тоолуу областынын кеңештеринин уюштуруу курултайын чакыруу датасы белгиленген.Атайын уюштуруу комиссиясынын курамына И.Арабаев, А.Сыдыков, И.Бурыгин кирген.19-апрелде партиянын Жети-Суу областтык комитетинин кеңешмеси болуп, анда бөлүнгөн областты аймактык-административдик же ошол эле учурда улуттук-экономикалык деп таануу маселеси талкууланган.Кеңешменин катышуучулары бөлүштүрүүнү аймактык-административдик деген тыянакка келишкен жана Тоолуу жана Жети-Суу областтарынын экономикалык мамилелери жөнүндөгү маселени тоолуу областтын советтеринин алдыда боло турган съездине коюу жөнүндө чечим кабыл алынган [96, с.127].

Бул долбоордун ишке ашырылышында бөлүнүүнү жактаган тараптар менен каршылаштардын ортосунда курч партиялык-топтук күрөш күчөгөн.Р.Худайкулов баштаган топ курултайды өткөрүүгө жана Тоолуу областты түзүүгө каршы чыккан. Карама-каршы эки топтун жетекчилери А.Сыдыков менен Р.Худайкулов бийликке умтулушуп, жергиликтүү калк

арасында өз таасирин кеңейтүүгө аракетенишкен [151,с.6-7].Р.Худайкулов жана анын тарапташтарын Ташкенттеги ТүркБАКнын казак кызматкерлеринин бир бөлүгү жана «кыргыздар казак элинин бир бөлүгү» жана бүткүл түрктөрдүн биримдиги жөнүндөгү «алашчылардын» идеясын жактаган Алма-Атадагы областтык аткаруу комитети колдогон [154, с.10].

1922-жылы 4-6-июнда Пишпекте «Тарыхый I уюштуруу съездине Түркстан Республикасынын курамындагы өз алдынча Тоолуу областынын уюштурулушу боюнча бул аймактагы улуттук азчылыктардын өкүлдөрү катышууга» [130, с.11] чогулган.

Съезде Кыргыз тоолуу областынын курамына кирүүгө тийиш болгон калкынын саны жана аймагы боюнча төмөндөгү маалыматтар келтирилди.

КТОго кирген уезддер жана алардын калкы.

Таблица[83, с.34].

к/ №	Уезддер	Калктын саны	Алардын ичиндеги кыргыздар	Калктын курамындагы кыргыздар, %
Жети-Суу областы				
1	Каракол	81622	48334	59,2
2	Нарын	48821	46815	95,9
3	Пिशпек	131652	75110	57,05
Сыр-Дарыя боласты				
4	Олуя-Ата	51775	45064	87,04

Маалымат Пишпек, Каракол жана Нарын уезддеринин аймактары боюнча берилген, бирок Олуя-Ата уездинин тоолуу бөлүгү боюнча маалымат жыйналган эмес.

Съездетоолуу аймакты «Түркстан Республикасынын баардык областтары, РСФСРдин губерниялык жана областтык бирдиктери менен бирдей шартта» уюштуруу белгиленген[114, с.10].Бирок, партиянын Генералдык катчысы жана улуттук эл комиссары И.Сталиндин көрсөтмөсү менен ТКП(б) БКнын Аткаруу бюросу Тоолуу аймакты бөлүүнү убактылуу токтотууну чечкен, областты түзүү жасалма мажбурланган, даярдыксыз чечим деп эсептелип, Кыргыз Тоолуу

областына бөлүү боюнча маселени ТүркАССРде райондоштурууну жүргүзүүгө чейин жылдырылган [113, с.84].Түркстандын экономикалык кеңешмесинин мүчөлөрү да улуттук белгилер боюнча административдик-аймактык бөлүнүүгө каршы чыккандар болгон. Кеңешменин чечиминде: «Тоолуу районду өз алдынча областка бөлүү идеясын кескин четке кагуу керек» [113, с.84-85], - деп белгиленген.Кийинчерээк К.Нурбеков белгилегендей, Кыргыз улуттук аймагын бөлүп алуу аракети Кыргызстанда Советтик автономияны түзүүдөгү даярдык иштери болгон.З.Курмановдун оюу боюнча «А.Сыдыков жана анын айланасындагылардын (Ж.Абдрахманов, И.Арабаев ж.б.) Тоолуу областы түзүү аракеттери старатегиялык мааниге ээ болгон, 1924-ж. Орто Азиядагы улуттук мамлекеттик бөлүштүрүүдөгү Кыргызстандын автономия болуу же болбоо маселеси жок болучу. Анын түштүк-батыш чек аралары боюнча гана маселе талаш болгон» [96, с.143].Бирок, А.Сыдыковдун тобунун бардык жетишкендиктерин эске алганда да автономияга баруу жолу оңой болгон жок.

1924-жылдын башында РКП (б) БКнын Уюштуруу бюросу бүткүл Орто Азия боюнча улуттук-мамлекеттик бөлүштүрүү боюнча маселесин көтөргөн жана аны практикалык түрдө ишке ашыруунун долбоорун кылдаттык менен иштеп чыгууну партиянын Орто Азия бюросуна тапшырган. Советтердин Бүткүл Түркстандык XII съездинен кийин (1924-ж. январь) Орто Азияны улуттук-мамлекеттик бөлүштүрүүнү жүргүзүү боюнча практикалык иштер башталган [156, с.146].Бул съездинин кыргыз делегаттары РКП(б) БКнын жана СССР БАКнын Улуттук Советине атайын кат менен кайрылышат, анда алар социалдык-экономикалык жана саясий иш чараларга, кыргыздар жашаган көптөгөн аймактар камтылбай калганын, анткени «биринчиден областты айтпаганда да, уездик башкаруу аппаратына кызматка алууда улуттук аспектилерди эске алышпайт; экинчиден, кара-кыргыз маданиятын жогорулатуу милдети али - партиялык да, советтик бийлик тарабынан да коюла элек; үчүнчүдөн, кара-кыргыз эмгекчи массасынын өкүлдөрү партиялык жана мамлекеттик иштерге тартылган эмес» [94, с.226-227], - деп белгилешкен.

Кыргыздардын «таанылбагандыгынын» негизги себептери: биринчиден, тилинин кандайдыр бир окшоштугу, жашоо-тиричилигинин жана башкаруусунун бирдейлиги, ошонун айынан европалыктар кайсак-кыргыз менен кара-кыргызды бир улут деп алышкан. Экинчиден, Түркстандын кээ бир жетекчилеринин кара-кыргызды кайсак-кыргызга кошуп, бирдиктүү эл түзүүгө умтулуусу болгон.

Каттын авторлору төмөнкүдөй талаптарды коюшкан: 1) кара-кыргыз элин башка улуттар (өзбектер, түркмөндөр, кайсак-кыргыздар) менен бирдей негизде өз алдынча эл катары таануу; 2) партиялык жана мамлекеттик бийлик органдарынын курамына кара-кыргыз эмгекчилеринин өкүлдөрү көбүрөөк тартылсын; 3) Кара-кыргыз эмгекчилеринин арасында алардын эне тилиндеги маданий-агартуу иштерине, биринчи кезекте окуу китептерин жана окуу куралдарын басып чыгарууга мамлекеттик каражат бөлүнсүн [94, с.227].

Кийинчерээк бөлүштүрүү боюнча маселе БКнын ар кандай пленумдарында, партиялык жана партиялык эмес конференцияларда талкуулана баштаган, мисалы, 10-мартта ТКП БК (б) менен Түркстан Советтеринин БАКында, Орто Азия бюросунун мүчөлөрү менен партиялык-советтик кызматкерлеринин бириктирилген кеңешмесинде каралган [128, с.114]. Бул кеңешмеде РСФСРге түздөн-түз баш ийген Фергана автономиясынын долбоору сунуш кылынды. И.Арабаев өз сөзүндө «кара кыргыздар саны көп болсо да, кыргыз-кайсактардан кескин айырмаланып, кызыкчылыктары эң көп тебеленгенин жана өз алдынча республика болуу укугу берилбей жатканына нааразычылыгын билдирген» [94, с.227]. Ал Кыргыз автономиясы маселесин токтоосуз чечип, Түркстанга, Кыргыз (Казак) Республикасына же РСФСРге кошулуу маселесин кара-кыргыз элинин өзүнө чечүүгө укук берүүнү сунуш кылган. Кеңешме Түркстандын Кайсак-Кыргыз жана Кара-Кыргыз областарын Кыргыз (Казак) Республикасынын курамына кара-кыргыздарга автономия берүү максатка ылайыктуу деген тыянакка келет. 1924-жылы март айында ТКП(б)нын Пленумунда автономиялуу: Өзбек, Түркмөн республикаларына, Кыргыз (Казак) АССРине бөлүүнү жана кара-

кыргыздар менен тажиктерди бир эле убакта өз алдынча автономиялуу областтарга бөлүштүрүү каралган [139, 464-б.]. Бул токтомдо Арал көлүнүн жээгинде жашаган каракалпактар жөнүндө сөз болгон эмес.

5-апрелде РКП(б)нын Саясий бюросу Орто Азиянын партиялык уюмдарынын демилгесин жактырды жана Орто Азия бюросу бардык зарыл материалдарды даярдап БКга тапшырган. 1924-жылдын 28-апрелинде РКП(б) БКнын Орто Азия бюросу партиянын Борбордук Комитетинин директиваларынын негизинде бөлүштүрүүгө (бөлүштүрүү боюнча комиссия) тиешелүү бардык маселелерди алдын ала иштеп чыгуу үчүн комиссия түзгөн. Комиссиянын алдында үч: өзбек, түркмөн, кыргыз (казак) комиссия түзүлдү. Кара-кыргыздардын улуттук-аймактык аныктамасы жөнүндөгү маселени даярдоо үчүн ага кара-кыргыздардын өкүлдөрү киргизилген. Кичи комиссиялар дароо практикалык маселелерди: келечектеги республикалардын болжолдуу чектерин аныктоо, жаңы улуттук республикалардын жана областтардын экономикалык, партиялык жана маданий борборлордун пландарын түзүүгө киришкен [78, 158-б.]. Орто Азияны бөлүштүрүү боюнча суроону өзбектерден кичи комиссиясынын бир топ эл өкүлдөрү коюшкан. Мында Орто Азиядагы союздук бийликтин бардык ыйгарым укуктуу органдарынын Ташкентте жайгашкандыгы олуттуу роль ойногон. «Борбордун ыйгарым укуктуу органдарынын (РКП(б) БКнын Орто Азия бюросу, СТО, СредазЭКОС ж. б.) кызматкерлеринин басымдуу бөлүгү бөлүштүрүүдө элдердин келечектеги тагдырын аныктоочу процесс катары эмес, тескерисинче саясий-экономикалык башкарууну жеңилдетүү максатында бирдиктүү өлкөнүн аймагын административдик-аймактык райондоштуруу процесси катары мамиле кылышкан» [94, 230-б.].

Ошол эле жылдын 11-майында РКП(б) БКнын Орто Азия бюросу бөлүштүрүүнү аныктоо боюнча борбордук комиссиянын жана анын улуттук кичи комиссияларынын ишинин жыйынтыктарын талкуулап, «мурунку ортоазиялык республикалардын улуттук-аймактык белгилери боюнча бөлүштүрүүнү жүргүзүү зарылчылыгын» тааныды жана «уюштурууну чечти: а)

Өзбек жана Түркмөн республикалары СССРге түздөн-түз кирүү менен өз алдынча укуктагы ССР катары; б) Өзбек Республикасынын курамындагы Тажик автономиялуу областы; в) Кара-Кыргыз автономиялуу областы, ал кайсы республикага таандык деген маселени ачык калтырат»[83, 44-б.].2-июнда Ортоазбюро РКП(б) БКнын саясий бюросунун Орто Азиянын улуттук-мамлекеттик бөлүнүүсү боюнча комиссия иштеп чыккан токтомунун долбоорун жактырды, андан кийин бул маселе РКП (б) БКнын кароосуна берилди.1924-жылдын 12-июнунда РКП (б) БК Орто Азиянын улуттук-мамлекеттик бөлүштүрүү жөнүндө тарыхый чечим кабыл алган. Кечиктирилгис иштерди жүргүзүү максатында убактылуу улуттук бюролор түзүлгөн.3.Курманов белгилегендей, «чындыгында булар бөлүштүрүү шартында улуттук кызыкчылыкты коргоо боюнча топтор болгон» [96, с.145].Улуттук бюролордун милдеттерине төмөнкүлөр кирген:

а) саясий чөйрөдө - жаңыдан түзүлгөн улуттук республикалардын конституциясынын жана декларациясынын тексттерин даярдоо, уюштуруу съезддерин чакырууну даярдоо;

б) аймактык областта - жаңы администрациялык бирдиктердин мамлекеттик чек араларын аныктоо жана администрациялык-аймактык бөлүнүштүн долбоорлорун иштеп чыгуу;

в) экономикалык областты - бюджетти жана чарбалык планды түзүү, ортоазиялык банктык капиталдан республикалардын катышуу үлүшүн аныктоо, өнөр жай ишканаларын бөлүштүрүү маселелерин иштеп чыгуу, ошондой эле пахтачылык, суу чарбасы, тоо-кен өнөр жайын ж.б. өнүктүрүү.

Тиешелүү материалдарды жана жыйынтыктоолорду даярдоо үчүн административдик-укуктук, жер маселелери, бюджет, билим берүү жана саламаттыкты сактоо боюнча чакан комиссиялар түзүлгөн.

РКП(б) БКнын 1924-жылдын 12-июнундагы токтомунда мындай деп белгиленген: «ТКП, БКП жана ХКП улуттук бөлүштүрүүдө белгилери боюнча төмөнкүлөрдү түзүү жолу менен: а) Өзбекстан Компартиясы б) В. Туркменстан Компартиясынын жана в) областтык уюмдун укугундагы Кара-кыргыз жана

Тажик уюмдары түзүлсүн» [116, с.150], - белгиленген.Андан кийин улуттук бөлүштүрүү боюнча Борбордук аймактык комиссия түзүлүп, анын курамына жаңыдан түзүлгөн республикалардан жана автономиялуу облустардан үчт-н өкүл кирген.Анын курамында Н.Айтаков, Ж.Абдрахманов, И.Айдарбеков, И.М.Варейкис, Исламов, Манжара, Ф.Ходжаев жана башкалар болгон [127, с.18].Бөлүштүрүү иштери боюнча Борбордук аймактык комиссияга каракалпак элинин өкүлдөрүнөн автономия берүү талабы түшкөн [49, л.4-5].

Кыргызстандын өкмөтүнүн келечектеги түзүмү 1924-жылдын 28-августунда административдик-укуктук комиссиянын кеңешмесинде аныкталып, анын чечими менен областык аткаруу комитетинин аппаратынын курамы төрагадан, анын эки орун басарынан, катчыдан жана алты мүчөдөн турган.Төраганын орун басарларынын бири административдик бөлүмдүн, экинчиси аймактык пландоо комиссиясынын өкүлү болушу керек эле.

Жер-жерлерде бөлүштүрүү боюнча чечим кабыл алынган. «Пишпек шаардык партия комитети РКП(б) БКнын Ортоазбюросунун Орто Азияда, башкача айтканда Түркстан АССРинде, Бухара жана Хорезм республикаларында бөлүштүрүү боюнча жана Өзбек, Түркмөн ССР, Өзбек ССРнин курамындагы Тажик, РСФСРдин курамындагы Кара-Кыргыз автономиялуу областын түзүү чечимин колдогон»[124, с.85].

Бул убакта Кыргызстандын Өзбекстан менен болгон чек арасынын долбоору даярдалып [13, л.199], айрым жерлерге ээлик кылуу маселеси ар кандай деңгээлде талкуулана баштаган.Бул маселенин калк арасында ачык талкууланышы чоң кайгылуу кесепеттерге алып келиши мүмкүн эле.Буга жол бербөө үчүн РКП(б) БК Ортоазбюросу 31-августта токтом кабыл алат, анда «бөлүштүрүү комиссиясынын чечимисиз, кошулууну жактаган жана каршы болгон бардык аргументтерди таразалай албай, бүдөмүк гана улуттук курамдын жана экономикалык оорчулуктун идеясына ылайык, жеке аймактарды бириктирүү, тигил же бул республиканын аймагына кандайдыр бир волостту же айылды кошуу маселелерин кеңири масса көтөрө албайт» [33, л.3], -деп айтылган.Партиялык жана советтик аппараттын жетекчилигинин тигил же бул

аймакты бөлүштүрүү мамлекеттик түзүлүштөргө таандык кылуу үчүн курч күрөштү эске алып, РКП (б) Ортоазбюросу мамлекеттик бөлүштүрүү боюнча комиссиясынын мүчөлөрүнө, коомдук үгүт иштери учурунда айрым жолдоштор боюнча «ар кандай жарылуулардан кармануу» көрсөтмөсүн чыгарат. Анткени мындай аракеттер айрым мүчөлөрүн гана эмес, КП(б)нын бүткүл саясатын жаманатты кылышы мүмкүн [33, л.2].

Жогорку партиялык органдардын мүчөлөрүнүн Орто Азиянын жаңы мамлекеттик түзүлүштөрүнүн чек араларын делимитациялоого карата мамилеси формализм менен мүнөздөлүп «элдердин келечектеги тагдырын аныктоочу процесс эмес, саясий-экономикалык башкарууну өркүндөтүү максатында калктын улуттук курамын эске алуу менен бирдиктүү бөлүнгүс өлкөнүн аймактык административдик райондоштуруу катары» [144, с.20-21] үстөмдүк кылган.

Сентябрь айынын башына карата РКП(б) БКнын В.В.Куйбышев башчылык кылган жаңы түзүлгөн республикалардын чек араларын аныктоо боюнча комиссиясынын иши аяктаган. Бул комиссиядагы кыргыз делегациясынын курамында ички биримдиктин жоктугу аймактын кызыкчылыгын коргоо боюнча натыйжалуу иш алып барууга өбөлгө болгон. Делегациянын натыйжасыз иши коңшу мамлекетке олуттуу аймактык жана мүлктүк макул болуулардан көрүнгөн [136, с.158]. 1924-жылы 16-сентябрда Түрк АССРнин БАКтын кезексиз сессиясы улуттук-мамлекеттик бөлүштүрүү жана Кара-Кыргыз автономиялуу областын түзүү жөнүндө токтом кабыл алган. ККАОну уюштурууга байланыштуу кайсы республиканын курамына - Россия Федерациясыбы же Казакстанбы деген суроо пайда болгон. Р.Худайкулов Кыргызстандын Казак АССРинин курамына киришин жактаган. Бирок, А.Сыдыковдун жана анын тарапташтарынын (И.Арабаев, Ж.Абдрахманов) күчтүү талаптары менен ККАО РСФСРдин курамына кирген. Кыргыз автономиясы, мисалы Орто Азиянын башка автономиялуу бирдиктери Өзбек ССРнин курамына кирүүгө макул болгон Тажик АССРи же Казак ССРне кирген Каракалпактар катары жолуна түшкөн эмес.

Автономиялуу област коңшулаш республикалардын жардамына ишене алган жок, анткени алардын өздөрү жардамга абдан муктаж эле. Экинчиден, ККАОнун РСФСРге таандык болушу коңшуларынын аймактык дооматтарын олуттуу түрдө чектеп койгон, үчүнчүдөн, А.Сыдыковдун тобунун пикиринде, Россиядан географиялык жактан алыс жайгашкандыгы ички өнүгүү маселелеринде көбүрөөк көз карандысыздыкка жана эркиндикке ишенимди пайда кылган [136, с.115]. 1924-жылдын сентябрь айынын экинчи жарымында РКП (б) БКнын Ортоазбюросу Москвага сапар үчүн убактылуу улуттук бюролордун мүчөлөрүнүн делегацияны түзгөн. Кара-кыргыз бюросунан Ж.Абдрахманов, Д.Зулфибаев, М. Янгулатов бекитилген [79, с.129]. Москвадагы кыргыз делегациясынын мүчөлөрү уюштуруу жана чарбалык маселелер менен алектенип, союздук элдик комиссариатты географиялык жактан жайгашуу абалы, келечектеги автономиянын мүмкүнчүлүктөрү жана перспективалары менен тааныштырышкан.

1924-жылы 1-октябрда РКП(б) БКнын Саясий бюросунун кезексиз кеңешмесинде Түркстан, Бухара, Хорезмдин партиялык жана советтик органдарынын жана РКП БКнын Саясий бюросунун Орто Азияны улуттук бөлүштүрүү боюнча комиссиясынын докладдары менен сунуштары талкууланган. Талкууга Ж.Абдрахманов катышкан [127, с.349].

1924-жылдын 14-октябрында ББАКтын (ВЦИК) экинчи сессиясында улуттук-мамлекеттик бөлүштүрүү жөнүндөгү ТүркБАКтын токтому каралып, төмөндөгүдөй өзгөртүүлөр киргизилген жана бекитилген [158]: Өзбек жана Түркмөн ССРи түзүлгөн; Өзбек ССРнин курамындагы Тажик автономиялуу областын Тажик АССРи деп кайра түзүү кабыл алынган; Каракалпак Автономиялуу облусу Кыргыз (Казак) АССРинин курамына киргизилген; Кара-Кыргыз автономиялуу областы РСФСРдин курамына кирген; Түркстандагы казактар Кыргыз (Казак) АССРи менен бириккен [56, с.14]. ББАКтын (ВЦИК) токтомунда: «Кара-кыргыз элинин жумушчу жана дыйкандар массасынын жалпы эркин аткаруу менен Түркстан АССРнин курамынан чыгуу жана Кара-Кыргыз Автономиялык областын түзүү укугун берүү» [55, с.28] белгиленген.

12-ноябрда областтык революциялык комитеттин биринчи пленардык жыйыны болуп, анда президиум жана президиумдун төрагасы шайланган [14, л.1-3]. Бийликтин туруктуу аткаруучу органы - областтык революциялык комитеттин президиуму 15-ноябрда бир катар мамлекеттик маселелерди карап, өзүнүн ишин баштаган. Революциялык комитет 1924-жылдын 22-ноябрында жаңы түзүлгөн областтын курамына кирген волосттордун тизмесин жарыялап, «ушул күндөн тартып Кыргыз автономиялуу областынын убактылуу өкмөтү катары өзүнүн милдеттерин аткарууга киришет» [14, л.10-11] деп коомчулукка жарыялаган.

РСФСРдин курамындагы ККАОнун түзүлүшү жаңы мамлекеттин административдик-аймактык түзүлүшүнүн баштапкы чекити болуп калды. Орто Азия элдерин бөлүштүрүүнүн натыйжасында бир катар республикалар жана автономиялуу областтар, анын ичинде Кара-Кыргыз автономиялуу областы түзүлгөн. ККАОго өткөн аймак 195,7 миң км², ал эми жаңы областтын калкы болжол менен 737 миң адамды түзгөн. Калктын басымдуу бөлүгүн кыргыздар – 63,5%, орустар – 16,8%, өзбектер – 15,4%, казактар – 1,3% жана башка улуттар – 3,5% түзгөн [113, с.130]. Баардык уезддерде кыргыздар аз гана жерде тыгыз жашаган көпчүлүктү түзгөн. Райондун калкынын дээрлик бардыгы (92,5%) айыл чарбасы менен алектенген.

ККАОго 75 волост, алты шаар, 727 айыл, 721 кыштак жана 5 хутор бириктирилген [108, с.20]. Бөлүштүрүү комиссиясынын чечими боюнча ККАОнун курамына төмөнкү волосттор киргизилген: (Тиркеме 6).

1924-жылдын 18-октябрында РКП (б) БКнын Саясий бюросу М.Каменский (биринчи катчы), Ж.Абдрахманов (экинчи катчы), И.Айдарбеков, Э. Арабаев, Д.Бабаханов жана башкалар башында турган убактылуу партиялык уюмдун бюросунун курамын бекитти [130, с.11-13]. Биринчи уюштуруу конференциясына чейин ККАОнун баардык партиялык иштерине жетекчилик жүргүзүү партиялык бюросуна тапшырылган.

Советтик аппараттын калыптанышы партиялык аппаратты уюштуруу менен бир мезгилде ишке ашырылган. Түрк АССР Советтеринин Борбордук Аткаруу Комитетинин чукул чакырылган төртүнчү сессиясынын 1924-жылдын 18-ноябрындагы токтомуна ылайык, ККАОнун жумушчу, дыйкан депутаттарынын биринчи курултайы чакырылганга чейин өзгөчө башкаруу органы - революциялык комитет (ревком), Кыргызстандын аймагындагы башкаруу жана мамлекеттик жогорку орган түзүлгөн. Революциялык комитеттин төрагалыгына Иманалы Айдарбеков дайындалган [25, л.2]. Революциялык комитеттин курамына: «Зулфибаев Д. - төраганын орун басары, Янгулатов М. - төраганын орун басары, мүчөлөрү: Абдрахманов Ж., Малышев С. - катчы, Чоңбашев С., Покровский П., Ботбаев М., Каменский. М., Сарыбаев Б., Квитко, Худайкулов Р., Расулиев Р. ж.б.» кирген [25, л.3]. Андан ары токтомдо: «Ушул күндөн тартып Түрк республикасынын Экономсовети жана ЭКС, БАК ишмердигин токтотуп, бүт бийлик автономиялуу областтын революциялык комитетине өткөрүлүп берилсин» деп айтылган [10, с.7-8]. 21-октябрда Бүткүл союздук Борбордук Аткаруу Комитетинин (ВЦИК) Президиуму ККАОнун Революциялык комитетинин 17 адамдан турган жеке курамын бекиткен. Революциялык комитеттин негизги милдеттери мамлекеттик башкарууну ишке ашыруу, мамлекеттик аппаратты калыптандыруу, советтердин уюштуруу курултайын даярдоо жана өткөрүү, революциялык комитет ага мамлекеттик бийликтин жана башкарууну толугу менен өткөрүп берүү болгон. ККАОнун революциялык комитети 1924-жылдын 12-ноябрындагы биринчи пленардык кеңешмесинде облревкомдун президиумунун курамына төрага жана анын эки орун басары, беш мүчөсү жана президиумдун бир катчысынан турган президиумду шайлаган [7, с.6]. Ревкомдун президиуму революциялык комитеттин пленумдарынын аралыгында областын аймагына көзөмөл жүргүзгөн. Областын биринчи административдик борбору Революциялык комитеттин 1924-жылдын 12-ноябрындагы токтомуна ылайык, убактылуу Ташкент шаары болуп калган. Бул шаарды тандап алуунун себептери: 1) ККАОдо бардык аймактык мекемелерди дароо батыра ала турган

мындай шаардын жоктугу, 2) өзгөчө уюштуруу иштери жүрүп жаткан мезгилде байланышка муктаждык, 3) жалпы эле иштин кызыкчылыгы болгон. Областтык революциялык комитет Жалал-Абадды областын административдик борбору деп таанып, Жалал-Абадда зарыл имараттар курулганга чейин Ташкент областын административдик борбору болуп калууга тийиш болгон [7, с.7].

Административдик бөлүнүү принциби кыргыздардын жаңы мамлекеттик бирикмесинин түзүмдөрүн курууда маанилүү элемент болгон. Облревком пландоо комиссиясын түзүп, ага административдик бөлүштүрүү боюнча маселесин иштеп чыгуу тапшырылган. Жаңы административдик түзүлүштү долбоорлоодо ар кандай варианттар сунушталган. Мисалы, мурдагы административдик түзүлүш - уездик бөлүү сакталган. Уезддин жана волосттун да калыптанган аппаратынын болушу анын пайдасында калган [24, л.138]. Артыкчылыктары катары жаңы административдик бирдиктерди бузуу жана түзүү зарылчылыгынын жоктугу, Жалал-Абадда бир гана уездик администрацияны түзүү зарылчылыгы жана Олуя-Ата уездинин тоолуу бөлүгү Пишпек уездине кошулушу мүмкүн болгон. Ошол убакта Олуя-Атадан Пишпекке чейин темир жол линиясы бүткөрүлгөн. Уездик башкаруу бөлүмү азыраак аймакка топтолгон, бир уездик аткаруу комитетинде орто эсеп менен 133 000 жан жашаган он эки волосттун жалпы калкы 10 600 жандан турган бир волостту түзсө, уездик борбордун эң алысы 150 -180 верст болгон.

Административдик түзүлүштүн башка варианты боюнча областты эки округга, аларды өз кезегинде уезддерге бөлүү сунушталган [54, с.44]. Биринчи округ – Жалал-Абад эки уездден: Ош жана Жалал-Абаддан, экинчи округ – Пишпек төрт уездден: Пишпек, Каракол, Нарын, Олуя-Ата (Тоолуу) болушу керек эле [24, л.138] 3.

Жогорудагы долбоорго альтернатива катары округдук-райондук волосттук бөлүнүш сунушталган. Административдик-экономикалык бирдикти округ катары тандоого төмөнкү факторлор себеп болгон:

1) ККАОнун мурдагы уезддердин жана волосттордун айрым бөлүктөрүнөн жаңы улуттук-мамлекеттик бирикме катары калыптанышы. Эки гана уезд – Каракол жана Нарын автономиялуу областтын курамына бөлүнбөй кирген;

2) ББАКтын (ВЦИК) үч мүчөсүнүн административдик-экономикалык бөлүнүшүнүн максатка ылайыктуулугу жөнүндө сунуштары: 1) областтык, 2) уезддин ордуна округ;

3) округдарда - райондук (чоңойтулган) волосттор. Бул сунуштар Түркстандагы административдик бирдиктердин өтө ар түрдүүлүгүнө байланыштуу берилген. Жаңы республикалар жана областтар түзүлгөндө төмөнкү административдик бирдиктер болгон: област, округ, уезд, волост, тумен, вилайет, шуро (район), кент (волост), аксакалдык (айыл) жана административдик айыл [78, с.189];

4) Районду эң ылайыктуу административдик бирдик катары тандап алган Түркстан экономикалык советиндеги райондоштуруу боюнча комиссиясынын колдо болгон материалдарына жана жумуштарына байланыштуу, административдик бирдик катары эң ылайыктуу округ тандалып алынган. Бирок ККАОнун бардык аймагы ар кандай долбоорлонгон округдардын, атап айтканда № 1, 4, 9, 10, 11 [64, с.25] райондордун курамына киргендиктен, Түркстан комиссиясынын райондоштуруу боюнча иштеп чыгууларын толук ишке ашырууга тоскоол болгон. Демек, Түркстанды райондоштуруу боюнча комиссиянын пландалган долбоору жаңы реалдуулукта жарым-жартылай ишке ашпай тургандай болгон. Округдук бөлүнүү менен округдан волосттук борборго чейинки аралык 400 верстке жеткен. Пишпек округу боюнча калктын жалпы саны 345846 жанга, райондук болуштуктарда орто эсеп менен 26600 жанга жеткен. Жалал-Абад округу боюнча жалпы калктын саны 391 426 жанды, райондук болуштуктарда жылпы калктын саны 43 500 жанды түзгөн [31, л.4]. Уездде каршы жана округдук бөлүнүүнүн пайдасына 5 уезд жана 75 волосттук жооптуу жана техникалык кызматкерлер кызмат кылган. Болуштукаткаруу комитетинин үч кызматкерден жана бир катчыдан турган кызматкерлери жер-жерлерге барышбастан, Совет бийлигин чыңдоо

боюнча олуттуу иштерди ойлонбой туруп жүргүзүшкөн. Учурдагы майда волосттор өгөчөлүгү жок, уруулук белгилер боюнча топтолгон, ал жерде башкарууда бир кыйла даражада манаптардын таасири болгон. Райондук болуштуктарды түзүүдө манаптар менен бийлик органдардын тил табышуусуна жол берилген эмес.

Райондук-болуштук жана округдук бөлүү менен, уюштуруу бюросу эсептегендей, бийлик органдарынын ишин жемиштүү уюштуруу мүмкүнчүлүгү түзүлгөн. Беш уездик аткаруу комитетинин жана 75 болуштукаткаруу комитетинин бардык кызматкерлеринен жер-жерлерде иштөө үчүн эн мыктыларын тандап алууга мүмкүн болгон. Шаар тибиндеги райондук волосттун аткаруу комитети техникалык кызматкердин 12 бирдигинен, айылдык типтеги -9 райондук болуштук 21 аткаруу комитетинен турган. Райондук аткаруу комитеттерде жооптуу кызматкерлер ар биринде үчтөн болушу керек эле. Жыйырма эки райондук анын ичинен: алты шаар тибиндеги, он алты айылдык аткаруу комитеттерин түзүү пландаштырылган. Округдук аткаруу комитеттер жана райондук аткаруу комитеттердин штаттык бирдиктеринин жалпы саны 918ге жеткен [31, л.30].

Шаар тибиндеги бир райондук аткаруу комитетин күтүүгө 11100 рубль, айылдык тибине 6800 рубль керектелген. Бир болуштук аткаруу комитетин кармоого кеткен чыгым 5500 рублди түзгөн. Бир округдукаткаруу комитетин кармоого 38200 рубль, бир уездик аппаратты тейлөөгө 25000 рубль жумшалган [82, с.35]. Алты уездик аппараттын түзүлүшү менен аларды кармоого кеткен чыгым 562 000 рублди, ал эми эки округдук бөлүм менен башкаруу аппаратын тейлөөгө 251 800 рубль талап кылынмак. 75 волосттук аткаруу комитеттерин кармоого 412500 рубль, областтык планда белгиленгендей 22 райондук аткаруу комитеттерин кармоого 175400 рубль жумшалмак. Уездик-болуштук (1203 бирдик) жана округдук-райболуштук бөлүүгө (918 бирдик) штаттык бирдиктеринин санын, ошондой эле финансылык чыгымдарды салыштырып, пландоо комиссиясы акыркысы экономикалык жактан рентабелдүү деген жыйынтыкка келген [58, с.35].

Жаңы бөлүнүүнүн терс жактары да болгон. Каракол, Нарын жана башка аткаруу комитеттеринин кызматкерлери Ташкентке же башка областтык борборго барышкан. Ошентип, ККАО түзүлгөндө областты: Пишпек жана Жалал-Абад округдарына бөлүү чечими кабыл алынган [55, с.36]. Пишпек округу азыркы Талас, Чүй, Ысык-Көл, Нарын областтарын, Жалал-Абад округу азыркы Баткен, Ош жана Жалал-Абад областтарын камтыган. Округдун ар бири райондук болуштуктарга ажыратылышы керек болгон.

Округдардын чек аралары майда-чүйдөсүнө чейин иштелип чыгууга тийиш болгон. Ар бир округду округдук аткаруу комитети башкарган. Округдук аткаруу комитетинин штаттары бөлүштүрүү боюнча комиссиясынын өкүлдөрү тарабынан бул штаттардын долбооруна ылайык, уездик аткаруу комитеттеринин штаттарына карата бир аз кеңейтүү менен иштелип чыккан. Ар бир округду башкаруу үчүн 702 штаттык бирдик түзүү пландаштырылган. Округдук аткаруу комитетинин ыйгарым укуктары губерниялык аткаруу комитеттеринин жана алардын бөлүмдөрүнүн абалында болуп, аларга тиешелүү укуктар берилген. Андан ары ККАОнун ар бир округу «административдик-экономикалык жактан райондорго бөлүнгөн» [55, с.36]. Ар бир райондук болуштук экономикалык жактан өз алдынча бирдик болуп, чарбалык ишинин айкын багытына дагы бир нече волостторду бириктирип турушу керек эле.

Планга ылайык райондук аткаруу комитеттери райондук волостту башкарууга тийиш эле. Эки районго бөлүнгөн область төмөнкү райондук волосттордон жана округдардан турушу керек болгон. ККАОнун административдик аймактык бөлүнүшү. (Тиркеме 7) Пишпек жана Жалал-Абад округу. Таблица 9 [11, л. 140].

1924-жылдын ноябрынан баштап кыргыз элинин автономиялуу областтын эки округга бөлүү жөнүндөгү жобо Кыргызстандын биринчи Конституциясына киргизилген. Архивдик материалдарды кылдат изилдеп чыгып, бул жобо сентябрь айында даярдаса керек деген жыйынтыкка келдик. Анткени, биринчиден, Москва үчүн болочок аймактын так толук

сүрөттөлүшүн даярдаган уюштуруу бюросу жаңыдан уюшулгандыктан Кыргыз областтынын административдик түзүлүшү жөнүндөгү маселени козгой алышкан эмес. 1924-жылы сентябрда Москвага кыргыз комиссиясы жөнөтүлгөндө ККАОнун административдик-аймактык бөлүнүшү жөнүндө маселе да каралган. Экинчиден, жаңы административдик бөлүнүү долбоорунда Тажик АССРнин курамына берилген Памирди ККАОнун курамында калтыруу жагы каралган. Үчүнчүдөн, Областтык пландоо комиссиясынын 1924-жылдын 4-ноябрындагы иштиктүү каттоосунда төрт бөлүмгө өтүү мүмкүнчүлүгү айтылган.

РКП(б)нын уюштуруу бюросунун 11-ноябрдагы биринчи пленумунда автономиялуу областтын административдик түзүлүшү жөнүндөгү маселе дагы каралган. Пленум эски административдик түзүлүш боюнча иштеп жаткан уезддик партиялык жана аткаруу комитеттерин таркатуу, ордуна эки райкомду жана революциялык комитеттерди уюштуруу жөнүндө токтом кабыл алган.

ККАОнун Революциялык комитети 1924-жылдын 12-ноябрындагы биринчи пленуму областты Пишпек жана Жалал-Абад округдарына бөлүү жөнүндө чечим кабыл алат [55, с.29]. Биринчи округдун борбору Пишпек шаарына округдук мекемелер жайгашкан, Жалал-Абад шаары экинчи округдун борбору болгону менен анда мекемелерди жайгаштыруу үчүн жайлар жок болгондуктан, Ош шаары округдун убактылуу борбору болуп аныкталган. Мындан бир күн мурда, 1924-жылдын 11-ноябрында РКП(б)нын каракыргыз уюштуруу бюросунун пленуму эки округдагы партиянын уюштуруу бюросунун курамын бекиткен. РКП(б)нын Жалал-Абад окрбюросунун курамына: Туленов - катчы, Венжер - уюштуруу бөлүмүнүн жетекчиси, Ботбаев, Зулфибиев, Расулов ж.б., партиянын Пишпек округдук бюросуна: Гросс-катчы, Умралин, Абуканов, Чоңбашев, Сманов, Орехов ж.б. кирген [13, л.179]. Бул пленумдун чечими менен жаңыдан түзүлгөн ККАОнун аймагындагы ТКП(б)нын уезддик комитеттери таркатылган. РКП(б)нын Кара-Кыргыз уюштуруу бюросунун президиумуна эки округдун партиялык комитеттерин таратуунун жана түзүүнүн тартибин көзөмөлдөө тапшырылган.

Округдук партиялык бюрону дайындоо менен бирге эки округдук революциялык комитеттин курамы бекитилген. Пишпек окрревкомунун президиумунун курамына: Чоңбашев - төрага, Суханов - төраганын 1-орун басары, Муратов - төрагынын 2-орун басары, Квитко катчы, Гросс, Сманов ж.б., Жалал-Абад окрревкомунун президиумунун курамына: Зулфибаев - төрага, Никифоров - төраганын 1-орун басары, Алифбаев - 2-орун басары, Юламанов – катчы ж.б. кирген.

Эки округдун түзүлүшүнө байланыштуу мурдагы уезддер жана уезддик башкармалыктар жоюлууга дуушар болгон. Бирок уезддик органдардын дароо жоюлушу административдик-башкаруу ишинде баш аламандыкка алып келиши мүмкүн эле. Мына ушуга байланыштуу ККАОнун революциялык комитети 15-ноябрда «Ош жана Пишпек шаарларын кошпогондо, ККАОнун аймагында азыркы кездеги волосттук жана уезддик аткаруу комитеттеринин зарылчылыгы жөнүндө маселе иштелип чыкканга чейин зарыл деп табууну, райондоштуруу жөнүндөгү маселе иштелип чыкканга чейин, округдук волосттордун революциячыл комитеттерин иш жүзүндө түзүү жана бул жөнүндө атайын буйруктар менен калтырып, алардын ишмердүүлүгүн начарлатпай иштөөгө сунуш кылынган» [25, л.2]. Жаңы бийлик бекемдген сайын мурдагы уезддик аткаруу комитеттери жоюлуп, бардык материалдар жана документтер тиешелүү округдук бөлүмдөр менен башкармалыктарга өткөрүлүп берилген.

Бул документте район деген түшүнүк көрсөтүлгөнү менен ККАОну райондоштуруу боюнча комиссиянын материалдарында ревкомдун жана областтык аткаруу комитетинин фондунда райондук болуштуктар жөнүндө сөз болгон.

Райондук волость таза административдик принциптен тышкары (башкаруу ынгайлуулугу), чарбалык-турмуштук, табигый тарыхый жана башка шарттарды эске алуу менен кеңейтилген волость болгон.

Округдук революциялык комитеттерди, уюштуруу курултайынан округдук партиялык комитеттин жетекчилиги астында округдук аткаруу комитеттери башкарышы керек эле.

Башкаруунун эффективдүүлүгүн жогорулатуу жана райондоштуруу боюнча маслени иштеп чыгуу үчүн революциялык комитет 1924-жылдын 15-ноябрында курамында «Т.Т. Янгулатов, Каменский, Тойчинов, Малышев, Дублицкий» турган райондоштуруу боюнча комиссиясын түзгөн [99, с.190]. Ага бир жуманын ичинде өз пикирин билдирүү милдеттендирилген. Бирок бир нече күндөн кийин эки округ менен областты башкаруу кыйын экени белгилүү болду. Бул болсо ар кандай себептер менен (округдун борборунан болуштуктарга жөнөтүүлөрдү жана кабарларды жеткирүүнүн ыңгайсыздыгы, округдук борборлордун болуштуктардан географиялык жактан алыстыгы, байланыштын начарлыгы ж.б. шартталган.

Округлук ревком менен парткомдун Ташкентте өткөн кошмо кеңешмесинде областтын административдик борбору жөнүндөгү маселе коюлган. Анткени башында Ташкент шаары бир жыл бою областтын борбору болуп калышы керек эле. ККАОнун борбору катары Жалал-Абад, Кочкор, Пишпек, Беловодск жана Ошшаарлары каралып [123, с.83] кызуу талкуу пикирлер экиге бөлүнгөн. Айрымдары Жалал-Абад шаарын, башкалары - Пишпек шаарын ККАОнун борборлугуна сунуштаган. Узакка созулган талаш-тартыштардын натыйжасында Түрк БАКнын катчысы Ж.Абдрахмановдун талабы боюнча Жалал-Абадга токтошкон. Ал Кыргыз улуттук бюросунун мүчөсү болуп туруп, Борбордук Азияны бөлүштүрүү боюнча даярдык көрүү ишинде этникалык жакын элдерден бирдиктүү мамлекеттик түзүлүштү түзүүнү көздөгөн. 20-жылдардагы Кыргызстандын тарыхын изилдеген А.Тузов «Абдрахманов Ж. кыргыз-каракалпак союзун түзүүнү, бул эки улутту бир мамлекетке бириктирүүнү көздөгөн», - деп ырастайт. Тузовдун пикири боюнча, Сыдыков менен Абдрахманов Ысык-Көлдөн Арал деңизине чейин, бирок борбору Жалал-Абад шаарында болгон бирдиктүү Каракыргыз-Каракалпак автономиялуу областтын түзүү идеясын жакташкан.

Ферганадагы бөлүштүрүү процессин изилдеген А.Койчиев дагы бир вариантты сунуштаган, ага ылайык маселе Арал деңизинин каракалпактары эмес, Ферганада көчүп жүргөн каракалпактар жөнүндө болгон. Биздин оюбузча,

экинчи вариант алда канча ынандырырлык эле. Бул чечмелөөнүн себептери төмөнкүдөй. А.Сыдыков менен Ж.Абдрахманов бардык түркстандык масштабдагы алысты көрө билген саясатчылар болгондуктан, бөлүштүрүүнүн маанилүүлүгүн жана Москва берген көрсөтмөлөрдү так түшүнүшкөн, ага ылайык улуттук бөлүштүрүү экономикалык тартылуу принциптерин, административдик башкаруунун жеңилдигин, чарбалык-экономикалык түзүлүштү жана эң башкысы этникалык курамды эске алуу менен жүргүзүлүшү керектигин билишкен. Бул жерде Ысык-Көлдөн Арал деңизине чейин созулуп жаткан кыргыздар менен каракалпактардын мамлекети казактар менен өзбектер жашаган жерлерди камтышы мүмкүн деген пикирге кошулууга болбойт. Абдрахмановдун оюу боюнча каракалпактар кыпчактар менен бирге жашоо-турмуш ишмердиги, руху боюнча (көчмөндөр) жакын - илатия, отрукташкан калк - сарттарга карама-каршы - кыргыз көчмөндөр тарабына өтүшү мүмкүн. Жалал-Абадды борбор катары аныктоодо анын Ташкент темир жолунун болгондугу чоң роль ойногон. Өзүнүн ишмердүүлүгүнүн алгачкы айларында ККАОнун революциялык комитети Ташкентте жайгашкан. Натыйжада Революциялык комитеттин чечими менен Жалал-Абад принципалдуу түрдө жаңы областтын борбору деп таанылган [7, с.3].

Кийинчерээк Жалал-Абад областтык бөлүмдөр үчүн имараттардын жоктугунан жана аларды куруу үчүн финансы каражаттынын жетишсиздигинен борборго айланган эмес. Шаарда электр жарыгы, телефон байланышы, көчө жарыктары жок, калкы дыйкандардан жана аз сандагы кустардык кол өнөрчүлөрдөн турган. Бирок, Жалал-Абадды борбор деген маселени эч ким алып салган жок. «Биз мындай чечимге келдик: Жалал-Абадда керектүү жайларды куруудан мурда областтык уюмдар Ош шаарына жайгаштырылышы керек» [134, с.92]. Бирок Ош шаары Жалал-Абаддан анча деле айырмаланчу эмес. Революциялык комитет 1924-жылдын 25-ноябрында областтык административдик мекемелерди Пишпек шаарына өткөрүп берүү жөнүндө чечим чыгарган. Көчүрүүнүн себеби автономиялуу областты башкарууда белгилүү бир кыйынчылыктардын келип чыгышы болгон. РКП(б) БКнын

катчысы Каменский: «Азыр областтын борборун Жалал-Абадга өткөрүү тууралуу сөз кылуу мүмкүн эмес. Бизде азыр мындай мүмкүнчүлүк жок, ферганалык жолдоштор маданий борбор, чарбалык турмуштун борбору түзүлмөйүнчө Пишпек шаары ККАОнун борбору болушу керек деген пикирге кошулушу керек», -деп билдирген[19, л.52].

Биринчи уюштуруу курултайында революциялык комитеттин төрагасы И.Айдарбеков Жалал-Абад шаары боюнча революциялык комитеттин планын четке кагуунун себептерин түшүндүргөн. Анын айтымында, федерациялык борбор областтык аппараттын имараттарын курууга жетиштүү каражат бөлгөн эмес.Жалпысынан 3 миллиондун ордуна 40 миң рубль бөлүнгөн жана бөлүнгөн акча округ бийлигинин имаратын курууга гана жеткен [144, с.31].

Шаарда облревкомдун бардык бөлүмдөрүнө жана кызматчыларына жетибесе дагы аппарат үчүн жайлар болгон.1924-жылы Пишпекке Жети-Суу темир жолунун тармагы тартылган. Бул областтын борборун тандоодо чечүүчү роль ойногон.Жогоруда айтылгандар менен бирге эң негизги себеп Чүй өрөөнү Кыргызстандын дан кампасы болгон. ККАО обкомунун биринчи катчысы «Пишпек уездди өлкөнүн негизги байлыгы – дан эгиндеринин борбору болгон», - [19, л.53]деп көрсөткөн.

«Пишпек Ташкенттен Верныйга, Пржевальск жана Борбордук Тянь-Шандын кесилишиндеги жолдо жайгашып, көзгө көрүнөөрлүк өскөн» [179, с.92].Маданий өнүгүү жагынан Пишпек шаары Жалал-Абаддан алда канча жогору турган. Шаардын калкы 19 миң болсо, Жалал-Абадда 5880 киши богон, жарым-жартылай электрлештирилген жана телеграф байланышы жакшы жолго коюлган. Пишпекте сабаттуу адамдардын саны Кыргызстандын башка шаарларына караганда алда канча көп болуп, шаардын жалпы калкынын 39,7% түзгөн [134,с.92].

Ноябрдын башында Ташкентте жайгашкан Областтык революциялык комитет Жалал-Абад шаарына областтык аппаратты жайгаштыруу үчүн областта болгон ресурстардан каражат бөлүү менен борбордон имараттарды куруу үчүн каражат бөлүп берүүнү суранат.

РСФСРдин Каржы Эл Комиссариатына жиберилген эсепте облревком чукул чыгымдардын төмөндөгү статьяларын көрсөткөн:1) облревкомдун жана округдук мекемелердин имараттарын оңдоого 69318 рубль;2) Жалал-Абадда округдук мекемелерди куруу үчүн 150 657 рубль;3) Жалал-Абад шаарында областтык мекемелерди жайгаштыруу үчүн имараттарды курууга (Советтер үйүнөн башка) 2981484 рубль.4) областтык жана округдук мекемелердин жабдуулары жана инвентарлары үчүн 245 364 рубль.5) областтык жана округдук мекемелердин кызматкерлерин жана жүктөрдү которуу үчүн - 20 3275 рубль 33 тыйын, бардыгы 3 650 098 рубль [19, л.52]. Бирок тарыхый шарттарга байланыштуу Жалал-Абадга каражат берилген эмес.

Ташкент шаары ККАОнун административдик борбору катары декабрдын аягына чейин калып областтын жетекчилигине бир катар кыйынчылыктарды жараткан. Алсак, 1) башка республиканын аймагында жайгашкандыгы;2) мамлекеттик башкаруу органдарынын калктан алыс болушу;

3) областтын айрым райондоруна жетүүнүн татаалдыгы жана транспорт жана коммуникация системаларынын начар өнүгүшү.

Андыктан Облревком 1924-жылдын 25-ноябрында областтык администрациялык мекемелерди Пишпек шаарына көчүрүү чечимин кабыл алып көчүрүү боюнча убактылуу комиссия түзгөн.

Декабрдын аягында облревком жана партиянын обкому Пишпек шаарына көчкөн. Бирок баардык эле областтык органдар жай, ал эми алардын кызматкерлери имарат ал эми кызматкерлер үй менен камсыз болгон эмес.Кээ бир бөлүмдөр жана мекемелер Ташкентте убактылуу калган (мисалы, Кара-Кыргторг, Кара-Кыргоссырье, суу чарба башкармасы) [7, с.7].Автономиялуу областтын борборун ККАОнун аймагына которуу ревкомдун ишин жеңилдетип, партиялык-советтик, чарбалык-экономикалык иштердин мындан ары өнүгүшүнө көмөк көрсөткөн.

Областтык ревком эки округга бөлүнүштүрүүнү уюштурганы менен областты административдик бирдиктүү-районго бөлүү долбоорун караган эмес. Анын зарылдыгы 15-ноябрда таанылып, Ревкомдун президиумунун 1924-

жылдын 22-ноябрындагы кеңешмесинде Олуя-Ата уездинен чыгып кеткен волосттордун административдик түзүмү жөнүндө маселе каралып, Сыр-Дарыя областынын Олуя-Ата уездинен чыккан Жайыл, Талкановка, Карабалта волосторун бириктирген Тоолуу районду түзүү жана анын убактылуу ревкому бекитүү чечими кабыл алынган. Александровка болуштугунун Александровка айылы ревкомдун жайгашкан жери жана райондун борбору деп аныкталган. Ревком эч бир округдун курамына кирген эмес жана областтык ревкомго түздөн-түз баш ийген [99, с.190]. Революциялык комитеттин курамына Байсалов - төрага, Майлеулов - төраганын орун басары, Лобнер, Молтоев жана башкалар кирген. 1924-жылдын 24-ноябрында областтын революциялык комитети 15-ноябрь жана 22-ноябрдагы токтомдоруна өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизип, ага ылайык Тоолуу район Талас деп аталып, Талкан, Жайыл, Кара-Балта жана Чалдовар волосттору Пишпек округунун курамына өткөн. 26-ноябрда Талас (Тоолуу) району боюнча 27 бирдиктен турган убактылуу штаттар бекитилген.

Нарын, Каракол, Пишпек жана Ош уезддеринде уезддик аткаруу комитеттери өз ишин уланта берген. Ю.Абдрахмановдун 1924-жылы декабрда Жети-Суу крайына иш сапары мезигилинде партиянын Пишпек уезддик-шаардык аткаруу комитети жана уезддик комитет таркатылган. Областтык уюштуруу бюросунун кеңешинде сүйлөгөн сөзүндө аны таркатуунун себептери: «Областты жаңы райондоштуруу жөнүндөгү маселенин создуктурулуп жаткандыгы, округдук ревком түзүлгөн учурда иштөөгө, кээ бир адамдар тарабынан элдин алдында обкомдун аброюна шек келтирүү үчүн пайдаланылып жатат, бул обкомдун алсыздыгын жана анын чечимдерин аткара албай жаткандыгын көрсөтөт; экинчи жагынан, элдин алдында дайындалган кызматчылардын кадыр баркын жоготот, ошондуктан таркатуу жөнүндө буйрук чыгарып, жаңы түзүлгөн партиянын окрревкомуна жана окрбюрого ишти баштоону сунуштоо зарыл болгон», - деп көрсөткөн [103, 195]. Областыно округга бөлүнүшү өзүнүн ыраатсыздыгын көрсөттү: башкаруу жеңилдебей, эл менен бийликтин жакындашуусу ишке ашкан эмес. Түзүлгөн

өзгөчө кырдаалды эске алуу менен, облревком райондоштуруу боюнча жаңы административдик-чарбалык бөлүштүрүү маселесин кароону комиссияга сунуш кылуу үчүн бир жумалык мөөнөттү белгилеген. Чындыгында Пишпек жана Ош шаардык аткаруу комитеттери революциялык комитеттерге айландырылганын эске албаганда, мурдагы административдик бөлүнүш сакталып кала берген. Ревкомдун 1924-жылдын 15-ноябрындагы токтомуна ылайык, Ош жана Пишпектен башка аймакта ошол учурда болгон бардык болуштук жана уезддик аткаруу комитеттери райондоштуруу маселеси чечилгенге чейин өз иштерин так аткаруу белгиленген.

Ошентип, ККАОнун аймагында төмөнкү административдик бирдиктер иштеген: административдик айылдар, шаарчалар, көчмөн жана европалык волосттор (айылдык отурукташкан), уезддер (Нарын жана Пржевальский), үч округ (Пишпек жана Жалал-Абад) жана бир округ (Тоолуу).

Эски административдик бөлүнүштүн сакталышынын себеби, биздин оюбузча, салык салууда башаламандыкка жол бербөө зарылдыгынан, административдик келишпестиктин себептеринен улам келип чыккан.

Облревкомдун бардык чечимдери, округдук жана уезддик борборлордон алыс жана тургандыктан телеграф байланышы аркылуу ишке ашырылган. Кадимки почта байланышы аймактар менен байланышка ыңгайсыз болгон, волосттордун жана айылдык кеңештердин жооптуу кызматкерлеринин райондун борборуна барышы, өзгөчө кыш мезгилинде кыйын болгон. Жер-жерлерде маселелер топтолуп, аларды чечүүнү талап кылган.

Большевиктердин Орто Азиядагы элдердин өз тагдырын өзү чечүү укугунун негизинде Түрк Республикасын түзүү идеясы топтордун ортосундагы каршылыктардын натыйжасында ишке ашкан эмес.

Иш жүзүндө Түрк Республикасы Орто Азиянын баардык элдеринин бирдиктүү жана бөлүнгүс үйү болуп калышы керек эле.

Бобор Азиянын түрк тилдүү элдерди бириктирүү идеясы ишке ашса бирикме реалдуу саясий күчкө ээ болуп, аны менен эсептешүүгө туура келип, башкаруу кыйындыгы жаралаарынан большевиктер чочулашкан. ТүркБАК

административдик-аймактык түзүлүштү реформалоодо округдарды уюштуруунун негизги принциби калктын этникалык курамына жараша бөлүштүргөн.

Натыйжада Түркстан комиссиясынын 1920-жылдын июль айындагы кеңешмесинде Түркстанды бөлүштүрүү жана улуттук республикаларды түзүү сунушталган.

Бирок ар кандай себептерден улам айрым волосттордо эл каттоо жүргүзүлбөй, улуттун аныктамасын ар кандай чечмелөөгө жол берилип, Түркстандын улуттук курамы жөнүндөгү маалыматтар атайылап бурмаланган.

Кыргыз элинин чачырап кетүү коркунучун баамдаган кыргыздын чыгаан уулдары А.Сыдыков, И.Арабаев ж.б. Түркстан АССРинин курамында өз алдынча Тоолуу Кыргыз тоолуу областын түзүү демилгесин көтөрүшү, карама-каршылыктардан ишке ашкан эмес.

1924-жылы улуттук-мамлекеттик бөлүштүрүүнүн натыйжасында ККАО административдик түзүлүштүн варианты боюнча облусть эки: округга – Жалал-Абад жана Пишпек округдарына бөлүнүп биринчиси эки уездден: Ош жана Жалал-Абаддан, экинчиси төрт уездден: Пишпек, Каракол, Нарын, Олуя-Атага (Тоолуу) бөлүү долбоорлонгон.

Улуттук автономияны жарыялоонун кыргыздар үчүн тарыхый зор мааниси болгон. Бул элдин өкүлдөрү автономиялуу областты башкаруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушкан. Кыргыз автономиялуу областынын (КАО) областтык аткаруу комитетинин алдында жергиликтештирүү боюнча комиссия түзүлгөн. Кыргыздар мамлекеттик иштерге кеңири тартыла баштаган. Волосттук аткаруу комитеттердин катчылары, финансы (салык) агенттери, почта-телеграф, милиция, медициналык жана башка кызматкерлери үчүн областтык курстар уюштурулган.

Башка жергиликтүү улуттардын өкүлдөрү административдик жана башкаруу аппаратынын ишине активдүү тартыла баштаган. Биринчи жолу улуттук азчылыктардын укуктарын коргоо боюнча областтык аткаруу комитетинин алдында туруктуу комиссия түзүлгөн. Алар улуттук

азчылыктардын укуктарын коргоого жооптуу болуп, КАОнун өкүлдөрүнүн мыйзамдуулукту сакташын ишке ашырууну көзөмөлдөгөн.

Улуттук-мамлекеттик бөлүштүрүү жалпысынан Орто Азия элдеринин, өзгөчө кыргыздардын маданий өнүгүүсүнө шарт түзгөн. Кыргыз элинин улуттук мамлекеттүүлүгүн түзүү элге билим берүүнү, адабиятты жана искусствону мындан ары өнүктүрүү үчүн маанилүү дем болду. Кыргыз жаштары борбордук жогорку окуу жайларында билим алууга мүмкүнчүлүк алышты.

Мамлекеттүүлүгүнөн ажырагандан көп жылдар өткөндөн кийин кыргыздар чектелген автономия менен болсо да өз мамлекетине ээ болушкан. Кыргыздар байырлаган аймак өз алдынча мамлекеттик түзүлүштүн алкагында кайрадан бириктирилген. Бирдиктүү, жалпы улуттук адабий тил пайда болгон жана өнүккөн.

IV-Баб. КЫРГЫЗСТАНДЫН АДМИНИСТРАТИВДИК БАШКАРУУ СИСТЕМАСЫНЫН ФОРМАЛАРЫ

4.1. Округдук-болуштук башкаруу

Облревкомдун, округдук ревкомдордун ККАОнун мамлекеттик курулушу боюнча уюштуруу иштеринин жүрүшүндө эки округга бөлүштүрүү шартында административдик башкарууну туура уюштуруу жана талаптагыдай башкаруу мүмкүн эместиги белгилүү болду. Областтык революциялык комитет эки округдук бөлүштүрүүдөн баш тартууга аргасыз болгон, анын жүйөөсү төмөндөгүлөр болгон: «130 миң чакырым ашык аянтты ээлеген Пишпек уездинин калкы абдан сейрек, айрыкча түштүк-батышында байланыш дээрлик толук жок. Бүткүл аймак боюнча эки гана жүк ташуучу жол: биринчиси Пишпектен Караколго /Пржевальск/, экинчиси Кутмалдыдан Нарынга чейин, калган жолдор жүк ташууга ыңгайсыз болуп, округдук борбордон 350 - 400 чакырым (дөңгөлөктүү араба эмес, ат менен) алыстыкта болгон»[31, л.4]. Кара жолдордун жок болгону жооптуу кызматкерлердин борбордон катташы, билдирүүлөрдү жана каттарды жеткирүү өтө кыйынга турган. Областтын

аймагындагы жолдорду жана көпүрөлөрдү куруу жана оңдоо иштерин Орто Азиялык округдук жергиликтүү транспорт башкармалыгы жүргүзгөн. Областтын өзүнүн жол-курулуш иштерин башкарган органы болгон эмес [170, 91-б.]. Телеграф-телефон байланышы ККАОнун бардык аймагын камтыган эмес, ошондой эле радиобайланыш да жок болгон.

Албетте, мындай шартта округдун аппараты үчүн кеңири аймакты башкаруу кыйын эле. Баардык иштер кагазга жазуу менен кыскартылып берилген. Мындан тышкары, түпкү калктын сабатсыздыгынан округдук волостторду башкара ала турган адамдарды табуу кыйын болгон [16, л.1].

Дагы бир жагдай, округдук волосттордо кадрларды топтоо, округдук волосттордун чектерин белгилөө жана башкаруу аппаратын уюштуруу бир топ убакытты талап кылган. Бөлүштүрүү убагы жана областтык аппаратты түзүү мезгили айыл чарба салыгын алуу мезгилине туура келген. Мурдагы административдик бөлүнүш сакталган шартта салыктарды өз убагында чогултуу талап кылынып кечиктирүү мүмкүн эмес эле.

Областтык ревкомдун президиуму 1924-жылдын 15-ноябрында райондоштуруу боюнча төмөнкү курамдагы комиссия түзгөн: Каменский - РКП(б)нын Кыргыз уюштуруу бюросунун биринчи катчысы, В.Дублицкий - статистика бөлүмүнүн башчысы, Янгулатов - облревкомдун төрагасы ж.б. Комиссиянын ишинин жыйынтыгын чыгаруунун мөөнөтү бир жумага белгиленген [31, л.1].

1924-жылы ноябрда Каменскийдин төрагалыгы астында областты райондоштуруу боюнча комиссия жаңы административдик-аймактык бөлүнүүнүн зарылдыгын билдирген. Комиссия облревкомго жаңы райондоштурууну сунуштап, ККАОнун үч бирдиктен турган бөлүнүшүн: 1) областтык, 2) округдук, 3) райондук (ирилештирилген) волостмаксатка ылайыктуу деп табат [31, л.30]. Сунушталган райондоштуруу боюнча област төрт округга – Пишпек, Каракол-Нарын, Ош, Жалал-Абад бөлүнгөн. Каракол жана Нарын уезддеринин, ошондой эле Пишпек уездинин Тоолуу районунун /Тоолуу болуштугунун/ баардык болуштуктары Каракол-Нарын округуна

өткөрүү сунушталган.Көрсөтүлгөндөй, бул районду Каракол округунун курамына кошуу сунушуна төмөндөгүлөр себеп болгон: райондун Каракол округуна экономикалык жактан тартылышы жана анын географиялык (жанаша) жайгашуусу.Пишпек/Пишпек-Олуя-Ата/ округу Пишпек уездинин бириктирилген болуштуктарынан жана Олуя-Ата уездинин бириктирилбеген он төртболуштугунан турусун каралган.Жалал-Абад округунун 19 волостту 10го чейин кыскартылган. Ош округундагы 20 болуштук ирилештирүүдө саны 13 кө чейин кыскартылган[31, л.1].

Революциялык комитеттин Президиуму 1924-жылдын 22-ноябрында ККАОнун областтык, округдук жана райондук мекемелеринин штаттарын түзүү өркүндөтүү боюнча штаттык-уюштуруу комиссия түзүлүп, ага штаттарды 27-ноябрдан кечиктирбестен облревкомдун кароосуна киргизүү тапшырылган.Округдук мекемелердин штаттарын түзүүдө комиссия областтагы төрт округдун чегинен чыгууга милдеттүү болгон [35, л.5].

Жаңы эки округ үчүн штаттарды иштеп чыгуу областтык штаб комиссиясы расмий түзүлгөнгө чейин эле башталган.Областтык пландоо комиссиясы 1924-жылдын 4-ноябрындагы корутундусунда статистика башкармалыгына областтын эки округдук бөлүнүштөн төрт округдуу түзүмгө өткөндүгү билдирилген жана кызматкерлердин штатын жаңыдан уюшулган райондорго киргизүүнү сунуш кылган.

1924-жылдын 25-ноябрында облревком материалдарды карап чыгып, область төрт округга: Пишпек, Жалал-Абад, Ош, Каракол-Нарын бөлүнгөндүгүн белгилеген жана облревкомдун штаттык комиссиясы тарабынан иштелип чыккан округдардын штаттарын бекиткен[14, л.17].

Алгач бардык штаттар жана аларды каржылоо эки округдун талабына ылайык түзүлгөн, бирок жаңы административдик бөлүнүш мамлекеттик аппаратты каржылоодо кыйынчылыктарга дуушар болгон.Ушуга байланыштуу Кыргыз революциялык комитети областтык пландоо бөлүмүнө областтын жаңы административдик бөлүнүшүнө жана штаттык кызматтарга ылайык жергиликтүү бюджеттик каржылоону түзүүгө кам көрүү жөнүндө тапшырат.

Жаңы округдук органдарды каржылоо маселеси татаал болгондук аны кыска мөөнөттө чечүүгө мүмкүн эмес эле. Мекемелердин жана жергиликтүү башкаруу органдарынын бюджеттери тез арада жергиликтүү жетекчиликке өткөрүлүп берилген[20, л.19].Жергиликтүү бюджеттерди эки округга бөлүнүү пландаштырылган.Революциялык комитет эң алгылыктуу чечимди тапкан, «мамлекеттик бюджетке кабыл алынган округдук мекемелерге убактылуу коңшу округдарды тейлөөнү тапшырат, анткени штаттардын борбору 2 округка бекитилген»[20, л.20].РКП(б) ККАОнун уюштуруу бюросунун президиумунун 1924-жылдын 25-ноябрындагы токтому боюнча жаңы административдик бөлүнүш төмөнкүдөй болгон:Пишпек округу борбору Токмок шаары; Каракол - Нарын округу борбору (убактылуу) Каракол шаары;Ош округу борбору Ош шаары;Жалал-Абад округу борбору Жалал-Абад шаары белгиленген.

Ушул эле токтом менен «Ташкент шаарында турак-жайдын жоктугунан жана анын натыйжасында бөлүмдөрдүн ишин кеңейтүүгө мүмкүн болбогондуктан» Пишпек шаары областтын борбору деп белгиленген[24, л.138]. ККАО ревкомунун президиуму 1924-жылдын 8-декабрында төрт округга бөлүнүү сунушун бекитет[30, л.13].Областтык революциялык комитеттин 1924-жылы декабрда болуп өткөн экинчи пленуму областын төрт округдук бөлүнүшүн колдойт. Област төрт округга бөлүнгөндөн кийин Тоолуу (Талас) жана Нарын облусттары боюнча маселе ачык бойдон калган.«Бул эки район округдук борборлордон обочолонушу жана округдук ревкомдордун убактылуу алсыздыгынан пайда болгон» [7, с.6-7].Бул маселени чечүү жагы райондоштуруу боюнча райондук комиссияга тапшырылды.Мурдагы эки округдук бөлүнүүнүн тушунда Талас райондук ревкому жана Нарын аткаруу комитети түздөн-түз областтык ревкомго баш ийген [7, с.7].

Райондоштуруу боюнча комиссия Талас райондук ревкомун Пишпек округдук ревкомуна баш ийдирүүнү сунуш кылат. Нарын району Каракол округунун курамына кирген.Каракол округу менен Нарын району бириктирилгенден кийин жаңы округ Каракол-Нарын деп аталып калган. Талас

району Пишпек округунун курамына кирген. Талас райревкому Пишпек округдук ревкомуна баш ийдирилген[34, л.1].

Пишпек округунун курамына бир волостко орто эсеп менен 8791 жан туура келген, жалпы 175828 киши жашаган Талас жана Чүй өрөөнүнөн турган 20 волост кирген.

Убактылуу борбору Каракол шаарында болгон Каракол-Нарын округу 156 667 кишиден туруп, он алты волость кирген жана ага орто эсеп менен 9 800 киши туура келген. 220 563 адам жашаган Ош округу айыл чарба салыгы алынгандан кийин он үч райондук болуштукка бөлүнүшү керек эле, ага чейин мурдагы жыйырмасы калган.

179162 адам жашаган Жалал-Абад округу айыл чарба салыгы алынгандан кийин он райондук болуштукка бөлүнгөн, ага чейин болуштук көрүнүштү өзгөртпөө жана бар болгон он тогуз болуштуктун баарын калтыруу чечими кабыл алынган.

Жаңы административдик бөлүштүрүүгө ылайык шаардык партиялык комитеттери жана шаардык аткаруу комитеттери таркатылууга тийиш болгон. Чындыгында шаардык аткаруу комитеттери, РКП(б)нын Каракол, Нарын жана Ош уезддик шаардык комитеттери областтык комитеттин катчысы Каменскийдин сунушу менен 1924-жылдын 16-декабрында таркатылган. Таркатылган шаардык комитеттердин жана округдук партбюронун ордуна РКП(б)нын төрт округдук партиялык бюросу дайындалган. РКП(б) областтык уюштуруу бюросунун чечими менен Пишпек округдук партиялык бюросунун курамына тогуз адам: Умралин - катчы, Гросс - уюштуруу бөлүмүнүн башчысы, Токбаев - үгүт иштери бөлүмүнүн башчысы, Жакупбаев - ревкомдун төрагасы, Сманов - «Кошчу» бирикмесинин төрагасы ж.б.; Ош округдук партиялык бюросунун курамына он адам: Туленов - катчы, Венжер - уюштуруу бөлүмүнүн катчысы, Касымов (өзбек) - үгүт иштери бөлүмүнүн башчысы, Зулфибаев - ревкомдун төрагасы ж.б.; Жалал-Абад областтык партиялык бюросунун курамына тогуз адам: Абуканов - катчы, Сурин - уюштуруу бөлүмүнүн башчысы, Батбаев - үгүт иштери бөлүмүнүн

башчысы, Ашуров - ревкомдун төрагасы, ж.б.; Каракол округдук партиялык бюросунун тогуз адам кирген: Бабаханов - катчы, Менжинский - уюштуруу бөлүмүнүн башчысы, Исакеев - үгүт иштери бөлүмүнүн башчысы, Чоңбашев - ревкомдун төрагасы ж.б.киргизилген [25, л.3].

Бир эле убакта округдук аткаруу комитеттеринин депутаттар совети уюштурулган. Областтын партиялык бюросу областтык революциялык комитетти округдук аткаруу комитеттердин курамына сунуш кылган. 1924-жылдын 17-декабрында областтык революциялык комитет округдук революциялык комитеттердин курамын бекитет [25, л.3]. Пишпек окрревкомунун курамына тогуз адам: Жакупбаев - катчы, Муратов - административдик бөлүм боюнча төрага, Квитко катчы, Сманов (Кошчу союзунун төрагасы), Айтбаев, Байсалов, Умралин (партиялык бюронун катчылары), Михайлов (аскер комиссары) кирген. Ош облревкомунун курамына: Зулфибаев - төрага, Никифоров - экономика бөлүмү боюнча төраганын орун басары, Алифбаев - административдик бөлүм боюнча төраганын орун басары, Булатов - катчы, ж.б. Жалал-Абад окрревкомунун курамына тогуз адам: Ашуров - төрага, Цветков - экономикалык бөлүм боюнча төраганын орун басары, Усманбеков - административдик бөлүм боюнча төраганын орун басары, Юламанов - катчы, Абуканов (партиялык бюронун катчысы) ж.б. Каракол окрревкомуна тогуз адам: Чоңбашев - төрага, Малогазиев - административдик бөлүм боюнча төраганын орун басары, Асылбеков - катчы, Бабаханов (партиялык бюронун катчысы), Гозен (ГПУнун башчысы), Сарыков («Кошчу» союзунун төрагасы) ж.б. киргизилген [25, л.3].

Башкаруу ынгайлуулугу жана башка административдик иш чараларды камсыз кылуу үчүн областтык жана волосттук, уезддик бирдиктердин аймактык бөлүмдөрүн түзүү планында райондоштуруу маселеси көтөрүлгөн.

РКП(б)нын Орто Азия бюросу ККАОнун административдик бөлүнүшү жана борбору жөнүндөгү маселени карап, төрт округдук бөлүнүүнү жана Пишпек шаарын убактылуу борбор катары бекиткен [25, л.3]. Ташкентте УПОЛСТО (Эмгекти коргоо боюнча ыйгарым укутуу кеңеш) ККАОнун

административдик бөлүнүшү жөнүндөгү маселени карап чыгып, аны округдук жана райондук волостторду куруу принцибине ылайык кылуу зарылдыгын тааныйт жана Пишпек уездинин борборун Токмокко которууга макул эместигин билдирет. 1924-жылдын 23-декабрында УПОЛСТОнун экономикалык бюросу Аксуу (Беловодск) шаарын Пишпек уездинин борбору деп эсептөө жөнүндө чечим чыгарган. Архивден бул чечимдин жүйөсүн таба алган жокпуз. Биздин оюбузча, бул айылдын географиялык жайгашуусуна жана темир жол линиясынын жана телеграф байланышынын болушуна байланыштуу болсо керек. Бирок, инфраструктурасы начар жерге өз кесепеттерин алып келген. Революциялык комитеттин отчеттук докладында мындай деп белгиленет: «Беловодскиге (Аксуу) көчүп келүү округдун ишинин өнүгүшүн бир топ жайлатты» [7, 7-б.]. Себеби, бул жерде иштөө үчүн кадрларды тандоонун татаалдыгы, мурдагы уездик жана округдук бөлүмдөрдүн кызматкерлери Беловодскиге барбай, Пишпекте калууну артык көрүшкөн.

Жаңы райондоштуруудан кийин ККАОнун административдик картасы төмөнкүдөй болгон. ККАОнун административдик-аймактык бөлүнүшү. (Тиркеме 8) Пишпек округу. Таблица 11,12,13,14. [32, л.90-92].

Жалал-Абад шаары Жалал-Абад округунун борбору болуп аныкталган. Борбор катары тандалганына темир жолдун болушу себеп болгон. Бирок бул шаарда көптөгөн кемчиликтер кездешкен. Биринчиден, шаар абдан күч кубатсыз, чоң кеңейтүүнү жана ыңгайлуулукту талап кылган. Экинчиден, географиялык жактан шаар округдун эң түштүк бөлүгүндө жайгашкан жана түндүктөгү округдук эң четки конуштардан 150-200 верст алыстыкта болгон. Бирок округда ылайыктуу калктуу конуштар жок болгондуктан ушундай чечим кабыл алынган [32, л.90].

Каракол шаарын убактылуу Каракол округунун борбору кылуу чечими кабыл алынган. Бул шаар округдун эң чыгыш тарабында жайгашып, калктын маданий жана административдик муктаждыктарын натыйжалуу канааттандыра алган эмес. Райондоштуруу боюнча комиссия округдун борбору катары Кочкор

айылын сунуш кылган. Бирок округдук башкаруу борбору боюнча маселе кийин каралышы керек эле[32, л.91].

Жаңы административдик бөлүнүш ББАКтын (ВЦИК) макулдугун талап кылган. ББАК (ВЦИК) аркылуу төрт бөлүмгө бөлүнүүнү ишке ашыруу үчүн райондоштуруу боюнча областтык комиссия документтердин пакетин жөнөткөн. Баардык документтер - 1924-жылдын 8-декабрындагы революциялык комитеттин областты төрт округга бөлүү жөнүндөгү токтому, 1924-жылдын 23-декабрындагы ККАОнун административдик бөлүнүшү жөнүндөгү УПОЛСТОнун токтомунун көчүрмөсү, округдук, райондук, мындан тышкары эски болуштуктардын чек аралары түшүрүлгөн 10 версттик карта Москвага почта аркылуу жөнөтүлгөн [32, л.92]. Областтык комиссия жер-жерлерде бийликтин уюштуруу иштери жүрүп жаткандыктан райондук болуштуктардын чек аралары боюнча кеңири материалдарды алуу мүмкүн болбой калганын белгилеген. Райондук болуштуктардын чек аралары, эски болуштуктардын курамы жана бул материалдарды область боюнча иштеп чыгуу боюнча баардык материалдарды алгандан кийин областтык райондоштуруу комиссиясы аларды кошумча почта аркылуу жиберүүнү көздөгөн. Областтык райондоштуруу комиссиясынын мындай шашылуусунун себебин «ББАКта (ВЦИК) областтын төрт районго бөлүнүшүн бекитүүнүн кечиктирилиши жер-жерлерде бийлик органдарын уюштурууга жана кийинки жылга (1926) бюджетти даярдоого тоскоолдук кылып жатканы менен түшүндүргөн» [32, л.92]. ККАОнун Москвадагы өкүлчүлүгү ББАК (ВЦИК) аркылуу областтык административдик бөлүнүү жана жаңы округдук штаттар үчүн жаңы долбоорун ишке ашырышы керек эле.

1925-жылдын 25-апрелинде ББАКтын (ВЦИК) президиумунда административдик комиссия, КАОнун административдик бөлүнүшү жөнүндө маселени карап, өзгөртүү киргизии менен бекиткен. Пишпек шаарын ушул эле аталыштагы округдун борбору Каракол шаарын Каракол-Нарын округунун туруктуу борбору катары бекиткен [32, л.92]. 1925-жылдын 6-июнунда ББАКтын (ВЦИК) президиуму КАОнун административдик-аймактык бөлүнүшү

жөнүндөгү маселени карап, төрт округдун административдик комиссиясы менен макулдашылган областты бөлүштүрүүнү өзгөртүүсүз бекитет.

Мурдагы уездик аткаруу комитеттеринин аппараты кабыл алган округдук ревкомдор: Пишпек, Ош жана Каракол-Нарын канааттандыруу түрдө түзүлүп, декабрь айынын орто ченинде практикалык ишин баштаган. Жалал-Абад округдук ревкомдору өзгөчө оор жана ыңгайсыз шарттардан (Жалал-Абадда имараттардын жана квалификациялуу кызматкерлердин жоктугунан, ошондой эле бир дагы аппараттын толук жоктугунан) ишин бир топ кечирээк баштаган [7, с.7].

Областын жаңы административдик бөлүнүшү жөнүндөгү чечимге байланыштуу РКП(б)нын областтык бюросу уюштуруу бөлүмүнүн алдында Буров-Петровдун төрагалык кылган штабдык комиссия түзөт. Бул комиссия РКП(б) БКнын финансы бөлүмүнө тезинен тапшыруу максатында жаңыдан түзүлгөн төрт партиянын округдук комитетинин штатын иштеп чыккан.

Советтик башкаруу органдары үчүн жаңы штаттарды иштеп чыгуу боюнча окшош иштер областтык жана округдук ревкомдордо да жүргүзүлгөн. Төрт округга бөлүнгөндөн кийин областтык ревком бюджет боюнча округдук мекемелердин жаңы штаттарын бекитип, аларды тез арада жергиликтүү бийлик органдарына аткарууга жиберип, бекитип берүүнү Москвадан суранат.

Областын иш жүзүндө административдик жактан округдарга, райондорго, волостторго жана айылдык кеңештерге бөлүнүшү менен революциялык комитеттин президиуму 22-декабрда округга, районго (ирилештирилген) болуштуктарга жана эч кандай ортолук бийликтери жок (болуштук менен округдун ортосундагы) айылдык кеңештерге райондоштуруунун (экономикалык, айыл чарба, географиялык өзгөчөлүгүнө жараша) зарылдыгын ырастаган. Бирок облревком табигый-географиялык жактан обочолонгон аймактардын (Талас, Нарын, Кетмен-Төбө, Лейлек ж. б.) бар экенин моюнга алып, областтык бөлүмдөргө жана округдук ревкомдорго өз иштерин жана кызматкерлерин райондорду тейлөөгө ылайыкташтырууну сунуш кылат

[36, л.26]. Округдук ревкомдорго жардам көрсөтүүнү улантып, облревком аларга алыскы бир нече волостторду бириктирген райондорду түзүүгө укук берген.

Мындай кадамга округдук ревкомдордун убактылуу чабалдыгы, айрым волостторду башкарууну толук кучагына ала албагандыгы себеп болгон. Дагы бир себеби – мурдагы Түрк АССРинин ар кайсы областтарынын жана округдарындагы бир катар райондордун ККАОго кошулушу болгон [7, с.7].

Жогорку органдардын чечимдерин ишке ашырып, Жалал-Абад округдук ревком 1924-жылдын 3-декабрында Жалал-Абад районун уюштуруп, райревкомду дайындайт. Райондун курамына: Жалал-Абад, Көгарт, Чанкент болуштуктары кирген.

1924-жылдын 7-декабрында Жалал-Абад округдук ревкому Ош шаарында өткөн кеңешмесинде Кызыл-Жар, Кетмен-Төбө, Араван райондорун уюштуруу жөнүндө чечим кабыл алат. Кызыл-Жар районунун курамына мурдагы Наманган уездинин Кызыл-Жар, Кыркугул, Саруу, Багыш, Баястан, Кутулук-Саид жана Чаткал волосттору кирген. Успенский айылы райондун борбору деп таанылган. Кетмен-Төбө району Кеңкол-Карагыр, Кетмен-Төбө, Мустурук жана Суусамыр волостторунан турган. Араван району төмөнкү волосттордон: Араван, Ичкилик, Найман, Чимиондун бир бөлүгү, Үчкоргон жана Ноокат кыштагынан туруп, борбору Качжар кыштагы болгон. Бул токтомо менен Жалал-Абад округдук ревкому райондук ревкомдорду дайындаган. Кызыл-Жар райревкомунун курамына: Булатов - төрага, Чангулов (милициянын начальниги) - төраганын орун басары, Каракишиев - катчы; Кетмен-Төбө райревкомунун президиумунун курамына: Казатов - төрага, Сабаев (милициянын начальниги) - төраганын басары, Дарбаев - катчы, Мамбеталиев — партиянын райкомунун жооптуу катчысы, Юлаев - «Кошчу» союзунун жооптуу катчысы кирген; Араван районунун райревкомуна бир гана төрага - Урашбаев болуп калган мумүчөлөрдү жеринде дайындоо Важнерге тапшырылган [32, л.90]. Ошондой эле Базар-Коргон районун курамында төмөнкү волосттор: Базар-Коргон, Айым, Наукент, Массы, Майлысай уюштурулган жана кезекте жаңы Лейлек районун түзүү турган.

Жаңы административдик бөлүнүштүн киргизилишине байланыштуу бул райондордун бир тобу өз ишин токтоткон. Облревкомдун 8-декабрдагы чечими менен Жалал-Абад округу экиге округка: Жалал-Абад жана Ош округдарына бөлүнгөн. Бүтүндөй Араван району жана болжолдонгон Лейлек аймагы жаңы Ош округунун курамына кирген. Ош шаары округдун борборуна жакын жайгашкандыктан жана Пишпектин көрсөтмөсүнө ылайык орто административдик бирдиктерди уюштурууга жол берилбестигинен, Лейлек району түзүлгөн эмес, Араван району жоюлган.

Каракөл-Нарын округунда Нарын району болуп, ага: Тоолуу, Үчакин, Онарча, Чачубинск, Нарын, Чоро, Шаркратма, Эсенгул волосттору кирген [22, л.55].

Партиялык, комсомолдук жана чарбалык органдар жаңы административдик-аймактык бөлүнүүгө ылайык жер-жерлердеги өз өкүлдөрүн жана бөлүмдөрүн кайра уюштурууга киришкен. Комсомолдун областтык уюштуруу бюросу 1924-жылдын 18-декабрында Кыргызстандын аймагында төрт округдук комсомол уюмун түзүү жөнүндө чечим кабыл алган.

4.2. Кыргызстандагы райондоштуруу

Областтык ревкомдун негизги милдети Бүткүл кыргыздардын советтеринин биринчи курултайын уюштуруу жана өткөрүү болгон. Уюштуруу маселелерин иштеп чыгуу максатында облревком президиуму 1924-жылдын 13-декабрында шайлоо өткөрүү жана уюштуруу курултайын даярдоо боюнча комиссия түзгөн. 1925-жылдын 15-январында КАОнун жарыяланган күнүн майрамдоого арналган салтанаттуу жыйынында кабыл алынган декларацияда: «Революциялык комитет жумушчулар, дыйкандар жана кызыл армиянын депутаттары, кыргыз эмгекчи элинин туруктуу өкмөтүн шайлашы керек», деп жазылган [14, л.74-75].

Январь айында облревком советтерге шайлоолорду өткөрүүгө даярдык көрө баштаган. Айрым участкактордо тиркелген шайлоочулардын тизмелери түзүлгөн. Пролетардык тектеги адамдар гана - жумушчулар, батрактар,

чайрикерлер, дыйкандар шайлоого катышкан. Калган катмардагылар шайлоо жана шайлануу укугунан ажыратылган.1925-жылдын февраль айында Советтерге шайлоолор өткөн. Изилдөөчү А.Жуманалиев «шайлоого даярдык көрүү жана өткөрүү айыгышкан топтук күрөштүн шартында өтгү»,- [79, с.137] деп белгилейт.Округдук советтик органдары шайлоо процессине активдүү кийлигишкен. «Партиянын Жалал-Абад округунун президиуму Кетмен-Төбө районундагы айылдык советтерди шайлоо жөнүндөгү маселени талкуулап, бул жерде советтик кызматкерлердин арасында топ түзүлгөнүн белгилеп, ал жакка округдук ревкомдун төрагасы башында турган комиссия жөнөтөт» [106, с.149].Кээ бир волосттордо шайлоонун натыйжалары большевиктер тарабынан таанылган эмес жана жокко чыгарылган, бул түзүлгөн советтердин аткаруу комитеттери таркатылып кайра шайлоолор дайындалган.7-февралда РКП(б)нын Кыргыз областтык уюштуруу бюросу Пригородный болуштуундагы жыйынтыктарды жокко чыгаруу жөнүндө Пишпек округдук бюросунун чечимин бекиткен.Ал эми Токмок волостунда шайлоону туура эмес өткөргөндүгүнө байланыштуу нааразычылыктарды эске алып, областтык партиялык уюм, облревкомго шайлоону жокко чыгарып, волосттук ревкомдорду дайындоону сунуш кылган.Облревкомдун президиуму 12-февралда Токмок волосттук аткаруу комитетин таркаткан жана волосттук ревкомду дайындаган.Ага советтердин жаңы шайлоолоруна жетекчиликти камсыз кылуу тапшырылган [106, с.150].Топтун мүчөлөрү башка жерлерге иштөөгө жиберилген. Совет бийлигине каршы кызматкерлер (эл соттору каржы кызматкерлери ж.б. аркандай мекемелердин кызматкерлери), теги боюнча Совет бийлигине туура келбегендер иштен четтетилген.Кайра шайлоонун жүрүшүндө айылдык советтер жана волосттук аткаруу комитеттерге кедейлерди тартуу жүргүзүлүп, сот жана каржы багыты боюнча кедей жаштары ишке жиберилген[16,л.2].

Бул топтук күрөш, биздин оюбузча, болуштуктарда болуп өткөн мурдагы, оор партиялык күрөштүн уландысы, ал кеңири жайылгандыктан, ошого жараша ыйгарым укуктар көбөйгөн, албетте, жер-жерлерде бийликке болгон кумарлар

күчөгөн. Топтук күрөш Талас, Кетмен-Төбө, Кызыл-Жар жана башка райондор менен волосттордо өзгөчө курч болгон.

Шайлоонун жыйынтыгында тиешелүү жергиликтүү аткаруу комитеттери түзүлгөн. 1925-жылдын март айынын биринчи жарымында Пишпек, Каракол-Нарын, Жалал-Абад жана Ош округдарынын кеңештеринин уюштуруу курултайдары өткөн. Курултайларда саясий, чарбалык маселелер, элге билим берүү, ошондой эле улуттук бөлүштүрүү жана автономиялуу областтын Советтеринин уюштуруу курултайына шайланган округдук аткаруу комитеттери жана делегаттары талкууланган. Муну менен өзгөчө бийлик органдарынан - ревкомдордон шайлануучу кеңештерге жана анын аткаруу органдарына өтүү аяктаган.

Президиум 1925-жылдын 5-февралында КАОнун биринчи Бүткүл кыргыз уюштуруу курултайын март айында чакыруу жөнүндө чечим кабыл алып, күн тартибин бекитет. 1925-жылдын 27-30-мартында Пишпек шаарында Кыргыз автономиялуу областынын кеңештеринин уюштуруу курултайы өтүп, ага өлкөнүн ар кайсы аймактарынын жана аз улуттардын өкүлдөрү кеңири катышкан. Курултайдын катышуучулары калктын саны жана анын этникалык курамы жөнүндөгү маалыматтар менен таанышкан.

КАОнун калкынын саны жана улуттук курамы Таблица1[16, л.24]8

Округдун аталышы	Аял-эркек								
	Баардыгы	Кыргыздар		Өзбектер		Орустар		Башка улуттар	
		саны	%	саны	%	саны	%	саны	%
Пйшпек	211 692	93 844	45,3	8914	4,2	88344	41,7	20590	9,4
Каракол-	168428	120963	71,8	3859	2,2	35797	21,2	7809	4,8
Ош	262882	157861	60,0	93613	35,6	5717	2,1	5691	2,3
Жалал-	184412	132285	71,7	39556	21.6	7790	4,2	4781	2,5
Област боюнча	827414	504951	61,0	145942	17,6	137648	16,5	38871	4,9

Курултайда И.Айдарбеков Областтык ревкомдун иши боюнча доклад жасаган. Докладды угуп, курултай резолюция кабыл алган, анда революциячыл комитеттин ишине оң баа берилген. Курултайды Ж.Абдрахманов партбилети бар колонизатор деп атаган М.Каменский башкарган [103, с.111].

Курултайда Өзбек ССРнин Самарканд областынын Хожент уездинин тургундарынан кайрылуу түшүп, анда «Өзбек Республикасында төмөнкү кара-кыргыз коомдору: 1) Бакса-Сибирген, 2) Исфана, 3) Чапкудук калганы, алар 5000 чарбаны (түтүн) түзөөрү кабарланат. Жогоруда аталган коомдор үч волостко бөлүнгөн. Биринчи волост Бакса-Сибирген деп аталып, ага төмөнкү коомдор кирген: 1) Чайлган, 2) Сумбуя, 3) Ден. Экинчи болуштук - Исфана: 1) Кара-Булак, 2) Курусун, 3) Сүлүктү, 4) Көмүрташ. Үчүнчү болуштук - Чапкудук: 1) Искавчы, 2) Маргон, 3) Мадыген, 4) Машкен» [32, л.3]. Мурдагы Хожент уездинин кыргыздарына таандык болгон кыргыздын «ичкилик» уруусу, алар Өзбек ССРнин титулдук улутуна этникалык жактан жат болгондугуна байланыштуу кайрылган. Бул үч волосттун чек аралары жана жайгашкан жери боюнча төмөндөгүлөр белгиленген: «Батыш бөлүгү тажиктерге таянат, областтын түндүк бөлүгү Өзбек Республикасы менен, түштүк бөлүгү карлуу тоолор жана Алтын-Бешик, чыгыш бөлүгү Ош округунун Лейлек өрөөнү менен чектешет» [32, л.3]. Бул үч волость Лейлекболуштугу менен тыгыз экономикалык байланышта болгон. Жайкысын малды багуу бир жайыттарда жүргүзүлгөн. Жогоруда белгиленген коомдордун экономикалык абалы өтө оор бойдон калган. Басмачылар менен Кызыл Армия элдин байлыгын жана мүлкүн бирдей тоноп кетишкен [32, л.3]. Жумуштун жоктугунан көптөгөн тургундар бул волостторду таштап, алыскы шаарларга жумуш издеп кетишкен. Кыргыздарга карата өзбек кызматкерлери тарабынан этникалык карама-каршылык пайда болгон. Кыргыздардын укугу көп тебеленип турган. Мисалы, үгүт иштери жалаң өзбек тилинде жүргүзүлгөн. Ушундан улам этникалык кыргыздар Совет бийлигинин маңызын түшүнбөй калган. Кайрылууда «эгер мындан ары да ушундай боло берсе, биз 50 жыл бою Совет бийлигинин маңызын түшүнбөйбүз деп ишенимдүү айта алабыз» деп жазылган [32, л.3].

ККАОнун аймагындагы кыргыздардын абалы да оор бойдон калган. Алардын укуктары көп учурда сакталбай жана бузулган. «Кызыл-Кыя» шахтасында иштеген кыргыздар улуттук дискриминацияга дуушар болгон. Ош шаарында областтык аткаруу комитетинин 1925-жылдын 26-ноябрында болуп өткөн 3-көчмө сессиясынын пленумунда «Кызыл-Кыя»таш көмүр кенинин жумушчусу - Мадраимов доклад жасаган. Ал шахтёрлордун турмушу, эмгекке акы төлөөдөгү дискриминация жана шахта администрациясы тарабынан жасалган жумушчу - кыргыздардын укуктарынын бузулушу жана башка фактылары жөнүндө кеңири айтып берген. Администрация тарабынан толук ээнбаштык менен бирге дарыгерлер дагы кыргыз эмгекчилеринин саламаттыгына кайдыгер мамиле кылышкан.

Курултайда ККАОну РСФСРдин курамындагы Кара-Кыргыз Автономиялык ССРне айландыруу маселеси көтөрүлгөн. Курултай ушул жана башка маселелерди талкуулап, областтык аткаруу комитетине автономиялуу республикага айландыруу жана үч болуштукту Кыргызстанга өткөрүп берүү жөнүндө өтүнүч менен ББАК ка (ВЦИК) кайрылууну тапшырат. Муну менен катар ал кайрылууга областтын аталышынан “кара” деген сөздү алып салуу боюнча пунктту киргизүү сунушталган [38].

Ошондой эле курултай СССР БАКнын Улуттар Советине жана Советтердин Бүткүл россиялык XII курултайына делегаттарды шайлаган [9, с.11-12]. Ошентип, ККАО Советтеринин Бүткүл кыргыздардын биринчи курултайы РСФСРдин курамындагы автономия түрүндөгү кыргыз элинин мамлекеттик түзүлүшүн жарыялап, мыйзамдуу түрдө жол-жоболоштурду, ошондой эле областтын аткаруу комитети - областтын жогорку аткаруу комитети түзүлгөн.

Съезд аткаруу комитетине Борбордук Азиядагы УПОЛСТО аркылуу Өзбекстандын курамында калган кыргыздар менен чек араларды тактоо жана волостторго кошулуу маселесин эртерээк чечүүгө жетишүүнү тапшырган [16, л.33]. Көптөгөн кыргыз волостторунда туруктуу волосттук борборлор болгон

эмес. Туруктуу волосттук борборлорду түзүү маселеси да каралып, бул маселе боюнча иш жүргүзүү областтык аткаруу комитетине тапшырылган.

Кыргыз автономиялуу областынын аткаруу комитети Советтердин Бүткүл кыргыз съездинин көрсөтмөлөрүн орундатуу менен төмөндөгүдөй токтом кабыл алган: «Кыргызстандын улуттарынын тынчтыкта жанаша жашоосу үчүн бекем эрки, анын калкынын эмгекке жана маданиятка умтулуусу Кыргызстандын Автономиялуу республика болуп катталышы менен камсыз кылынууга тийиш»[27, л.5].1925-жылдын 22-апрелинде Областтык Аткаруу комитети ББАКка (ВЦИК) автономиялуу областты автономиялуу республикага айландыруу жөнүндө өтүнүчтү демилгелөө жөнүндө токтом кабыл алган [79, с.78-79].Анда:«ККАОнун советтеринин биринчи курултайынын РСФСРдин курамында бир добуштан кабыл алынган чечимин эске алуу менен, ошондой эле Кытай менен чектеш жана Индостанга жакын жерде жайгашкан аймагынын саясий жактан өз тагдырын өзү чечкендигин эске алуу менен, ал кулчулукта болгон кошуна улуттар үчүн саясий зор мааниге ээ болору шексиз, РСФСРдин курамындагы Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикага айландыруу жөнүндө өтүнүч менен ББАКга (ВЦИК) кайрылат» [99, с.205].Бул ишке ККАОнун ББАКтын (ВЦИК) алдындагы туруктуу кыргыз өкүлчүлүгү активдүү катышкан. Бирок, аракет күтүлгөн натыйжаларды берген жок. Мунун бирден-бир натыйжасы ББАКтын (ВЦИК) президиумунун 1925-жылдын 25-майында Кара-Кыргыз автономиялуу областын Кыргыз Автономиялык областы деп өзгөртүү жөнүндөгү токтому болгон [71, с.16].

Бул маселе кайрадан 1925-жылы ноябрда областтык аткаруу комитетинин сессиясынын кароосуна коюлган. Областтык аткаруу комитетинин президиуму 1925-жылдын 6-декабрында ББАКтын (ВЦИК) президиумуна Кыргыз Автономиялык областын Кыргыз Автономиялык Советтик Социалисттик Республикасына айландыруу жөнүндө өтүнүч менен кайрылган.ББАКтын (ВЦИК) президиуму уюштуруу курултайында айтылган кыргыз элинин эркин жана турмушта болуп өткөн олуттуу өзгөрүүлөрдү эске алуу менен 1926-жылдын 1-февралында КАОну РСФСРдын курамындагы Кыргыз

Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикасы (КАССР) [157] кылып кайра түзүү жөнүндө токтом кабыл алган.1926-жылы ББАКтын (ВЦИК)12-чакырылыштагы үчүнчү сессиясы КАОну Автономиялуу республикага айландыруу жөнүндөгү чечимди бекиткен [147, с.134].

ББАКнын (ВЦИК) Президиуму 1925-жылдын 6-июнунда облустун административдик бөлүнүшүн бекиткен жана Кыргыз автономиялуу областынын өкмөтүнө ички административдик райондоштуруунун акыркы долбоорун иштеп чыгууну жана тааныштырууну тапшырган.

Областты жаңы райондоштуруу кыргыз коомун түз-түз бөлүп-жарууну, уруулук араздашууну, уруулар ортосундагы чыр-чатактын очокторунун бири – жайлоо жерлерин колдонууну жоюуга багытталып жайлоолорду, жайыт жерлерди туура пайдалануу жана башка райондордун калкы менен биргелешип пайдалануу маселесин чечкен [137, с.11].

Областтык өкмөттүн милдети эмгекчи калктын кеңири массасын советтик башкаруу органдарына тартуу болгон. Совет бийлигинин чечимдерине ылайык, башкаруу органдары калктын ынгайлуулугу үчүн түзүлгөн органдар болгон. Эмгекчил калктын массасын башкарууга тартуу үчүн көпчүлүккө түшүнүктүү тилде уюштуруу керек эле. Иш кагаздарын жергиликтүү тилге которуу аракети мамлекеттик кызматтагы чиновниктердин катуу каршылыгына дуушар болгон, анткени иш кагаздары орус тилинде жүргүзүлгөн. Областтык аткаруу комитети мамлекеттик аппаратты түптөө кампаниясын жүргүзүүнү, бул мамлекеттик башкарууга улуттук республикалардын жана региондордун эмгекчи массасын тартууну жана советтик демократияны чыныгы социалдык-таптык мааниде жайылтууну, баардык мамлекеттик аппарат жергиликтүү калктын тилинде тейлөөнү чечкен [113, с.10].

Областты натыйжалуу башкаруу максатында мамлекеттик аппарат үчүн жергиликтүү улуттардын кадрларын даярдоо зарыл болгон, анткени алар күнүмдүк турмушту жана каада-салттарды жакшы билишкен. Улуттук кадрларды даярдоодо областтык аткаруу комитетинин жергиликтүү калкты тартуу иши артыкчылыктуу болгон. Бул максатта аймактык комиссия түзүлүп,

иш кагаздарын ошол жерде өкүм сүргөн улуттун тилине которуу боюнча иштер жүргүзүлгөн. Советтик-партиялык аппараттын ар бир кызматкери түпкү улуттун гана эмес, тигил же бул округдун же болуштуктун аймагында жашаган башка улуттардын да таламдарын эсепке алууга тийиш эле. КАОнун аймагында көптөгөн улуттар жашаган. Кыргыздардан тышкары орустар, украиндер, өзбектер, дунгандар, уйгурлар ж.б. №1 таблицага ылайык, калктын 39%ке жакыны улуттук азчылыктардын өкүлдөрү болгон. Алардын арасында көчмөн, жарым көчмөн жана отурукташкан элдер болуп, маданий жана билим деңгээли боюнча да айырмаланышкан. Ар бир элдин күнүмдүк турмушунда, каада-салтында, тилинде өзгөчөлүктөрү болгон. Мурдагы административдик бөлүнүштө бул өзгөчөлүктөр эске алынган эмес.

Түпкү улуттан тышкары улуттук азчылыктардын (өзбектер, украиндер ж.б.) өкүлдөрүн дагы советтик мамлекеттик аппараттын ишине тартуу, мекемелердин иш кагаздарын эне тилинде жүргүзүү белгиленген. Бир катар округдарда этникалык азчылыктар жыш жашаган калктуу пункттар болгон, аларды өзүнчө айылдык улуттук советтерге бөлүп берүүгө туура келген.

Фрунзе округунун курамыда эки улуттук топ - кыргыздар жана европалыктар басымдуулук кылган. Биринчи топтун саны: жылпы 116 290 жан, экинчи топко Пишпек шаарынын тургундарын кошкондо жалпы 108 170 жан (украиндер, орустар, немистер) кирген [137, с.9]. Пишпек округундагы казак-орустар аймактык жактан жайгаштырууну талап кылган. ББАКтын (ВЦИК) 1926-жылдын 1-февралындагы токтому менен казак-орус калкынын административдик-территориялык түзүлүшү боюнча комиссия түзүлүп, ал 1926-жылдын 28-апрелинде казак-орустарды эмес, бардык орус-украиндерди бөлүү зарылчылыгы жөнүндө чечим чыгарган.

Ош округунда да өзгөчө волость болгон, анда өзбек жана кыргыздар бирдей санда жашаган. Ош шаарында өзбектер кыргыздарга караганда сан жагынан бир аз артыкчылыкка ээ болгон, Ош шаардык кеңеши түзүлгөндөн кийин шаардык жана округдук аткаруу комитеттердин кызматкерлеринин ортосунда пикир келишпестиктер келип чыккан. Шаардык аткаруу комитетинде

жумушчулардын көбү өзбектер болуп, округдук аткаруу комитетинен өз алдынча аракеттенүүгө аракет кылышкан. «1926-жылдын 8-июлунда ВКП (Б) Ош округдук комитетинин Аткаруу бюросу Ош шаардык Кеңешинин шаардык кеңеши менен округдук аткаруу комитетинин өз ара мамилеси жөнүндө фракциянын маалыматын угуп, шаардык советтин бөлүмдөрүнүн округдук аткаруу комитетинин бөлүмдөрүнө баш ийбегендигинин фактыларына жол берилбестигин аныктап, округдук аткаруу комитетинин фракциясына шаардык советтин ишине дайыма жетекчилик кылууну, системалуу түрдө көрсөтмө берүүнү сунуш кылат» [106, с.268].Түштүктөгү чыр-чатактар жогорку органдарга баш ийбегендигинен гана эмес, Орто Азиянын эки мамлекеттик түзүлүшүнүн – Өзбекстан менен Кыргызстандын ортосундагы чек ара маселеси чечилбегендиктен келип чыккан.ВКП (Б)нын Кыргыз обкомунун 1925-жылдын 29-ноябрындагы отчетунда мындай деп белгиленет: «Бизде азыр да түштүк районунда эки улуттун ортосунда ажырагыс талаш-тартыш бар. Ошол эле учурда өзбектер эки топко бөлүнүштү: бири Кыргызстанды көздөй, экинчиси Өзбекстанды көздөй тартылат» [106, с.268].Областтын Фергана бөлүгүндө кыргыздар менен өзбектердин ортосунда тирешүү фактылары катталган. Тойчинов 26-ноябрда КАОнун аткаруу комитетинин пленумунда чыгып сүйлөп, мындай жат көрүнүштөр тез арада жоюлууга тийиш экендигин белгилеген.Аткаруу комитетинин жыйынында алар Өзбекстандык салык органдары тарабынан Кыргызстанга берилген жерлерде мыйзамсыз салык чогултуу фактылары да белгиленген. Өзбек бийлигинин өзүм билемдигинен Кыргызстандын чек арага жакын аймактарындагы калк кош салыкка дуушар болгон.

Маида административдик бирдиктердин ичиндеги улуттук тирешүүлөр бүткүл Советтер Союзунда болгон. Көп учурда ар кандай этностордун өкүлдөрүнүн ортосунда түшүнбөстүктөр пайда болуп турган.Расмий басма сөздө «Орто Азияны чоң улуттук райондорго, мамлекеттерге улуттук бөлүштүрүү - революцияга чейинки административдик бөлүнүүнүн эң ири абсурддарына гана чекит койду», - деген пикирлер болгон [165].Улуттук

республикалардын жана областтардын ички түзүмү жөнүндөгү: «айрым республикалардын ичинде ал дээрлик кол тийбес бойдон кала берген, ал эми бул калдыктарды жоюу Орто Азия республикалары али да болсо иштеп жаткан милдет», - [163] деп белгиленген.

Чакан административдик бирдиктердин ичиндеги улуттар аралык карама-каршылыктарды токтотуу максатында 1925-жылы июнь айында Орто Азияны райондоштуруу комиссиясы Кыргыз обкомуна төмөнкүдөй сунуш берген: «Улуттук азчылыктарды, мүмкүн болсо, өз алдынча райондорго, волостторго, өзгөчө учурларда, эгерде алар саны өтө аз же тилкелерде жайгашкан болсо, алардан иш кагаздарын жүргүзгөн жана улуттук азчылыктын тилинде билим берүүчү өзүнчө айылдык кеңештерди бөлүп берүү зарыл» [106, с.266].

Жаңыдан түзүлгөн областтын ичиндеги райондоштуруу «жарым-жартылай улуттук райондоштуруунун аякташы болгон» [106, с.266]. Областтын айрым округдарында улуттар аралык тирешүүлөр болгон. Түндүктө кыргыздар менен орустардын ортосунда тирешүү сакталып турган. Орус кулактары улуттар аралык ишенбөөчүлүктү чеберчилик колдонушуп, келгиндерди кыргыздарга каршы багыттап, аларды душман катары көргөзүшкөн.

Улуттук азчылыктарды өз алдынча административдик бирдиктерге бөлүү фактысы, эң натыйжалуу деп эсептелген районду бөлүштүрүү идеясы - мунун баары райондоштуруу боюнча комиссиянын жетекчилеринин көңүлүн ээлеп келген. Анын себептеринин бири иш кагаздарынын баш аламандыгы болгон, жиберилген областтык аткаруу комитетти менен округдук аткаруу комитеттеринин буйруктарын жана көрсөтмөлөрүн, волосттук аткаруу комитеттери жана айылдык советтердин бир тилде жүргүзүү чечилбеген маселе болгон.

Областтык аткаруу комитети төмөнкү советтик органдар калкы аралаш волосттордогу жамааттын алдында орус тилинде маалымат бериши керек деген тартипте белгилеген. Областтык аткаруу комитети 1925-жылдын 9-апрелинде волосттордун баардык мамлекеттик мекемелеринде жана уюмдарында иш

кагаздарын кыргыз тилинде, ал эми округдук жана областтык мекемелерде параллелдүү түрдө орус жана кыргыз тилдеринде жүргүзүүнү караган токтом кабыл алган [114, с.13]. Бирок, кээ бир болуштуктарда этникалык азчылыктар басымдуулук кылган. Бирок бардык иш кагаздарын кыргызчага которуу алардын турмушуна жана чарбалык иштерине терс таасирин тийгизиши мүмкүн.

Этникалык азчылыктар (өзбектер, дунгандар, украиндер, немистер) жашаган волосттордо иш кагаздарын жүргүзүү орус тилинде жүргүзүлүп, алардын конституциялык укуктары чектелген. 1925-жылы май айындагы РКП(б)нын XII съездинин чечимдеринде «улуттук азчылыктардын бир нече тилдерин колдонгон өзүнчө кеңештерди түзүү, мектептерди уюштуруу жана соттук иштерди эне тилде жүргүзүү» [69, с.82] каралган. Жергиликтүү совет бийлигине улуттук азчылыктардын таламдарын жана укуктарын эске ала турган болуштукту жана башка баштапкы административдик бирдиктерди түзүү милдети тапшырылган.

Ошондуктан кыргыз болуштуктарында жайгашкан аз улуттарга өз тагдырын өзү аныктоо укугун берүү зарыл болгон. Эл депутаттарынын советтери, мамлекеттик башкаруу органдары, коомдук уюмдар улуттук азчылыктардын тилинин, турмуш-тиричилигинин, чарбасынын өзгөчөлүктөрүн дайыма эле эске алынбастан, алардын социалдык-этникалык өнүгүшү үчүн атайын иш-чараларды пландаштырууга жетиштүү көңүл бурушкан эмес [93, с.352]. 1925-жылы 24-марттагы партиялык конференцияда улуттар аралык мамилелер жөнүндөгү маселе каралган. Баяндамачы Зелинский «башка улуттун катарына кирген автономиялуу райондор түзүлбөйт. Бирок, мисалы, өзгөчө орус калкынын өзүнүн аткаруу комитети, болуштукта мектеп болушу жана сот иштерин өз тилинде жүргүзүшү мүмкүн, муну жасоо керек» [39, л.29] деп белгилеген. Ошентип, кыргыз болуштуктарында улуттук азчылыкты түзгөн европалык калкка өз тагдырын өзү чечүү укугу берилген.

Көптөгөн башка улуттар (уйгурлар, дунгандар, немистер) жашаган жерде этникалык көйгөйлөр курч болгон. Жергиликтүү советтик органдардын жакшы

иштеши үчүн бир катар чараларды көрүү керек эле. Аларга төмөнкүлөр кирген: иш кагаздарын басымдуулук кылган этностун тилинде жүргүзүү, улуттук азчылыктарды өз алдынча административдик бирдиктерге (айылдык кеңештерге, улуттук волостторго) бөлүү жана өз алдынча башкарууну камсыз кылуу. Этникалык азчылыктардын маданий муктаждыктары да бар болучу. Ошондуктан 1925-жылдын 2-апрелинде РКП (б) Киробкомунун аткаруу бюросу улуттук азчылыктардын волостторун уюштуруу маселесин изилдөө үчүн атайын комиссия түзгөн [106, с.264]. А.Орозбековдун төрагалыгы астында 1925-жылдын 11-июнунда РСФСРдин КАО советтеринин аткаруу комитетинин пленардык кеңешмесинде областты жаңы административдик бөлүштүрүү маселеси каралган. Областтык аткаруу комитеттин президиумуна жана округдук аткаруу комитеттерине областтын жаңы административдик-аймактык бөлүнүшү жөнүндөгү долбоорду майда-чүйдөсүнө чейин иштеп чыгууну баштоо сунуш кылынды. Областтык аткаруу комитеттин токтомуна ылайык райондоштуруу табигый-тарыхый, демографиялык, жер, турмуш-тиричилик принциптерине негизделиши керек болгон. Ушул эле кеңешмеде областтык аткаруу комитеттин президиумуна Каракол-Нарын округу боюнча бүткүл районду тейлей турган жана чындап эле округдун борборунда жайгаша турган жаңы борборду түзүү жөнүндөгү маселени изилдеп чыгуу тапшырылган [40, л.58].

1925-жылы областтын түштүк бөлүгүндөгү 30 волосттун төмөнкү аппаратын тандап изилдөө анын өтө начар абалын көрсөткөн. Советтик революциялык мыйзамдуулуктун, талаптын жана салык салуунун мүнөздүү өзгөчөлүгү сакталбагандыгы жана кээ бир жерлерде төмөнкү советтик аппарат таптакыр жоктугу көрүнгөн. Жайлоодо - совет бийлиги дээрлик болгон эмес. Алсак, Буров-Петровдун «Суусамырда күчбийлигинен башка эч кандай бийлик болгон эмес», деп көрсөткөн [77, с.32].

Административдик бөлүнүш Москвада бекитилгенге дал келген эмес. Анткени анда «Борбор (област) - округ - болуштук» дегенден башка административдик бирдиктерди түзүү каралган эмес. Бирок жаңы

административдик бирдик - район түзүлгөн. Бир катар райондор областтык жетекчилик тарабынан (Талас, Нарын), кээ бирлери райондук аткаруу комитет тарабынан (Кетмен-Төбө, Кызыл-Жар ж. б.) түзүлгөн. Райондун болушу 1925-жылдын 5-мартындагы райондоштуруу боюнча комиссиянын жыйынында зарыл деп табылган. Бирок областтык райондоштуруу боюнча комиссия Талас, Нарын жана Кетмен-Төбө райондорун гана сактап калууну сунуштаган [40, л.58].

Бир катар округдарда экономикалык көйгөйлөр болгон. Мисалы, Пишпек округу бири-бирине байланышпаган эки райондон турган. Биринчисине 60 миң калкы бар соода-экономикалык жактан, областтын борборунан 30 чакырым алыстыкта жайгашкан Олуя-Ата шаары менен байланышкан Талас өрөөнү кирген. Анын, Пишпек округунун башка райондору менен жалпы суу пайдалануу жана сугаруу системасы болгон эмес. Талас району түндүк-чыгыштан жана түштүктөн Талас Ала-Тоосунун бийик, татаал кырка тоолору менен курчалган географиялык обочолонгон аймак болгон. Жолсуз шарттарда алыскы волосттордон округдун борбору Пишпекке чейин 430 чакырым жол жүрүүгө туура келген [106, с.270]. Кошумчалай кетсек, Борбордук Азиянын райондоштуруу боюнча комиссиясынын төрагасынын орун басары Ярослав Дублицкий (областтык региондоштуруу боюнча комиссиянын төрагасы) Талас районун өз алдынча бирдикке бөлүүнү сунуштайт. Экинчи районго – Чүй өрөөнүндө жайгашкан волосттор кирген. Алар Пишпек шаарына соода-экономикалык жактан тартылып, бир багыттуу чарбалык иштерди жүргүзүшкөн.

Талас районун жетекчилиги областтын бийлигине Талас районун өз алдынча административдик бирдикке айландыруу жана Пишпек округуна баш ийүүдөн чыгарып областтарга түздөн-түз баш ийүү өтүнүчү менен кайрылган. Анткени «райондун 60 000ге жакын калкы бар, ал областтык жана округдук борбордон обочо турат» [41, л.14-15]. Талас району менен Чүй өрөөнүндөгү уруулардын келип чыгышынын айрмачылыгына байланыштуу жалпы

пайдалануудагы «жайлоо» жерлери ар бир райондун өз алдынча пайдалануусунда болгон.

Каракол-Нарын округунда өзүнчө Нарын району болгон [66, с.7]. Жакшы өнүккөн кара жолдордун жоктугунан округдун борбору Каракол шаары менен байланышы оор болуп, кышында байланыш үзүлүп калган. Каракол району негизинен мал чарбасы менен айкалышкан дыйканчылык, ал эми Нарын районунда таза мал чарбачылык болгон. Каракол районунда отурукташкан жашоо образын карманган калк басымдуулук кылса, Нарын районундагы уруулар көчмөн болгон. Каракол уездинин калкынын курамы Нарын уездинин калкынан айырмаланып турган. Биринчисинде 30% европалыктар болсо, экинчисинде жалаң кыргыздар жашаган [137, с.8].

Нарын району округдун борбору Каракол шаарынан обочо турган. Мына ушуга байланыштуу округдун экономикалык жана саясий жетекчилиги Нарын районунда жок болгон. Караколдо жайгашкан округдук уюмдардын ишмердүүлүгү негизинен Ысык-Көл менен чектелип, округдун борборунан 300 жана андан ашык чакырым алыстыкта турган Нарын районуна дээрлик таасирин тийгизген эмес [128, с.352]. Областан волостторго, жетиш үчүн эки жума убакыт талап кылынган, айрымдарына ашууларды кар баскан убакта жылына бир жолу гана барууга туура келген.

Калктын чарбалык иш-аракетинин багыттарынын айырмалуулугуна жана районго жетүү кыйынчылыгына байланыштуу Каракол округунун аткаруу комитетинин жетекчилигинин Нарын районунун чарбалык турмушун башкара албай тургандыгы, атайын иш чараларга өзгөчө мамилени талап кылары ачык-айкын болуп калган [141, с.56].

Нарын районунун өз алдынча административдик бирдик болуп бөлүнүшү менен кыргыздардын Кытайдан кайтып келишине байланыштуу маселени дагы туура чечүүгө шарт түзүлүп, 1916-жылы Кытайга качкан кыргыздардын кайтып келишине өбөлгө болмок.

Областтын төрт округдук административдик бөлүнүшү убактылуу болуп, келечектеги экономикалык, саясий жана башка муктаждыктарга жооп бербеген [137, с.11].

Жаңы райондоштурууга түрткү болгон себептерге кыргыз элинин маданий жана чарбалык курулушун камсыз кылуу дагы кирген. Чындыгында, ушул кезге чейин бардык экономикалык жана маданий борборлор кыргыз калкына маданий-чарбалык курулуш үчүн зарыл шарттарды түзө алган эмес. Ошондой эле мектептер, ооруканалар, волосттук борборлор, жада калса айылдык борборлор европалык айылдарда жайгашкан.

Май айында ББАКтын (ВЦИК) президиуму областтын администрациялык жактан округдарга жана волостторго бөлүнүшүн бекитип, областтык аткаруу комитетине бир жарым айдын ичинде райондоштуруу боюнча округдук ичиндеги областтык административдик райондук жана айылдык бөлүнүү долбоорун ББАКтын (ВЦИК) комиссиясына сунуштоону тапшырган.

Автономиялык областтын Советтеринин биринчи Уюштуруу курултайынын чечимине ылайык 1925-жылдын 1-апрелинде областтык аткаруу комитети райондоштуруу боюнча комиссия түзгөн. Аткаруу комитетинин төрагасынын орун басары А. И. Фатьянов комиссиянын ишине жетекчилиги катары административдик түзүм маселесинин маанилүүлүгүн белгилеген. Комиссияга волостторду ирилештирүү жөнүндөгү маселени иштеп чыгуу тапшырылган. Ишти тездетүү максатында областтык аткаруу комитети өз деңгээлинде жана округдук масштабда атайын аппарат түзүүнү зарыл деп эсептеп, уюштуруу чыгымдарына борбордон бир кыйла каражат сураган [55, с.83].

1925-жылдын 8-майында областтык комитет округдарды райондоштуруу боюнча комиссия түзүү чечимин кабыл алган. Анын курамын округдук аткаруу комитетинин төрагасы, округдук статистика бюросунун башчысы, жер бөлүмүнүн башчысы, округдук суу чарба башкармасынын өкүлү, «Кошчу» союзунун өкүлү киргизилген [42, л.101].

Изилдөөчү Д.Малабаев жаңы райондоштурууга түрткү болгон дагы бир факторду белгилейт: «Өзүнчө волосттордун ичинде өтө бирдей эмес административдик бөлүнүштөр болгон, алардагы айылдык жана кыштактык советтердин саны 4төн 20га чейин жеткен», - деп белгилейт. Натыйжада волосттордун калкы да бир топ өзгөргөн (3 миңден 25 миңге чейин).

Советтердин уюштуруу курултайында көчмөн волосттордо туруктуу борборлорду түзүү зарылчылыгы көрсөтүлгөн. Көчмөн райондордо туруктуу иштеген административдик-экономикалык борборлор болгон эмес, ошондуктан шайлоодон кийин көптөгөн кеңештер таркап кеткен. Кеңселери жок, төмөнкү советтердин өкүлдөрү чарбалык маселелерди жекече чечишкен [106, с.269].

Областтык аткаруу комитети бардык волосттордо өзүлөрүнүн бюджеттерин түзүү жөнүндө чечим кабыл алган. Бирок учурдагы административдик бөлүнүштү эске алганда бул чечимди ишке ашыруу кыйынга турган. Жаңы райондоштуруудан кийин волосттук бюджетти уюштурууга шарт түзүш керек эле. Анын каржылык мүмкүнчүлүктөрүн жогорулатуу жаңы райондоштуруунун максаты болгон.

Ар кайсы округдардын өкүлдөрүнүн ортосунда жайлоолорду бөлүштүрүүгө байланыштуу соттук териштирүүлөр көп учурда жайында пайда болгон. Мисалы, Пишпек округунун малчылары Жалал-Абад жана Каракол-Нарын округунун жайлоолоруна барышкан. Ушундай эле көйгөйлөр волосттук деңгээлде пайда болуп, айрым жайлоолорду бир нече чектеш волосттордун өкүлдөрү пайдаланышкан. Отурукташуу процесси белгилүү мааниге ээ болгон. Кыргыздардын чарбалык ишинин багыты малчылык-дыйканчылыктан дыйканчылык-малчылыкка өзгөргөн. Туура чечим кабыл алуу үчүн жаңы административдик курамды түзүү талап кылынган.

4.3. Кантондук башкаруу системасы

Областтык революциялык комитеттин кичи президиуму 1925-жылдын 2-февралында райондоштуруу боюнча комиссиянын ишин карап чыгып, аны начар иштегендигин билдирген. Ревком И.Тойчиновдун ордуна комиссиянын жаңы төрагасы Т.Худайбергенов дайындалып алдына мамлекеттик маанидеги

тапшырма коюлган. Ал областтын Фергана бөлүгүнө тиешелүү бир катар маселелер эң жогорку мааниге деп тапкан. Комиссияга областтын түштүк аймагынын баардык билимдүү адамдарын ишке тартууга ыйгарым укукт берилип, ревкомдун баардык бөлүмдөрүнө жана областтык пландоо бөлүмүнө Т.Худайбергеновдун буйругун кыйшаюусуз аткаруу тапшырылган. Ошону менен бирге ага областтын Фергана бөлүгүнө тиешелүү баардык маселелерди иштеп чыгууну сунуш кылышкан[35, л.5].Түштүктө түпкү калкы эң көп волосттор басымдуулук кылып, айрым айылдарда, өзбектер, тажиктер жана башка улуттардын өкүлчүлүгү көпчүлүктү түзүшкөн. Райондоштуруу маселесин толук камтуу жана кылдаттык менен иштеп чыгуу максатында жер-жерлерде округдук комиссиялар түзүлгөн. Областтык аткаруу комитети 1925-жылдын 11-ноябрында райондоштуруу боюнча областтык жана округдук комиссияларга ишин баштоону сунуш кылат.Комиссиянын ишинин жыйынтыгында областтын жаңы административдик бөлүнүшүнүн долбоору даярдалган. Адегенде волосттук бюджетти түзүү максатында азыркы төрт округдук бөлүнүүнү өзгөртпөстөн, бир нече улуттук болуштуктарды уюштуруп, бир улуттуу жана аралаш болуштуктарды ирилештирүүнү гана жүргүзүү керек эле.Комиссия ирилештирүүнү чоң бөлүм деп эсептебестен экономикалык жана улуттук райондоштурууну чыгарууга ыктаган.Райондоштуруу боюнча комиссиянын 1925-жылдын 30-апрелиндеги кеңешмеси колдо болгон материалдар менен таанышып, Пишпек округу менен Ош округунда өзбек болуштуктарын бөлүү мүмкүнчүлүгү жөнүндөгү маселениб-майда Пишпек округунун Аксуу-Карабалта районуна өз алдынча орус болуштугун түзүүнү чечет.Бирок Кара-Балта, Чалдовар жана Николаевка кыштактарынын ортосунда кыргыз айылдары жана кыштактары бар тилкелер болгондугуна байланыштуу бир орус болуштугун түзүү идеясынан баш тартууга туура келген. Ошону менен бирге айыл-кыштактарды райондоштуруу боюнча материалдар толук болбогондуктан айылдык советтердин жаңы тармагы пландаштырылган эмес.

Эгерде административдик райондоштуруунун жер-жерлердеги тармагы түзүлсө анда бул долбоор ийгиликтүү болмок эмес, аны практикалык колдонууда олуттуу каталар пайда болушу мүмкүн эле.

Пишпек округуда жанаша болуштуктарды бириктирүү жана бекемдөө жүрүшүндө Чүй өрөөнүндөгү үч болуштук, Талас өрөөнүндөгү беш болуштук чоңойтулган. 1925-жылдын 13-январында Жайыл, Талкан, Карабалта болуштуктары Пишпек округунун революциялык комитетинин чечими менен Беловодск болуштугуна кошулуп, буга чейинки болуштук аткаруу комитеттери жоюлган. Айылдык масштабдагы болуштук аткаруу комитеттери: Жайыл, Талкан сыяктуу айылдык аткаруу комитеттерге айландырылган[21, л.48]. Көп өтпөй жаңы административдик картага өзгөртүү киргизилип, 1925-жылдын 1-февралында ККАОнун Революциялык комитетинин президиумунун чечими менен Талкан, Жайыл, Кара-Балта волосттору Калинин волостуна, Боотерек жана Николайполь волосттору Ленински, Күркүрөө, Кара-Буура, Александровка болуштуктары Абдрахманов болуштугуна бириктирилген. Ирилештирүү боюнча баардык материалдар райондоштуруу боюнча областтык комиссияда иштелип чыккан. Ирилештирүү менен бирге комиссия 1925-жылдын 27-майында мурдагы Пишпек уездинин Тоолуу болуштугун эки болуштукка бөлүү чечимин кабыл алган. Мындай чечимдин кабыл алынышына төмөндөгүлөр себеп болгон: 1) аймактык өзгөчө кенендик (1 231 030 десятина жер), 2) тоолуу жерлер жана калктын жыштыгынын төмөндүгү (23 000 адам), бул шартта административдик борбордон башкарууну өтө кыйындаткан[32, л.90].

Областты райондоштуруу боюнча иштердин башталышында үч тараптуу бөлүнүү сакталат деп болжолдонгон. Областтык комиссия областтык - уезддик - райондук (ирилештирген) болуштук түзүмүн сактоону алгылыктуу деп тааныган. Алыскы болуштуктардан округга баш ийген жаңы райондорду түзүү керек эле [48, л.38]. Бирок областтык аткаруу комитетинин улуттук болуштуктарды бөлүп берүү планына байланыштуу, алар областтын жаңы бөлүнүшүн иштеп чыгышкан.

Областтык аткаруу комитети 1925-жылы жазында СССРдин Эмгекти коргоо боюнча Орто Азиядагы ыйгарым укуктуу кеңешине (УПОЛСТО) Өзбекстандын, Казакстандын, Тажикстандын жана Кыргызстандын өкүлдөрүнөн турган жаңы мамлекеттик түзүлүштөрдүн ортосундагы так чектерди белгилөө максатында, УПОЛСТОнун алдында паритеттик комиссия түзүү жөнүндө өтүнүч менен кайрылган. Мына ушуга байланыштуу областтык аткаруу комитети Кыргызстандын курамына Сох, Исфара, Ханабад, Коргон-Төбө волостторун жана кыргыз калкы бар айрым жерлерди: Өзбекстандагы Карасууболуштугун, Маргалан уездинин Үчкоргон районун, ошондой эле Хожент уездинин Бокса-Сибирген, Исфана жана Чапкудук волостторун кошуу маселесин караган [55, с.85].

Областтык аткаруу комитетинин катчысы С Малышев райондоштуруу комиссиясынын мүчөсү Дивногорскийге (областтык статистика бюросунун башчысы): «жолдоштор, райондоштуруу боюнча дайындалган комиссиянын мүчөлөрү бул маселени бардык жактан олуттуу колго алышкан эмес, кыясы ККАОнун чектерин тактоону биринчи кезектеги мааниге ээ болбогон маселе деп эсептейбиз», деп жазат [101, с.132]. Областтык аткаруу комитети комиссиянын бардык мүчөлөрүнө областты райондоштуруу боюнча ишке келбей калган же үзгүлтүк кылган учурда репрессиялык чаралар колдонулушу мүмкүн экендигин эскерткен.

1925-жылдын 8-майында комиссия ар бир округдун 10 - чакырым масштабдагы картасын түзүүнү, иш жүзүндөгү жана долбоорлонгон болуштуктардын чектерин чийүү чечимин чыгарып, райондук комиссияларга айына 100 рубль өлчөмүндө каражат бөлүнөт. Жайында комиссия улуттук волостторду бөлүү мүмкүнчүлүгүн таанып, Пишпек уездинде бир нече улуттук (орус), Каракол округунда төрт орус болуштугуна бөлүү толук мүмкүн деп эсептейт.

Областтын баардык округдарында болуштуктарды ирилештирүүнүн планынын долбоорун райондоштуруу боюнча областтык комиссия 1925-жылдын орто ченинде аяктайт. Ал алдын ала гана түзүлгөн жана жер-жерлерде

андан ары кылдат изилдөөнү талап кылган. Анткени комиссия кээде текшерилбеген, эскирген же айрымболуштуктар боюнча так эмес материалдарды пайдаланган[43, л.53].Округдук чек аралардын чиймеси боюнча так маалымат болгон эмес. Каракол-Нарын округунун чек ара сызыгы тууралуу өтүнүчкө бул округдун жер боюнча өкүлчүлүгү чек аранын чиймеси жок, мурдагы Каракол округунун чек арасынын чиймеси гана бар деп жооп берген.

Райондоштуруу комиссиясы округдарды ирилештирүү иштерин жүргүзүүдө Нарын районун бөлгөн жана областтын борборунан түз башкарууну сунуштаган.ВКП (б)нын обкомунун пленуму райондоштуруу боюнча комиссиянын мүчөсү Фатьяновдун докладын угуп, Нарын районун Каракол-Нарын округунан түз областка баш ийүү менен бөлүп берүү жөнүндө токтом чгарган [43, л.53].

Областык комиссия өз ишинде катачылыктарды жана кемчиликтерди кетирген. Областын административдик бөлүнүшүндөгү белгилүү өзгөчөлүктөрү жөнүндөгү калктын пикири эске алынган эмес.Толук статистикалык жана экономикалык маалыматтар, ошондой эле волосттордун чек аралары, түпкү калктын уруулук бөлүнүшү жөнүндө маалыматтар дээрлик жок болгондуктан, райондоштуруу комиссиясы ар бир округга экиден кызматкерди (жетекчи жана техникалык кызматкер) жөнөткөн.Аларга аймакты райондоштуруу долбоору менен калкты тааныштыруу жана калктын белгилүү бир пикирине, тигил же бул ирилештирилген болуштукту уюштурууга кызыкдар болушуна жетишүү тапшырылган.УПОЛСТО болуштуктун жашоого жарамдуулугун камсыз кылуу максатында калкты долбоор менен тааныштырууну сунуштайт жана райондоштуруу боюнча Түркстан комиссиясынын тажрыйбасын, тактап айтканда Түркмөнстан боюнча жарыяланган долбоордун ишке ашпай калгандыгын, айрым уруулардын жана уруктардын ортосундагы, атап айтканда Жафарбаевчилер менен Атабаевчилердин (Иомудовдун эки бутагы) ортосундагы пикир келишпестиктерди эске алуу зарылчылыгын белгилейт[43, л.54].

Долбоор менен макул болбогон учурда, жиберилген кызматчылар калктын пикирин, ирилештирилген болуштукта жашоочулар өздөрүн көрүп жатканын, ошондой эле бул үчүн кандай далилдер бар экенин так сандар жана башка маалыматтар менен (рельеф, аянта, географиялык обочолонуу, базарларга соодага тартылышы, жайыттарды пайдалануу, башкаруунун жеңилдиги, сууну пайдалануу жамааты, улуттук жана уруулук курамы ж.б.) аныктоо болгон. Райондоштуруу комиссиясында айылдык кеңештердин тармагы жана алардын курамы, айылдык кеңештердин, болуштуктардын чек аралары жөнүндө так маалымат болбогондуктан, жөнөтүлгөн кызматкерлер бул маалыматтарды бир эле учурда чогултуп, айылдык кеңештердин жана болуштуктардын чек араларынын чиймесин картага түшүрүп, алардын сугат системасынын сүрөттөлүшүн жана тизмелерин түзгөн.

Аларга маалыматтарды чогултууда милдеттендирилген: а) колдо болгон жазма жана адабий (баян) булактардан уруулук бөлүнүшүн, кыргыздардын, сарт-калмактардын, уйгурлардын жана башка түрк элдеринин турмушун изилдөө үчүн керек болуучу материалдарды; б) болуштуктар, айылдык кеңештер жана айрым айылдар боюнча округдагы калктын саны; в) округдун аймактары боюнча санын жана таралышын жана алардын географиялык жайгашуусунун чектерин белгилөө менен уруулук жана уруктук топтордун тизмеси; г) ар бир уруунун жана ири уруулук топтордун келип чыгышын, карым-катнашын, ошондой эле жашоо-турмушунун өзгөчөлүктөрүн, диалектисин, этнографиялык түрүн көрсөтүү менен жазуу жүзүндөгү мүнөздөмөсүн тактоо ж.б. [43, л.55]. Иштин жетекчиси ар кандай булактардан (БАК, айылдык кеңеш, округдук статистика мекемеси) статистикалык маалыматтарды алууга милдеттүү болгон.

Округдар боюнча сурамжылоо күздүн аягынан кыштын башталышына чейин жүргүзүлгөн, мисалы, Жалал-Абад округу боюнча 1-октябрдан 10-декабрга чейин жүргүзүлгөн. Пишпек округунда 2-октябрдан 17-декабрга чейин, план боюнча Каракол шаарында 1926-жылдын 1-январынан кечиктирилбестен бүткөрүү тапшырылган. Бирок кыйынчылыктан улам иш

кечеңдей башатаганда Областтык комиссия атайын чара көргөн. Алсак райондоштуруу боюнча комиссиянын төрагасынын орун басары Дивногорский Каракол округунун райондоштуруу ишинин жетекчиси Соколовго иштин бардык жыйынтыгын 5-январдан кечиктирбестен берүү зарылдыгын эскерткен.

Баардык даярдык иштери карталарга байланыштуу болгон. Он чакырым планшеттин жоктугу картографиялык иштердин кечиктирилишине алып келген. Областтык комиссия Ташкенттен планшеттин 10 комплектисин, ошондой эле мүмкүн болсо аймактын чакырымдык картасын түзүү үчүн жөнөтүүнү суранат. Аймактык карталарды түзүү ББАК (ВЦИК) административдик комиссиясынын №301 циркулярында да каралган.

Комиссиянын мүчөлөрү жер-жерлерге келишип, алдын ала түзүлгөн программа боюнча ишин башташкан. Төрт округдагы райондун ар бири үчүн өзгөчө программалар түзүлгөн. Жалал-Абад округуна жөнөтүлгөн кызматкер өз ишин коңшу республика менен чек арадагы талаштуу жерлерди тактоодон баштап округдун жети болуштугунда мындай талаштуу жерлер бар экенин аныктаган. Жалал-Абад округунун облустун чектеш округдары менен чек арасын аныктоо да татаал маселе болгон, анткени округдун чек арасы бир катар жайлоолорду басып өткөн. Округдун чек арасын иш жүзүндө эски адамдардан сурамжылоодон кийин гана аныктоого мүмкүн болгон. Болуштуктардын чектерин аныктоо да кыйын болгон (карталар жана башка документтер таптакыр жок болгон; билимдүү адамдар да болгон эмес; болуштуктардын жазылышы, алардын чек араларынын кийинчерээк өзгөрүшү). Кийинки көйгөй округдун калктуу пункттарынын тизмесин түзүү болгон. Көпчүлүк болуштукаткаруу комитеттеринде болуштуктун калктуу аймактарынын тизмелери болгон эмес, ошондуктан алардын саны жана жайгашкан жери боюнча бардык материалдарды чогултуу айылдык кеңештер аркылуу жүргүзүлгөн. Айылдык кеңештин кызматкерлери райондоштуруу боюнча комиссияга иштиктүү жардамдарды жана зарыл болгон маалыматтарды беришкен эмес [44, л.1].

Кыйынчылыктарга карабастан, райондоштуруу боюнча комиссия сугат булактары, калктуу конуштардын саны, пайдалуу кендердин жайгашкан жери тууралуу алда канча ишенимдүү маалыматтарды чогултуп, өзүнчө айылдык кеңештерди түзүү жана тигил же бул болуштуктарды кошуу жөнүндө калктын өзүнүн пикирин аныкташкан. Жалал-Абад округдук аткаруу комитети калктуу пункттардын түзүлгөн тизмелери мурдагыга караганда чындыкка жакын экендигин мойнуна алган.

Пишпек округунун райондоштуруу боюнча кызматкеринин маалыматында кызыктуу фактылар арбын. Ал «алдын ала иштөөдө – административдик-чарбалык бөлүштүрүүнүн долбоорунда айрым так эместиктер болгондугун, атап айтканда, анда иш жүзүндөгү Жетиген болуштук катары камтылбай калгандыгы Үр-Марал чындыгында 1923-ж. жоюлганын белгилейт» [48, л.90]. Коңшу мамлекеттик түзүлүштөр доомат кылып жаткан талаштуу үч аймактык участкактун бар экенин аныктоого мүмкүн болду. Алардын биринчиси «Көк-Сай өзөнү» деп аталган жер мыйзамдуу түрдө Ташкент уездине тиешелүү болгон, бирок аны Күркүрөө болуштугунун жарандары иш жүзүндө пайдаланышкан. Экинчи талаштуу жер өзүнүн үлүштөрү менен Ново-Воскресенское айылы болду. Бул айыл Батмайнак-Алмалы болуштугунун аймагында жайгашкан, бирок 1923-жылы Алмалы (Ашмара) дарыянын сол (батыш) жээгинде жайгашкан Чалдовар айылынын жерлерине өтүп кеткен. Бул жердеги улуттук бөлүштүрүүдөгү мамлекеттик чек аранын жеринин чиймесинде чек ара Алмалы дарыясынын боюнда деп көрсөтүлөт. Ново-Воскресенск айылы мыйзамдуу түрдө Казак АССРине карайт, бирок чындыгында Чалдовар айылынын жер үлүштөрүнүн, ал тургай короо жайларынын (эскилери) бир бөлүгү Алмалы дарыясынын батыш жээгинде жайгашкан. Ново-Воскресенск айылы администрациялык жактан жарым-жартылай Беловодск болуштугунун аткаруу комитетине, жарым-жартылай Меркеге баш ийген. Үчүнчү талаштуу аймак Быстрореченск болуштугунун аймагындагы Михайловск (Кара-Булак) айылынын жер үлүштөрү айылдын өзү менен бирге, Чу дарыясынын оң жээгинде

жайгашкан. Улуттук бөлүштүрүү учурунда Казак АССРи менен чек ара Михайловск айылы КАОнун аймагынан тышкаркы болуп белгиленип, бирок анын Пишпек округу менен сууну пайдалануу жана соода тармагы боюнча байланышы бар экенин калк өзү көрсөтүп турган, демек административдик жактан Быстрореченск болуштук аткаруу комитетине баш ийген. Революцияга чейин Михайловск ошондой эле Быстрореченск болуштугунун курамына кирген.

Округдун ичиндеги бөлүштүрүү учурунда калк айрым жайыт жерлерин Пишпек округунун курамына кошууну талап кылган. Күркүрөө, Кара-Буура, Баутерек волостторунун калкы Жалал-Абад округунун жайкы жайыттарына ээ болгон жана Пишпек уездинин Чаткал дарыясынын боюндагы жерлерди чечкиндүү түрдө талап кылышкан.

Ош округундагы басмачылардын кыймылы сурамжылоо иштерине терс таасирин тийгизген. Ар кандай себептерден (карталардын жана башка документтердин жоктугунан) райондоштуруу боюнча кызматкерлер кээ бир волосттордун (Акжар, Ичкилик) болжолдуу административдик чектерин белгилей алган эмес. Бул болуштуктардын конфигурациялары коңшу болуштуктардын чек аралары аныкталгандан кийин гана такталган. Ал мамлекеттик түзүлүштүн кызыкдар тараптары менен алдын ала атайын келишим түзүлбөгөндүктөн Өзбекстан менен талаштуу аймактардын конкреттүү жайгашкан ордун аныктай алган эмес [48, л.92]. Пайдалуу кендердин жайгашкан жерин аныктоодо жергиликтүү калк жардам көрсөтпөй, тескерисинче мындай маалыматтарды жашырып коюшкан. Эмгекке болгон жалпы мамилеге байланыштуу маалыматта калкка ишенбестик менен мамиле жасалгандыгы белгиленген. Респонденттер унчукпоону артык көрүшү, расмий эмес, жеке баарлашууда гана кандайдыр бир маалымат беришкен. Иш сапарга жиберилген кызматчылар калкты областтын жаңы административдик бөлүнүшүнүн планы менен тааныштырган. Бул максатта жашоочулардын чогулуштары чакырылып, алар волосттук жана айылдык администрацияны, коомдук, партиялык жана мамлекеттик уюмдардын өкүлдөрүн («Кошчу»,

союзунун мүчөлүрү, ВЛКСМ, ВКП(б) ж. б.) чакырышкан. Бул жыйындарда жаңы райондоштуруунун, атап айтканда, волостторду ирилештирүүнүн максаттары жана милдеттери тууралуу баяндамалары окулуп, жарандарды аймакты административдик-чарбалык жактан бөлүштүрүү боюнча жаңы долбоор менен тааныштырышкан.

Белгилей кетсек, жер-жерлерге иш сапарга жөнөтүлгөн кызматчыларга тапшырылган иш планында кыргыздардын санжырасын тактоо керек деген пункт бар эле. Иштин жүрүшүндө Ош округундагы кыргыздардын көпчүлүгүнүн түпкү теги жөнүндө так маалыматы жок экени аныкталган. Округда 2-3 гана адам «кыргыз элинин биринчи ата-бабаларынан тирүү муундарына чейинки баардык негизги уруулук бутактарды терең билгени» көрсөтүлгөн [48, л.93].

Каракол округунда болуштуктардын экономикалык кубатуулугун изилдөө жана округду райондоштуруу боюнча калктын пикирин аныктоо иштери 1925-жылдын сентябрынын аягында башталган.

Жергиликтүү мекемелерде көмөкчү материал өтө аз болуп чыккан, айдоо аянты жана малдын саны боюнча эң баалуу маалыматтар салык бөлүмүндө сегиз волост боюнча гана алынган. Маалыматтын көбү округдук бөлүмдөрдө (окрстатбюро, себүү комитети, жер бөлүмү, саламаттыкты сактоо бөлүмү ж.б.) негизинен Каракол районуна тиешелүү болгон, Нарын району боюнча округдук бөлүмдөр караңгылыкта калып, кабардар болгон эмес [45, л.26]. Округ боюнча бардык иштер 1926-жылдын январь айынын башында бүткөрүлгөн, бирок иш сапаттуу жүргүзүлгөн эмес. 1926-жылы областтык аткаруу комитети волостторду сурамжылоо жана райондоштуруу долбоорун калк менен макулдашуу үчүн кошумча кызматчыларды жиберген.

Орто Азияны райондоштуруу боюнча комиссиянын 1925-жылдын 5-июндагы пленумунун кеңешмесинде Дублицкийдин (КАОну райондоштуруу комиссиясынын төрагасы) докладын уккан. Анын жыйынтыгы боюнча кабыл алынган токтомдо: «Кээ бир болуштуктарды ирилештирүү жана улуттук азчылыктарга өз алдынча болуштуктарды бөлүп берүү менен Кыргызстандын

административдик-чарбалык бөлүнүшүнүн схемасы учурдагы административдик бөлүнүшкө оңдоолорду гана киргизет, Кыргызстандын административдик-чарбалык түзүлүшүнө негизи жол берилбейт, анткени табигый түрдө областтын географиялык шарттары райондорду бири-бири менен округдун борборлорунун ортосунда бөлүнүүчүлүктү жаратат, округдун борборунан бул райондорду (Нарын, Талас, Кызыл-Кыя, Кызыл-Жар, Нойгут-Кыпчак) башкаруу чоң кыйынчылыкты жаратаары белгиленген. Кыргыз райондоштуруу боюнча комиссиясына жана Борбордук Азиянын райондоштуруу комиссиясынын президиумуна Кыргызстанды административдик-экономикалык райондоштуруунун принциптери, атап айтканда, башкаруунун кантондук системасына / схема боюнча: айылдык совет, кантон, республика/өтүү мүмкүнчүлүгү максатка ылайыктуулугу жөнүндө маселени иштеп чыгуу сунушталсын»[12, л.5], 11 - деп көрсөтүлгөн.

Областтык комиссия Борбордук Азиянын райондоштуруу боюнча комиссиясынын сунуштарын эске алуу менен областты бөлүүнүн бир нече варианттарын иштеп чыккан.

Областтык аткаруу комитетинин президиумунун 1926-жылдын 1-мартындагы токтому менен (№114 протокол, 3-пункт) областты райондорго бөлүү менен үч округга бөлүү жана айылдык кеңештерди сактап калуу максатка ылайыктуу деп табылган. Ушул эле токтомдо улуттук райондорду түзүү зарылчылыгы таанылган[79, с.143].

Жаңы сунуштардын бири жогоруда айтылгандар менен катар автономиялуу областты «түндүк» жана «түштүк» деп эки областка (губерния) бөлүү болгон. Ар бир губерния белгилүү сандагы райондорго ажыратылган. Таза географиялык принцип боюнча, айрыкча кыш мезгилинде жакшы өнүккөн кургак жолдордун жоктугунан, бийик тоо ашууларына кардын жааганы жана муз тоңгонунан улам жетүүгө мүмкүн болбогондуктан байланыш кыйынчылык жараткан. Бул факторлордун бардыгы, биздин оюбузча, ар бири белгилүү бир сандагы райондорго бөлүнүшү мүмкүн болгон эки губернияны түзүү идеясына

киргизилген. Ошол эле учурда чек ара - учурдагы округдардын конфигурациясы өзгөрүүгө дуушар болгон.

Бул план областтык аткаруу комитети үчүн алгылыктуу болгон эмес. Биздин оюбузча, мындай түйшүктүү административдик аппаратты кармап турууга кеткен чыгымдын кымбаттыгынан жана борбордун үч тараптуу бөлүнүүгө өтүү жөнүндөгү көрсөтмөлөрүнө жана райондук администрациянын иштери үчүн кадрлардын жетишсиздигине байланыштуулугу болуп эсептелет.

Областты райондорго бөлүүнүн үчүнчү долбоору (үч даражалык принцип боюнча: борбор - район - айылдык совет) Автономиялуу республика үчүн идеалдуу деп табылган. Бирок мындай бөлүштүрүү төмөнкү себептерден улам мүмкүн болгон эмес: а) райондордун административдик жана чарбалык борбору болууга ылайыктуу калктуу пункттун жоктугу; б) долбоорлонгон райондор менен республиканын борборунун ортосунда почта-телеграф байланышынын жоктугу; в) райондук аппаратты кадрлар менен камсыз кылуудагы кыйынчылыктар; г) райондордун жана айылдык советтердин ортосундагы аралыктын узактыгына байланыштуу байланышты түзүүдөгү кыйынчылыктар (айрым айылдык советтердин райондук борборлорго чейинки аралыктары 200 верстке чейин жеткен) [22, л.56]. Жогорудагы себептерден улам Кыргызстанды райондорго бөлүүнүн жаңы долбоору четке кагылган.

Областты райондоштуруу боюнча комиссия кантондорго бөлүүгө ыкташкан. Себеби: кантондордогу калктын саны адатта 60 миңден 195 миңге чейин (кээде кантондо 12-13 миң адам жайгашкан) жана бул өзгөрүүлөр райондоштуруунун эки даражалуу же үч даражалуу негизинде кабыл алынган формага жараша болгон. Эгерде областтын административдик бирдиктерине кантондордун жана уезддердин аттары берилсе, анда райондоштуруунун ар кандай принциптери пайда болмок. Ал аймактар калкынын саны аз болгондуктан округдун аталышына ээ боло алышкан эмес. Округдун калкы 300 - 500 миң адам болушу керек эле, ал эми областтын айрым округдарында 195 миң адам болгон. Ошентип, округдук бөлүү ылайыктуу болгон эмес. Уезддик бөлүштүрүүнүн каралбаган себеби, райондоштурууда уездин аталышы

каралган эмес, ал эми уездик бөлүштүрүү кантондон бир нече айырмачылыктарга ээ болгон. «Кантон» деген аталыш кыргыздарга жаккан. Кантон сыяктуу административдик-аймактык бирдикти СССРдин башка бөлүктөрү (Башкирия, Татария ж. б.) пайдаланышкан[99, с.190]. Автономиялык областтын аймагындагы этникалык ар түрдүүлүккө байланыштуу райондоштуруу боюнча комиссиясы кантондук бөлүнүүнү ылайыктуу деп тапкан. Жаңы райондоштуруунун принциптерине боюнча, этникалык азчылыктар өзүн-өзү башкаруу укугуна ээ болушмак. Кантондук бөлүнүштө улуттук азчылыктар өздөрүнүн маданий- тилдик автономиясын алышкан. 1926-жылдын 29-мартында УПОЛСТО областтык райондоштуруу боюнча комиссиясына жана Орто Азиялык райондоштуруу боюнча комиссиясына областты кантондук жактан бөлүштүрүү маселесинин административдик ыңгайлуулук жагын иштеп чыгууну тапшырган. 1926-жылдын 5-июнунда Орто Азиялык райондоштуруу боюнча комиссиясы областтын округдук бөлүнүшүнүн долбоорун карап чыгып, «Кээ бир волостторду ирилештирүү жана улуттук азчылыктардын волостторун бөлүп берүү менен Кыргызстандын административдик-чарбалык бөлүнүшүнүн схемасы Кыргызстандын табигый-географиялык шарттары райондорду өз ара жана округдук борборлордун ортосундагы бөлүнбөстүгүнөн, жарым-жартылай обочолонуудан жапа чеккендиктен, тоолуу райондордун обочолонгон бул бөлүгүндөгү райондорду округдук борборлордон (Талас, Нарын, Нойгут-Кыпчак) башкарууну бир топ кыйындаткан»[99, с.191]. Ошентип, округдук бөлүнүш административдик бирдик катары кабыл алынган жок. Материалдарды кошумча изилдеп чыгып, Кыргызстандын өкмөтү автономиялуу республиканы кантондорго, андан кийин болуштуктарга бөлүүнү белгилөөгө макул болот. Кантондук-волосттук бөлүүдө жаңы административдик бөлүнүүнүн төмөнкүдөй критерийлери: уруулук жана улуттук өзгөчөлүктөр, чарбалык түзүлүш, экономикалык байланыштар, табигый-географиялык шарттары так эсепке алынган. Областагы кантондордун саны 12-13түн тегерегинде болушу керек эле. Кийинчерээк райондоштуруу иштеринин жетекчилери экономикалык жана улуттук факторлорду эске алуу

менен бул административдик бирдиктердин обочолонгон географиялык абалына жараша жети кантонду түзүүгө токтошкон.

12-13 кантонду түзүү идеясы башкаруунун эки даражалуу системасына өтүүнү сунуштаган Борбордук Азиялык райондоштуруу боюнча комиссиясына таандык болгон. Бул комиссия мындай административдик бөлүнүүнү Кыргызстандын географиялык бөлүнүүсү менен негиздеген. Бийликтин эки баскычтуу системасына өтүү менен ушунча сандагы кантондорду түзүү мүмкүн болгон. Борбордук Азия комиссиясы эки баскычтуу системаны Кыргызстан үчүн туура деп тапкан. Бирок мындай системага өтүү экономиканын келечеги ачылып, областта Совет бийлиги чындалып, бардык советтик жана партиялык мекемелердин тармагы пайда боло турган келечектин иши катары таанылган. Дублицкийдин жүйөлүү каршылыгын эске алуу менен үч баскычтуу «борбор-кантон-волосттук» административдик бөлүнүш боюнча жөнгө салуу чечими кабыл алынган. Анын каршы пикири: 1) көпчүлүк болуштуктарда байланыштын (телефон, телеграф, радио) жоктугу, 2) көптөгөн болуштуктарда туруктуу борборлордун жоктугунан, 3) айыл советтердин кантондордон ашыкча алыстыгынан, 4) мындай сандагы кантондорду түзүү үчүн эч кандай негиздин жоктугуна негизделген [99, с.192]. Экспедициялык изилдөөнүн жүрүшүндө райондоштуруу боюнча чогултулган материалдар буга чейин толук эмес жана кээде бурмаланган фактыларды четке каккан жана областтын статистикалык маалыматтарына таянган. Иштин алгачкы этабында мурдагы Түркстан Республикасынын ТЭСинин материалдары жана Жетисуу жана Фергана губерниялары боюнча экономикалык изилдөөлөрдүн ынанымдуу материалдары активдүү колдонулган.

Андан кийин округдарга болгон экспедициялар генеалогия боюнча материалдарды чогултуп, анын таблицасын түзгөн Кыргызстандын аймагындагы калктын жайгашуусун, алардын ортосундагы байланышты жана ар бир уруунун жайлоо жерлерди пайдалануусун аныкташкан [99, л.192].

Иштеп чыккан долбоорго ылайык, 52 ирилештирилген болуштукка бөлүнгөн жети кантон пландалган. Фрунзе округунда 13 болуштук, анын ичинде

7 европалык болуштук пландаштырылган. Каракол-Нарын уездинде 19 болуштук түзүү пландаштырылып, мурункуга караганда 3 болуштукка көп болгон. Бул төмөнкү жагдайлар менен түшүндүрүлгөн: Ысык-Көл ойдуңуна орус болуштуктарын жайгаштыруу турмуштук зарылчылыктан улам келип чыккан, анткени бул болуштуктарда ар кандай уруулар жашагандыктан, жээкти бойлой жайгашкан болуштуктарды ирилештирүү мүмкүн эмес болгон; экинчиден, жайлоо аянттарын пайдалануу менен байланыштын жоктугу; үчүнчүдөн болуштуктардын өтө чоң узундугу, кээ бир айылдык кеңештер бири-биринен 150 версттен ашык аралыкта жайгашкан. Тоолуу болуштукту экиге, төрт кыргыз болуштугун эки болуштукка бириктирген жана төрт европалык болуштук кыргыз болуштуктарына бөлүнгөн. Партиянын обкомунун үчүнчү пленумунун чечими менен Нарын району Каракол-Нарын округунан республикалык баш ийүүдөгү өз алдынча кантон болуп бөлүнгөн [5, с.91]. Ошентип, түндүктө 12 орус жана европалык болуштук бөлүнгөн. Ош округуна 11 болуштукту бириктирүү пландаштырылган, анын бири улуттук болуштук болгон. Бул округдун орус тилдүү калкын өзүнчө волостко бөлүп кароо өзгөчө тилкелүү жайгашкан жер болгондуктан мүмкүн эмес деп эсептелген.

Жалал-Абад округунда тогуз болуштук пландаштырылган. Орус-украин калкынын көптүгүнө жана жайгашкан жерине байланыштуу Фрунзе округунун курамынан Фрунзе европалык кантону өзгөчөлөнүп турган, округдун башка бөлүгү Фрунзе - Кыргыз кантону деп аталган. Алгач жаңы кантонду Тянь-Шань деп атоо сунушталган [45, с.55]. Кийинчерээк Чүй кантону деген жаңы аталыш берилген. Кантондордун тармагын курууда улуттук азчылыктар боюнча жалпы калктын санына жараша мүмкүн болушунча бирдей бөлүштүрүлгөн.

Райондоштуруу боюнча областтык комиссия Жалал-Абад округдук аткаруу комитетине Көгарт өрөөнүндө өзүнчө улуттук болуштук (орус) түзүү мүмкүнчүлүгүн иштеп чыгууну тапшырат. Ошондой эле областтык аткаруу комитети Каракол округдук аткаруу комитетине тез арада Нарын райондук

аткаруу комитетин жоюуга киришүүнү жана Нарын волосттук аткаруу комитетин уюштурууну сунуш кылат[29, л.11].

1926-жылдын 18-декабрында Фрунзе округдук аткаруу комитети райондоштуруу комиссиясынын катын алат, анда жаңы райондоштуруу долбооруна ылайык, айылдык советтердин санын көбөйтүү менен учурдагы баштапкы тармактан толук чыгуу керектиги айтылган. Жалал-Абад округдук райондоштуруу боюнча комиссиясы - төмөнкү тармак - айылдык советтерди долбоорлоодо пайда болгон кыйынчылыктарды белгилеген. Мисалы, айылдык советтин борборунан үч чакырымдык радиуска тиешелүү талапты сактоо коюлган. Мындай абалга тоскоол болгон негизги себептер: калктын чатыранды жайгашышы, бийик тоолуу шарттар. Ар кандай шарттарды эске алуу менен Кетмен-Төбө районунда - 11, Кызыл-Жар районунда - 11, областтын башка болуштуктарында 66 кыштактык жана айылдык советтер түзүлгөн[47, л.92].

Жер-жерлерде Кыргыз Автономиялуу Республикасын жаңы райондоштурууга байланыштуу өзүм билемдик менен уруксатсыз райондоштурууга бөлүү кампаниясы башталат (башка айылдык кеңештерде тизмеленген айрым айылдар жана айылдык жамааттар). Республикалык бийлик менен макулдашылбаган мындай аракеттерди эскертип, областтык аткаруу комитеттин төрагасынын орун басары бардык иштеп жаткан округдук аткаруу комитеттерге кат жиберип, анда «областтык аткаруу комитети тарабынан райондоштуруунун долбоору кабыл алынганга чейин, областтын округдарын ирилештирген болуштукка айландыруу жана анын ББАКта (ВЦИК) бекитилишинин негизинде, кандайдыр жол менен округдун административдик түзүлүшүн өзгөртүүгө, жаңы болуштуктарды түзүүгө, иш жүзүндө болгон болуштуктарды ирилештирген болуштукка бириктирүүгө, иш жүзүндөгү болуштуктардын чектерин өзгөртүүгө таптакыр тыюу салынат»[42, л.101]. Бирок округдарда уруксатсыз райондоштуруу улантылган, тактап айтканда Жалал-Абад округунда Кырк-Уул болуштугуна караштуу Кавак айылы Арым болуштугуна өткөрүлүп берилген. Областтык аткаруу комитети бардык

өзгөртүүлөрдү чечкиндүү түрдө токтотуп жана Кырк-Уул болуштугунун мурдагы баш ийген Кавак айылына калтырууну сунуштайт.

1926-жылдын 30-июлунда Орто Азияны райондоштуруу боюнча комиссиясы Кыргызстандын жаңы административдик бөлүнүшүнүн долбоорун карап, Токмок, Беловодск, Фрунзе -улуттук орус болуштуктарын бөлүүгө; Кара-Балта болуштугунун айылдарынан орус болуштугун уюштуруу боюнча бул аймактагы жерге жайгаштыруу иштерине байланыштуу маселени андан ары изилдөө зарылдыгын түшүнүп, Самсоновка жана Новороссийск айылынын калкынын каалоолорун эсепке алып, Быстроречинск болуштугун бөлүү зарылдыгына макул болгон. Ош округунда бул комиссия орус калкы тилкелүү отурукташкандыктан бөлүү мүмкүн эмес деп эсептеп, улуттук айылдык кеңештерди гана бөлүүнү сунуштап, Көгарт өрөөнүнөн өзүнчө европалык болуштук бөлүп берүү маселесин Кыргыз бийлигине кароону сунуш кылган[29, л.2].

1926-жылы 2-сентябрда Орто Азияны райондоштуруу боюнча комиссиянын пленумунда автономиялуу областтын административдик-аймактык бөлүнүшү жөнүндө токтом кабыл алынган. Токтомго ылайык Кыргыз Автономиялуу Республикасына төмөндөгүдөй бөлүнүш берилген: (Тиркеме 9) Кыргыз АССРинин административдик-аймактык бөлүнүшү. Таблица 17[45, л.55]. Кыргызстан райондоштурууда кантондорго жана чоңойтулган болуштуктарга бөлүнгөндөн кийин, улуттук азчылыктардын айылдык кеңештерге өзүнчө бөлүнүшүнө тыгыз көз каранды болуп, айылдык советтердин азыркы тармагы жарым-жартылай гана өзгөрүүгө дуушар болгон. Кыргызстандын административдик бөлүнүшүндөгү өзгөрүүлөрдүн сүрөттөмөсү төмөнкү таблицада келтирилди. Таблица 18 [106, с.274]

Райондоштурууга чейин				Райондоштуруудан кийин			
Округ	Болуштуктардын саны	а/советтердин саны	Округдук борборлор	Кантондор	Болуштуктардын саны	а/советтердин саны	Кантондук борборлор

Фрунзе (Пишпек)	18	127	Фрунзе ш. /Пишпек/	Фрунзе	5	46	Фрунзе ш.
				Чүй	3	31	Фрунзе ш.
				Талас	5	55	Алексеевка
Каракол- Нарын	16	117	Каракол ш.	Каракол	10	92	Каракол ш.
				Нарын	9	26	Нарын ш.
Ош	19	98	Ош ш.	Ош	11	105	Ош ш.
Жалал- Абад	19	96	Жалал- Абад ш.	Жалал- Абад	9	99	Жалал-Абад ш.

Райондоштурууну тажрыйба катары ишке ашыруу 1926-жылдын 15-ноябрында, советтерге кайра шайлоолорду өткөрүү менен башталат деп таанылган. Орто Азиялык райондоштуруу боюнча комиссиясынын көрсөтмөсүнө ылайык, Н.Узюков менен Ж. Саадаевге бул шарттарды Москва менен макулдашуу тапшырылган. 1926-жылы күзүндө пропаганда жана үгүт иштерин жүргүзүү максатында «Эркин-Тоо» жана «Крестьянский путь» гезиттерине областтын жаңы административдик бөлүнүшүнүн себебин жана мазмунун кеңири массанын арасында түшүндүрүү иштерин жүргүзүүгө буйрук берилген.

Кыргызстанды райондоштуруу боюнча баардык материалдар ББАКтын (ВЦИК) улуттар бөлүмүнө тапшырылып, 1926-жылы ноябрда ББАКтын (ВЦИК) сессиясында А.Орозбеков улуттук-административдик бирдиктер жөнүндө баяндама жасаган. Жаңы түзүмгө ылайык, мурдагы 4 округ жана 72 болуштуктун ордуна 7 контон 52 болуштук, 454 айылдык совет уюштурулган. Шаардык советтер Фрунзе, Каракол, Нарын, Ош, Жалал-Абад шаарларында уюштурулуп, Өзгөн шаар тибиндеги конушка айландырылган [99, с.216]. Контондорго төмөндөгү болуштуктар кирген: 1. Европа (Фрунзе) контону – Быстроречинский; Токмок, Фрунзе, Беловодск, Кара-Балта. 2. Кыргыз (Чүй) – Калинин, Аламүдүн, Чүй; 3. Талас – Рыков, Александров, Дмитриев, Талас, Кара-Ой; 4. Каракол – Чолпон-Ата, Түп-Күрмөнтү, Сазановка, Приозерск, Теплоключенка, Түргөн, Жети-Өгүз, Ысык-Көл,

Барскоон, Тоң; 5. Нарын –Жон-Арык, Он-Арча, Нарын, Шаркыратма, Чеч-Төбө, Ат-Башы, Куртка-Терек, Жумгал, Кочкор; Ош – Ош, Ак-Буура, Куршаб, Өзгөн, Капчыгай, Алай-Гүлчө, Ноокат-Турук, Ичкилик, Исфайрам, Кулунду, Баткен,-Бумуж, Исфана; 7. Жалал-Абад – Жалал-Абад, Көгарт, Базар-Коргон, Ноокен, Кетмен-Төбө, Кызыл-Жар, Чанач, Чаткал.

Улуттук бөлүштүрүү боюнча жаңы административдик бөлүнүш (кантондор, волосттор жана айылдык советтер) төмөндөгүдөй маалыматтар менен мүнөздөлөт: Таблица [137, с.1]

Кантон-дор	Баардык калк	Болуштуктардын саны					Айылдык советтердин саны				
		Кыргыздар	Европалыктар	Өзбектер	Аралаш	Бардыгы	Кыргыздар	Европалыктар	Өзбектер	Аралаш	Бардыгы
Фрунзе	132 865	...	5	5	9	36		1	46
Чүй	83 480	3	...	—	—	3	26	5	—	...	31
Талас	60 550	3	2	5	37	15	—	3	55
Каракол	120 815	6	4	10	65	21	...	6	92
Нарын	17 975	8	8	24	2	26
Ош	220 409	6	...	1	5	12	76	5	13	II	105
Жала-	143 100	3	6	9	77	12	6	4	99
Бардыгы	779 194		11	1	11	52	314	94	19	27	454

Бирок, иш жүзүндө тез эле бул түзүмдүн мүчүлүштүктөрү байкала баштаган. Мисалы Чүй өрөөнүндө эле жергиликтүү калк үчүн Кыргыз, ал эми европалыктар үчүн Европа кантонунун түзүлүшү мурдагы экономикалык жана табияты бүтүн аймактын жасалма бөлүнүшүнө алып келген. Ар кыл улуттун өкүлдөрү жашаган Кыргызстандын шартында улуттук белиглери боюнча кантон сыяктуу административдик бирдиктерге бөлүштүрүү өзүн актай алган эмес. Ошондуктан 1927-ж. ноябрда Кыргыз кантону Кыргыз БАКна баш ийген райондорго алмаштырылып, Ош жана Жалал-Абад кантондору бириктирилген жана Ош округу түзүлгөн. 1929-жылдын баш ченинде

Кыргызстанда 4 кантон(Фрунзе, Талас, Нарын, Каракол), 1 округ, 13 район, 29 болуштук, 441 айылдык, 7 шаардык, жана шаар тибиндеги советтер болгон.

1929-жылы Бүткүлкыргыздардын Советтеринин II курултайында Кыргыз АССРнин биринчи Конституциясы кабыл алынган. Конституция 7 бөлүмдөн, 16 глава, 97 беренеден турган. I бөлүмдүн I главасынын 20-беренесинде Кыргыз Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикасы Фрунзе шаарынан жана Фрунзе, Талас, Каракол, Нарын кантондорунан жана Ош округу, Аламүдүн, Калинин жана Чүй райондорунан турат [3, 9-б.] деп белгиленген.

Ал эми 1930-жылы республика 24 район 1 шаардана турган. Бул түзүм Кыргыз АССРи союздук республикага айланганга чейин сакталып келген.

Райондоштуруу принциптери жалпысынан алганда адилеттүү жүргүзүлдү деп айтылганы менен карама-каршы учурлар да абдан арбын кездешкен. Анткени улуттук белгилери боюнча чек араларды аныктоодо жалпы кабыл алынган принциптер көчмөндөрдүн жашоо турмушун эске албастан жүргүзүлгөн. Алсак, алар кышкысын отурукташкан элдин арасында көпчүлүктү түзсө, башка убакта аз санда болгон. Ал эми чек араларды, жерди пайдалангандыгы боюнча аныктоо принциби болсо, көпчүлүк учурларда бухара-кокон жана орус падышачылык бийлигинин кемчиликтери, анын кесепеттери совет мезгилинде укуктук жактан бекемделип калган.

Көчмөндөрдүн, алардын ичинде кыргыздардын аймактык кызыкчылыктары экономикалык бүтүндүк принцибинин сактылышынан жапа чеккен, анткени пахтачылык менен алактенишкен өзбек жана тажик элдерине артыкчылыктар берилген.

Чек араларды ийри сызыктар менен чектөө жана бөтөн аймактарды киргизбөө сыяктуу принциптер, тескерисинче бир жактуу жүргүзүлүп жана Кыргызсандын кызыкчылыктарына зыян келтирген. Орто Азияда Кыргызстандан башка бир дагы республиканын чек аралары ийри-буйру болуп чектелген эмес жана бөтөн анклавдары жок. Башкысы, СССРдин шарттуу ички чек аралары боюнча принцибине ылайык, жерлер негизинен улуттарга жана

алардын мамлекеттик бирикмелерине таандык болбостон, ага жалпы союздук саясий, аскердик стратегиялык жана экономикалык кызыкчылыктарга негизделген союздук өкмөт толук укуктуу кожоюн катары эсептелген. Буга карабастан, ошол мезгилде республиканы, улуттук кызыкчылыктарды сактап калууга аракеттерди жүргүзүүгө анача-мынча болсо да мүмкүнчүлүктөр түзүлгөн.

КОРУТУНДУ

Кыргызстандын ХХ кылымдын 20-30-жылдарындагы административдик-аймактык түзүлүшүн изилдөөнү натыйжасында төмөндөгүдөй **тыянактарга** келдик:

1. Каралып жаткан тарыхый мезгилдеги Кыргызстандын административдик-аймактык түзүлүшүнүн тарыхы Кыргызстандын Россия империясынын курамына каратылышы менен башталат. Бул түзүлүш «аскердик-элдик башкаруу» деп аталган принципке негизделип, ага ылайык Кыргызстандын аймагы төрт областка, уезд, волост жана айылдарга бөлүнгөн.

Совет бийлигинин орношу менен Кыргызстан Түркстан АССРнин курамына кирип, мурдагы Түркстан генерал-губернаторлугунун мезгилиндеги: Закаспий, Самарканд, Жети-Суу, Сыр-Дарыя жана Фергана обасттарынан турган административдик бөлүнүштү өзгөртүүсүз сактап калган. Областтар кезегинде уезддерге жана болуштуктарга бөлүнгөн.

Административдик-аймактык түзүлүштүн биринчи этабы ККАО түзүлүп, округдук жана райондук-болуштук бөлүнүштүн пайдасына чечим кабыл алынгандан кийин башталган.

Кыргызстандын административдик-аймактык түзүлүшүнүн тарыхынын экинчи этабы 1926-жылдын февраль айында Кыргыз Автономиялык областы КАССР болуп өзгөртүлгөндөн кийин башталган. Жаңы административдик бөлүштүрүүгө ылайык округдардын ордуна Чүй, Талас, Каракол, Нарын, Ош,

Жалал-Абад, Фрунзе кантон түзүлгөн. Кантондор 52 болуштукка бөлүнгөн. 1930-жылы кантондук бөлүнүш жоюлуп, Кыргыз АССРнин аймагы райондорго жана айылдык кеңештерге бөлүнгөн.

2. Диссертациялык изилдөөнүн тарыхнаамалык талдоо бир катар эмгектерде Кыргызстандын административдик-аймактык түзүлүшүнүн айрым аспектилерин камтыгандыгын көрсөттү. Бирок бул маселе бүгүнкү чейин илимий изилдөөнүн объектиси катары карала элек.

3. Диссертациянын негизги булактарын архивдик документтер түздү. Аларга съезддердин токтомдору, протоколдору, ККАОнун ревкомунун пленардык жыйындарынын материалдары, областты райондоштуруу боюнча комиссиялардын чечимдери, Бүткүл россиялык Борбордук Аткаруу Комитетинин декреттери, ККАОнун административдик бөлүнүшү ж.б. документтер кирет. Аларды талдоо аймактын административдик-аймактык түзүлүшүнүн калыптануу тарыхындагы этаптарын, ошондой эле бул процесстерде кетирилген кыйынчылыктарды жана кемчиликтерди аныктоого мүмкүндүк берди.

4. Совет бийлиги орногондон кийин жер-жерлерде Советтер түзүлүп, аларга административдик, чарбалык, финансылык, маданий-агартуу милдеттери жүктөлгөн. Түркстан крайынын Эл Комиссарлар Совети ишмердигин жөнгө салуу максатында 1917-жылы «Жумушчу, солдат жана дыйкан депутаттарынын жергиликтүү кеңештерин уюштуруу жөнүндө жобо» кабыл алып, анда аткаруу бийлигинин түзүмү: область, уезд, болуштук, шаарлар жана кыштактар бекитилген.

5. Орто Азиядагы улуттук-аймактык бөлүштүрүү процессинде баарыдан мурда, улуттук маселеде жалпы түрк ураандарын жоюу маселесин чечүүгө большевиктердин каалоосу менен шартталган саясий мотивдер ойногон.

Буга байланыштуу большевиктер бөлүштүрүүнү биринчи кезекте улуттук аспектиге негиздеп, ошону менен этникалык өзүн-өзү аңдоонун өсүшүн тездеткен. Ошол эле учурда улуттук-аймактык бөлүштүрүү, мамлекеттүүлүктү түзүү процесстерин эл каттоонун маалыматтарын эске алуу менен

большевиктер улуттук саясий күчтөр менен бирге чечкендигин моюнга алуу керек.

6. Бул саясаттын натыйжасында РСФСРдин курамындагы ККАОнун административдик-аймактык түзүлүшүнө 75 болуштук, алты шаар, 727 айыл, 721 кыштак жана 5 хутор бириктирилген. Алардын ичинде ККАОнун курамына Фергана областынын: Анжиян уездинен 10 болуштук, Наманган уездинен 10 болуштук, Фергана уездинен 5 болуштук, Кокон уездинен 2 болуштук, Ош уездинен 13 болуштук; Сыр-Дарыя областынан: Олуя-Ата уездинен 14 болуштук; Жети-Суу областынын: Пишпек уездинен 7 болуштук, Нарын уездинен 7 болуштук, Пржевальск уездинен 8 болуштук кирген.

Област Жалал-Абад жана Пишпек округдарына бөлүнүп, биринчиси эки уездден: Ош жана Жалал-Абад, экинчиси төрт уездден: Пишпек, Каракол, Нарын, Олуя-Атадан (Тоолуу) турган.

Ошентип, ККАОнун аймагында административдик айылдар, шаарлар, көчмөн жана европалык болуштуктар (айыл конуштары), уезддер (Нарын жана Пржевальск), эки округ (Пишпек жана Жалал-Абад) жана бир округ (Тоолуу) ишмердүүлүгүн жүргүзгөн.

7. Облревкомдун, округдук ревкомдордун ККАОнун мамлекеттик курулушу боюнча уюштуруу иштеринин жүрүшүндө эки округга бөлүштүрүү шартында административдик башкарууну туура уюштуруу жана талаптагыдай башкаруу мүмкүн эместиги белгилүү болду.

Областтык революциялык комитет эки округдук бөлүштүрүүдөн баш тартууга аргасыз болгон, анын жүйөөсү мисалы, Пишпек уездинин калкы абдан сейрек, айрыкча түштүк-батышында байланыш дээрлик жок болуп, бүткүл аймак боюнча эки гана биринчиси Пишпектен Караколго, экинчиси Кутмалдыдан Нарынга чейин болгон. Кара жолдордун жок болгону жооптуу кызматкерлердин борбордон катташы, билдирүүлөрдү жана каттарды жеткирүү өтө кыйынга турган. Албетте, мындай шартта округдун аппараты үчүн кеңири аймакты башкаруу кыйын эле.

1924-жылы ноябрда Каменскийдин төрагалыгы астында областты райондоштуруу боюнча комиссия жаңы административдик-аймактык бөлүнүүнүн зарылдыгын билдирген. Комиссия облревкомго жаңы райондоштурууну сунуштап, ККАОнун үч бирдиктен турган бөлүнүшүн: 1) областтык, 2) округдук, 3) райондук (ирилештирилген) болуштук максатка ылайыктуу деп табат. Сунушталган райондоштуруу боюнча област төрт округга – Пишпек, Каракол-Нарын, Ош, Жалал-Абад бөлүнгөн. Каракол жана Нарын уезддеринин, ошондой эле Пишпек уездинин Тоолуу районунун /Тоолуу болуштугунун/ баардык болуштуктары Каракол-Нарын округуна өткөрүү сунушталган.

8. 1925-жылдын 11-ноябрында түзүлгөн областтык райондоштуруу комиссиясы жана округдук комиссиялар бир нече улуттук болуштуктарды уюштурган жана төрт округдуу аралаш болуштуктар менен бир улуттуу болуштуктарды өзгөртүүсүз калтырган. Комиссиялар өз ишинде текшерилбеген материалдарды пайдаланышкан, бардык болуштуктар боюнча толук маалымат болгон эмес, бир катар уезддердин чек аралары такталбаган жана административдик бөлүштүрүүлөр боюнча калктын пикири эске алынган эмес.

Бирок, 1926-жылы, жаңы райондоштуруу ишке ашырылган, анын себептери төмөнкүлөр:

- Борбордук Азияны улуттук-аймактык бөлүштүрүү учурунда этникалык азчылыкка көңүл бурбоодон келип чыккан улуттук дискриминация;
- Өзбекстанда калган кыргыз калкына байланыштуу чек араларды тактоо;
- көптөгөн кыргыз болуштуктарында туруктуу болуштук борборлордун жоктугу;
- жайыттарды биргелешип жана сарамжалдуу пайдалануу маселесин чечүү; - уруулар ортосундагы чыр-чатактар;
- соода борборлорунун, ирригациялык системалардын, жолдордун ж.б. жайгашуусун эсепке албастан эски административдик бирдиктерди түзүү;

- эл депутаттарынын Советтери, мамлекеттик органдар, коомдук уюмдар райондорду социалдык-этникалык өнүктүрүү боюнча чараларды пландаштырууга жана ишке ашырууга жетиштүү көңүл бурушкан эмес;

- административдик түзүмдөрдөгү аймактардын бирдей эмес бөлүштүрүлүшү.

Облустту райондорго бөлүүнүн үч баскычтуу принцибинин долбоору: борбор - район - айылдык кеңеш каралган. Бирок: а) райондордун административдик жана чарбалык борбору болууга ылайыктуу калктуу пункттун жоктугу; б) долбоорлонгон райондор менен республиканын борборунун ортосунда почта-телеграф байланышынын начарлыгы; в) райондук аппаратты кадрлар менен камсыз кылуудагы кыйынчылыктар; г) райондордун жана айылдык советтердин ортосундагы аралыктын узактыгынан байланышты түзүүдөгү жаралган кыйынчылыктар ж.б. себептерден долбоор ишке ашкан эмес.

9. Кантондук системага өтүүгө анын СССРдин башка аймактарында (мисалы, Башкирияда, Татарияда ж. б.) болушу; улуттук жана уруулук өзгөчөлүктөр, чарбалык түзүлүш, табигый географиялык шарттар сыяктуу критерийлерди эске алуунун зарылдыгы; этникалык азчылыктарга өз алдынча башкаруу укугун берүү менен алардын маданий жана тилдик автономиясын эске алуу зарылдыгы сыяктуу себептер өбөлгө түзгөн.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР:

1. Кыргыз Республикасынын 2026-жылга чейин өнүктүрүүнүн Улуттук программасында административдик-аймактык түзүлүштү реформалоо милдети коюлган. Бул маселе баардык факторлорду эске алуу менен өтө кылдат мамиле жасоону талап кылат, негизги көңүл төмөндөгүлөргө бурулушу керек:

- тарыхый жана географиялык улантуучулук, анын улуттук өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен калктын аймактык так эсебин жүргүзүү;

- экономикалык өнүгүүнүн өзгөчөлүктөрүн эске алуу;

- коомдук пикирди, дүйнөлүк жана тарыхый тажрыйбаны талдоо;

- жогоруда аталган маселелер боюнча адистерди тартуу.

Диссертациянын материалдарын бул маселелерди чечүүдө пайдаланса болот.

2. Административдик-аймактык түзүлүштү заманбап реформалоо тажрыйбасы көрсөткөндөй, райондордун жана айылдардын жана башка административдик бирдиктердин аталыштарын уруксатсыз өзгөртүү фактылары көп болуп жатканын көрсөтүп турат.

Административдик-аймактык түзүлүштү өзгөртүүнүн негиздеринин так критерийлерин мыйзам менен бекитүүнү максатка ылайыктуу деп эсептейбиз, анткени бул маселелерди туура эмес же шашылыш чечүү элдин улуттук аң-сезимдерине таасир этип, өлкөдөгү социалдык чыңалуунун курчушуна алып келиши мүмкүн.

3. Айылдардын, айылдык кеңештин жана башка административдик бирдиктердин аталыштарын макулдашылбаган жана уруксатсыз өзгөртүүгө тыюу салуу маселесин терең ойлонуу керек, ошондуктан бул аракеттерге тыюу салган же жөнгө салуучу атайын мыйзам кабыл алуу зарыл.

4. Коомчулукка кеңири маалымдоо жана билим берүү процесстеринде колдонуу максатында ХХ кылымдын 20-30-жылдарындагы Кыргызстандын административдик-аймактык түзүлүшүнүн ар кандай аспектилерин чагылдырган архивдик материалдардын жана документтердин жыйнагын басып чыгаруу.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

Мыйзамдар, укуктук-ченемдик актылар

1. 2026-жылга чейин Кыргыз Республикасынын өнүктүрүүнүн Улуттук программасында” [Текст]: Кыргыз Респ. Президентинин Жарлыгы 2021-ж., 12-окт., ПЖ №435 // Норматив. акты Кырг. Респ. - 2021. - 31-б.
2. “Кара-Кыргыз автономиялуу облусунун түзүлгөндүгүнүн 100 жылдыгын белгилөө жөнүндө” [Текст]: Кыргыз Респ. Президентинин Жарлыгы 2023 –ж., 12-окт. № 270 // Норматив. акты Кырг. Респ. - 2024.
3. Конституция Киргизской Автономной Советской Социалистической Республики. Утверждена Вторым Всекиргизским съездом Советов Киргизской АССР 30 апреля 1929 года [Текст] // Конституция КАСССР – Ф.,1929. – С.9.
4. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций, и пленумов ЦК [Текст] Часть 1. – М., 1953. – 832 с.
5. КП Киргизии в резолюциях и решениях съездов конференций и пленумов обкома и ЦК [Текст] Часть 1. - Фрунзе, 1957.- 57 с.

6. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК [Текст] - Изд. 9-е доп. и испр. Т. II. М., 1983. – 716 с.
7. Отчетный доклад Революционного комитета Кара-Киргизской Автономной области РСФСР Первому съезду Советов РК и ДД области (ноябрь 1924 г. –март 1925 г.)[Текст] – Пишпек, 1925. – 7 с.
8. Отчет о деятельности СНК и Экономсовета Туркестанской республики [Текст] / - Ташкент, 1922. - 35-36 с.
9. Резолюции и постановления съездов Советов Киргизии (1925-1937 гг.)[Текст] - Фрунзе, 1973. - 262 с.
10. Сборник декретов, постановлений и распоряжений правительства ТАССР за 1924 г. (сентябрь, октябрь, ноябрь) [Текст] -Ташкент, 1924,- 76 с.

Архивдик документтер

11. Границы и административные деление Кара-Киргизской Автономной области [Текст]. ЦГА Кыргызской Республики, ф. 20, оп. 1, д.246, л.140.
12. Заседания По комиссии по уточнению границ Комиссии Районирования Кара-Киргизской Автономной Области [Текст]. ЦГА Кыргызской Республики, ф. 20, оп. 1, д. 117, л. 6.
13. Из протокола заседания президиума ревкома Кара-Киргизской Автономной области. О районировании области на четыре округа[Текст]. ЦГА Кыргызской Республики, ф. 20. оп 1 д.11. л. 199.
14. Из протокола № 36 от 21 октября 1924 года заседания Президиума ВЦИК Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов «О составе Кара-Кыргызского ревкома» [Текст]. ЦГА Кыргызской Республики, ф.20, оп.1, д.3, л.74-75.
15. Из протокола № 36 от 21 октября 1924 года заседания Президиума ВЦИК Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов «О составе Кара-Кыргызского ревкома» [Текст]. ЦГА Кыргызской Республики, ф. 20, оп. 1, д.3, л.4

16. Комиссии по районированию Киргизской Автономной области.Проткол №14. 17октября 1925 г.[Текст]. ЦГА Кыргызской Республики, ф. 20, оп. 1, д. 19, л. 33.
17. Комиссии по районированию Киргизской Автономной области.Проткол №15. 17октября 1925 г.[Текст]. ЦГА Кыргызской Республики, ф ф. 20, оп. 1, д 93, л. 88.
18. Очерки истории коммунистической партии [Текст]. ЦГА Кыргызской Республики, ф. 89, оп. 1, д. 150, л. 40.
19. «О переезд облревкома в Пишпек, необходимость открытия филиалов различных трестов в Джалал-Абаде, состав и штаты Государственного Научного совета и т.д.» Протокол № 14 заседания Президиума Революционного Комитета Кара-Киргизской автономной области от 20 декабря 1924 года. ЦГА Кыргызской Республики, [Текст]. ф. 1247, оп. 1, д.19, л.53.
20. О назначении Уполномоченных в Отделы, Управлен. и других учреждения Революционного комитета Кара-Киргизской Автономной области Протокол № 4 от 25 ноября 1924 года Президиума Ревкома Кара-Киргизской автономной области РСФСР [Текст]. ЦГА Кыргызской Республики, ф. 20, оп. 1, д. 3, л. 19-20.
21. «О создание местного бюджета, создание исполнительных комитетов (революционных комитетов) в отдаленных районах и т. д. «Протокол № 12 заседания Президиума Ревкома Кара-Киргизской Автономной области от 15 декабря 1924 года [Текст]. ЦГА Кыргызской Республики, ф. 1247, оп. 1, д.19, л.48.
22. «О районирование Кара-Киргизской автономной области и приведение некоторых волостей в отдельные районы, получение и создание карт Кара-Киргизской автономной области и т.д.» Протокол № 15 заседания Президиума Ревкома Кара-Киргизской автономной области от 22 декабря 1924 года [Текст]. ЦГА Кыргызской Республики, ф. 1247, оп. 1, д. 19, л. 93.

23. Проект положения об управлении Турк. областью. [Текст]. ЦГА Кыргызской Республики, ф. 6, оп. 6, д. 14045, л.11.
24. Постановление Революционного комитета Кара-Киргизской автономной области. (Следующее временное административное деление Кара-Киргизской автономной области до утверждения ВЦИК: 1. Пишпек, 2. Каракол, 3. Ош, 4. Джалал-Абад.). 3 декабря 1924 г. [Текст]. ЦГА ПД Кыргызской Республики, ф.10. оп.2, д.6, л.138.
25. Протокол № 1 от 12 ноября 1924 года Первого пленума Революционного комитета Кара-Киргизской автономной области РСФСР «Об установлении Областного и Окружных центров [Текст].ЦГА Кыргызской Республики, ф. 20, оп.1, д. 3, л. 3.
26. Протокол № 1 от 12 ноября 1924 года Первого пленума Революционного комитета Кара-Киргизской автономной области РСФСР «О назначении Ревкома Кара-Киргизской автономной области» [Текст]. ЦГА Кыргызской Республики, ф. 20, оп.1, д. 3, л. 2-3.
27. Постановление № 1 Ревкома Кара-Киргизской автономной области РСФСР от 22 ноября 1924 года «Об учреждении Ревкома Кара-Киргизской автономной области (предоставление кара-киргизскому народу права выезда из Туркестанскую АССР и образовать Кара-Киргизскую автономную область в составе РСФСР)» [Текст]. ЦГА Кыргызской Республики, ф. 20, оп.2, д. 68, л. 5.
28. Положение о представительстве Киргизской Автономной области при президиуме ВЦИК [Текст]. ЦГА Кыргызской Республики, ф. 20, оп. 1, д. 28, л. 80.
29. Пленарного заседания облисполкома Кара-Киргизской Автономной области. По организационным вопросам.[Текст]. ЦГА Кыргызской Республики, ф. 20, оп. 1, д. 115, л. 11
30. Постановление № 11 от 17 декабря 1924 года Революционного комитета Кара-Киргизской автономной области «О преобразовании двух округов

Кара-Киргизской автономной области в четыре округа» [Текст]. ЦГА Кыргызской Республики, ф.20 оп.1, д.1, л.13.

31. Письмо Представителя КАО при Президиума ВЦИК в Комиссии по районированию ЦИК СССР о направлении копии протокола №15 от 05.11.1925. заседания Комиссии районированию КАО по проекту описанию граниу между Узб.ССР и РСФСР в пределах границ КАОЦентральный государственный архив [Текст]. ЦГА Кыргызской Республики, ф. 949, оп.3, д. 59, л.30
32. Протокол объединенного заседания Кара-Киргизской и Узбекской национальной комиссий от 20 августа 1924 г. о спорных волостях между Кара-Киргизской автономной области Узбекской СС республикой (Входящих в Кара Киргизскую Автономной область) [Текст]. ЦГА Кыргызской Республики, 2955, оп. 1, ед. хр.16, л.92
33. Протоколы заседания по уточнению границ, комиссии по районированию ККАО. Доклад представителей 12 сел Кара-Киргиз оставшихся в составе Узбекской республики в Самаркандской волости [Текст]. ЦГА Кыргызской Республики, ф. 949, оп. 1, д. 7, л. 3.
34. Протокол № 1 от 15 ноября 1924 года Первого Пленума Ревкома Кара-Киргизской автономной области РСФСР «О районирование Кара-Киргизской автономной области» [Текст].ЦГА Кыргызской Республики, ф. 1247, оп.1, д. 19, л. 1.
35. Первый учредительный съезд советов советов Киргизском Автономной области 27-30 марта 1925 года Историческая справка [Текст].ЦГА Кыргызской Республики, ф.1246, о.1, д.687, л.49.
36. Постановление № 6 Революционный комитет Кара-Киргизской автономной области от 13 декабря 1924 года «Об учреждении временного административного деления Кара-Киргизской автономной области» [Текст]. ЦГА Кыргызской Республики, ф. 20, оп. 1, д. 1, л. 93.
37. Постановление № 6 Революционный комитет Кара-Киргизской автономной области от 13 декабря 1924 года «Об учреждении временного

административного деления Кара-Киргизской автономной области» [Текст]. ЦГА Кыргызской Республики, ф. 20, оп. 1, д. 1, л. 8

38. Протокол № 11 Президиума Исполнительного Комитета Кара-Киргизской автономной области от 22 апреля 1925 года «О преобразовании Кара-Киргизской автономной области в Кара-Киргизскую автономную республику путем присоединения к РСФСР». [Текст] КР БМ КФФДА № 2-2793.
39. Протокол № 8 заседания Президиума Революционного Комитета Кара-Киргизской автономной области РСФСР от 29 ноября 1924 года «О мероприятиях, связанных с новым районированием Кара-Киргизской автономной области» [Текст]. ЦГА Кыргызской Республики, ф. 20, оп. 1, д.3, л. 29.
40. Протокол № 2 от 17 декабря 1924 года заседания комиссии по районированию при Ревкоме Кара-Киргизской автономной области «О сведение отдаленных волостей в отдельные районы» [Текст]. ЦГА Кыргызской Республики, ф. 1247, оп. 1, д.19, л. 58.
41. Протокол № 5 заседания Президиума Революционного Комитета Кара-Киргизской автономной области РСФСР от 26 ноября 1924 года «Об утверждении состава Таласского районного Революционного Комитета» [Текст]. ЦГА Кыргызской Республики, ф. 1247, оп. 1, д.19, л. 15.
42. Протокол № 35 от 12 февраля 1925 года Президиума Революционного Комитета Кара-Киргизской автономной области РСФСР «О работе областной комиссии по районированию» [Текст]. ЦГА Кыргызской Республики, ф. 1247, оп. 1, д.19, л. 101.
43. Протокол № 4 заседания подкомиссии от 11 апреля 1925 г. уточнение границ Кара-Киргизская автономная области и «Уточнение границ Юга» [Текст]. ЦГА Кыргызской Республики, ф. 10, оп. 1, д.60, л.55.
44. Протокол №15 заседания Комиссии Районирования Киргизской Автономной области от 5 ноября 1925 г. «Проект списание границы между

- Узбекской ССР и РСФСР в пределах границы КАО” [Текст]. ЦГА Кыргызской Республики, ф. 2955, оп. 1, ед.хр 41, л.1.
45. Проект административного деления Кара-Киргизской автономной области на округах, районах и участки [Текст]. ЦГА Кыргызской Республики, ф. 1247, оп. 1, д.1, л.55.
46. Протокол расширенного заседания В.И.К. а Он-Арчинской волости списки и сведения о районировании Киргизии и Нарынского района от 10 сентября 192 г. [Текст]. ЦГА Кыргызской Республики, ф. 89, оп. 1, д.43, л.35.
47. Сведения данные о работе Комиссии по районированию[Текст]. ЦГА Кыргызской Республики, ф.949, оп. 1, д. 3, л. 38.
48. Сведения: Данные на о работе комиссии по районированию [Текст]. ЦГА Кыргызской Республики, ф. 2955, оп. 1, ед.хр 16, л.93.
49. Туркестанская правда. - 1924 г. - 22 август (№ 185/462/) [Текст]. ЦГА ОПД Кыргызской Республики, ф. 10, оп.1, д. 5, л. 4-5.

Документтик жана статистикалык булактар

50. Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война в Киргизии (1917 - 1920 гг.) [Текст]: Документы и материалы. - Фрунзе, 1957. 427 с.
51. Всесоюзная городская перепись 1923 г. Краткая промышленная характеристика городов и поселений городского типа [Текст]: Труды ЦСУ. - Т. 27. - Вып. 2. - М., 1926. - 745 с.
52. Декреты советской власти [Текст] - М., 1957.- 626 с.
53. История советской конституции (1917-1957)[Текст]: Сб.документов. – М., 1957. – 1045 с.
54. Из истории развития планирования народного хозяйства Киргизии (1918-1971 гг.)[Текст]: Сб. документов. - Фрунзе, 1973. – 231 с.
55. К вопросу государственного строительства Советского Кыргызстана 1924-1937 гг.[Текст]: Сб. док. - Фрунзе, 1974. – 318 с.

56. КПСС и Советское правительство о советском Киргизстане [Текст]: Сб. док. Фрунзе, 1974. – 378 с.
57. Колхозно - кооперативное строительство в Киргизии (1918 - 1929 гг.) [Текст]: Сб. док. - Фрунзе, 1969. – 436 с.
58. Культурное строительство в Туркестанской АССР (1917- 1924 гг.) [Текст]: Сб. док. - Ташкент, 1973. – 35 с.
59. Ленин, В. И. Пол. соб. соч. [Текст] /В.И.Лени. Т. 39. – М: Изд.полит.лит. – 700 с.
60. Ленин, В.И. Пол. соб. соч. [Текст] / В.И.Ленин. Т. 41. –М: Изд.полит.лит. – 696 с.
61. Ленинский сборник XXXIV [Текст] /- М., 1942.- 451 с.
62. Материалы Всероссийских переписей 1920 г. [Текст]: часть 1 выпуск V. - Ташкент, 1924.-С. 142.
63. Материалы по районированию Туркестана: губернии и уезды РСФСР на 1 марта 1921 г.” [Текст] / - Вып. I. - Ташкент, 1922. -78 с.
64. Материалы по районированию Туркестана [Текст] / Вып. II. – Ташкент, 1922. – 313 с.
65. Материалы по районированию Узбекистана [Текст] / - Вып. I. - Самарканд, 1926. – 179 с.
66. Образование Киргизской Автономной ССР [Текст]: Материалы и документы. - Фрунзе, 1927.- 49 с.
67. Подготовка и поведение Великой Октябрьской социалистической революции в Узбекистане [Текст]: Сб. док. -Ташкент, 1947.- 273-295 с.
68. Съезды советов РСФСР и автономных республик РСФСР [Текст]: Сб. документов 1917-1922 гг.,- Т I. - М., 1959. – 836 с.
69. Съезды Советов в документах 1917-1937 гг.[Текст]: т. 3. М., - 1960. – 686 с.
70. Положение об управлении Туркестанского края [Текст]. – Том II, часть 2, Санктпетербург, 1886. – 649-703 с.
71. ЦК ВКП (б) и Союзное правительство о Киргизии 1917-1937 гг.[Текст]: Сб. документов. - Фрунзе, 1937.- 181 с.

Жалпы адабияттар

72. Абдрахманов, Ю. 1916.Дневники. Письма к Сталину [Текст] / Ю.Абдрахманов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1991.- 320 с.
73. Акылбеков, О. Образование и деятельность уездно-городских организаций РКП (б) Киргизии (1918-1924гг) [Текст] / О. Акылбеков. – Фрунзе: Кыргызстан, 1971.- 115-116 с.
74. Аттокуров, С. А. История индустриального развития Киргизии (1917-1937 гг.) [Текст] / С.А.Аттокуров. – Фрунзе: Кыргызстан, 1965.- 463 с. .
75. Воскобойников, Э. А. Турккомиссия ВЦИК и СНК РСФСР и Туркбюро ЦК РКП(б) в борьбе за укрепление советской власти в Туркестане [Текст] / Э.Возкобойников, А.И.Зевелев. – Ташкент, 1951.-270 с.
76. Бродская, М. Ф. Борьба за создание органов советской власти в Туркестане начало их деятельности (ноябрь 1917-июль 1918 гг.) [Текст] / М.Ф.Бродская, И.А.Гольдшмит // Уч. зап. Чарджоуского государственного педагогического института. - Вып. 3. Чарджоу. 1957 – 244 с.
77. Буров-Петров, В.И. На борьбу с байством и манапством [Текст] /В.И. Буров-Петров. – Фрунзе: Киргосиздат, 1927. – 61 с.
78. Гордиенко, А. А. Создание Советской национальной государственности в Средней Азии [Текст] / А.А. Гордиенко. – Москва: Госюриздат, 1959. -246 с.
79. Джуманалиев, А. Политическая История Кыргызстана [Текст] / А.Джуманалиев. – Бишкек: Илим, 2005. - 166 с.
80. Джуманалиев, А. Образование и развитие Кыргызской государственности [Текст] /А.Джуманалиев // Кыргызская государственность в XX веке. – Бишкек: Илим, 2003. – 610 с.
81. Дубанаев, Б.С. Местное самоуправления-основа демократии [Текст] /Б.С.Дубаноев. – Бишкек, 2000.- 61с.
82. Данияров, С. С. Осуществление ленинской программы культурной революции в Киргизии [Текст] / С.С.Данияров. – Фрунзе Кыргызстан, 1972,- 264 с.

83. Джунушев, А. Из истории образования Кыргызской Автономной республики [Текст] /А.Джунушев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1966. – 91 с.
84. Джаныбеков, Ч. Касым Тыныстанов: Жизнь и творчество [Текст] /Ч.Джаныбеков.- Б. Бийиктик, ишкек, 2003.- 182 с.
85. Джунушалиев Д., Какеев А., Плоских В.М. Исторические этапы Кыргызской государственности (III в до н.э. - XIX в.) [Текст] Д.Жунушалиев, А.Какеев, В.М.Плоских / под. ред. В.М. Массона - Бишкек: АРХИ, 2003. – 70 с.
86. Джунушалиев Дж, Время создания и трагедий 20-30-е годы XX в. [Текст] / Дж Джунушалиев. – Бишкек: Илим, 2003. – 260 с.
87. Жантуаров, С. Гражданская война в Киргизии (1918-1920)[Текст] / С.Жантуаров. - Фрунзе, 1963. - 240 с.
88. Зима, А.Г. Победа Октябрьской революции в Киргизии [Текст] / А.Г.Зима. - Фрунзе, 1966. – 390 с.
89. Зима, А.Г. Киргизия накануне Великой Октябрьской Социалистической революции [Текст] /А.Г.Зима. – Фрунзе, 1959. – 116 с.
90. Зима, А.Г. Октябрьской революция и создания советов-политической основы киргизской социалистической государственности 1917-1918 гг. [Текст] / А.Г.Зима // Трудящиеся Киргизии в борьбе за строительство социализма и коммунизма. Фрунзе, 1966. – с.215.
91. Зима, А.Г. Великой октябрь в Киргизии [Текст] /А.Г.Зима. - Фрунзе, 1987. - 248 с.
92. Златапольская, Д. Л. Образование и развитие СССР как союзного государства [Текст] /Д.Л.Златапольская. - Москва, 1954. – 223 с.
93. История Кыргызской ССР: с древнейших времен и до наших дней. [Текст] / В 4-х т. – Фрунзе: Кыргызстан, 1986. – Т.3. - 651 с.
94. История Кыргызов и Кыргызстана [Текст] / - Бишкек: Илим, 2003.-345 с. .
95. Измайлова, А. Э. Очерки истории советской школы в Киргизии за 40 лет [Текст] / А.Э.Измайлова. - Фрунзе, 1957. – 382 с.

96. Курманов, З. Политическая борьба в Кыргызстане: в 20-е годы [Текст] / З.Курманов. - Бишкек, 1997. - 290 с.
97. Кулиев, О. Административное территориальное устройство Туркмении [Текст] / О.Кулиев. - Ашхабад, 1989. – 319 с.
98. Кыргызстандын тарыхы. Байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин [Текст] / -З-Т. – Бишкек, 2016. – 816 б.
99. Кыргызская государственность в XX веке [Текст] / сост А.Джуманалиев – Бишкек, 2003. – 610 с.
100. Койчиев, А. Национально-территориальное размежевание Ферганской долине (1924-1927) [Текст] / А.Койчиев. – Бишкек: [БИ], 2001. -117 с.
101. Кыргызы и Кыргызстан: опыт нового исторического осмысления [Текст] / под ред. Т. Койчуева - Бишкек: Илим, 1994.- 345 с.
102. Краткий обзор советского строительства и народного хозяйства Киргизии 1926 году [Текст] / - Фрунзе, 1926. – 16 с.
103. Кунин, А. К. Под алым стягом октября [Текст] /А.К.Кунин. - Фрунзе, 1985. – 81 с.
104. Киргизия в трех российских революциях [Текст] / - Фрунзе, 1987. – 315 с.
105. Минц, И.И. Победа Советской власти в Средней Азии и Казахстане [Текст] /И.И.Минц. - Узбекистан., - 1967. – 768 с.
106. Малабаев, Дж. Укрепление Советов Киргизии в период строительства социализма (1917-1937 гг.) [Текст] / Дж.Малабаев. – Фрунзе, 1969. - 492 с.
107. Малабаев, Дж. Революционные комитеты Киргизии (1918 - 1923 гг.) [Текст] /Дж. Малабаев. – Фрунзе: Илим, 1985.-166 с.
108. Малабаев, Дж. Становление государственности советского Киргизстана: (Деятельность революционного комитета Киргизской автономной области) [Текст] /Дж. Малабаев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1983. – 138 с.
109. Нуруллин, Р. А. Советы Туркестанской АССР в период гражданской войны [Текст] /Р.А.Нуруллин. - Ташкент, 1965. – 226 с.

110. Нусупов, Ч. Т. Политико-исторические проблемы генезиса идеологии, государственности и культуры кыргызского народа [Текст] /Ч.Т.Нусупов. - Бишкек, 2000. – 269 с.
111. Никишов, П.П. Из истории борьбы большевиков за создание однопартийной системы советов [Текст] /П.П.Никишов // Вопросы компартии Киргизии. - Фрунзе, 1969.-139 с.
112. Назаров, С. Из истории деятельности Средазбюро ЦКРКП (б) (1922-1924 гг.)[Текст] /С.Назаров.- Ташкент, 1965.- 120 с.
113. Нурбеков, К.Н. Возникновение киргизской советской национальной государственности [Текст] /К.Н.Нурбеков. – Фрунзе: Кыргызстан, 1964. - 150 с.
114. Нурбеков, К.Н. Образование Киргизской ССР [Текст] /К.Н.Нурбеков. – Фрунзе: Киргосиздат, 1960. – 68 с.
115. Нурбеков, К. Н. Государственно-правовое строительство Советского Киргизстана [Текст] / К.Н.Нурбеков. - Фрунзе: Илим, 1982. – 184 с.
116. Очерки истории Коммунистической партии Киргизии [Текст] / 2-е изд. перераб.- Фрунзе: Кыргызстан, 1979. – 747 с.
117. Ожукеева, Т. XX век: возрождение национальной государственности в Кыргызстане [Текст] /Т.Ожукеев. – Бишкек: Изд-во КГУ им И.Арабаева, 1993. – 110 с.
118. Области, уезды и волости ТССР [Текст] / - Ташкент, 1921. – 41 с.
119. Рыскулов, Т. Восстание туземцев Туркестана в 1916 г. [Текст] /Т.Рыскулов // Восстание киргизов и казахов в 1916 г. - Бишкек , 1996. – 125 с.
120. Проблемы политогенеза Кыргызской государственности [Текст] / под ред.- сост: Д. Джунушалиев, А. Какеев,В. Плоских - Бишкек, АРХИ, 2003. – 252 с.
121. Плоских В., Бегалиев С. Абдыкерим Сыдыков- национальный герой [Текст] / В.Плоских, С.Бегалиев- Бишкек: Кыргызстан, 1992. – 184 с.
122. Положение об управлении Туркестанского края [Текст]. – Том II, часть 2, Санктпетербург, 1886.- 649-703 с.

123. Сыдыков, А. Национальный лидер [Текст] /А.Сыдыков. – Бишкек: Кыргызстан, 1992. - 184 с.
124. Семенов, В. Возникновение и деятельность комсомола Киргизии (1918-1925)// Вопросы Истории коммунистической партии Киргизии [Текст] / В.Семенов. Т.2. – Фрунзе: Киргизское гос. изд-во 1964.-240 с.
125. Семенов, В. Н., Санников В. В. Уездно-городские партийные организации Киргизии: (1918-1924 гг) [Текст] / В.Н.Семенов., В.В.Санников Институт истории партии АН Кирг. ССР. - Фрунзе: Киргизстан, 1968. – 660 с.
126. Смадияров, С. Кыргызское государство в период автономии (1924-1936гг.) [Текст] / С.Смадияров. – Бишкек, 2012.- 184 с.
127. Турсунов, Х. Национальная политика Коммунистической партии Туркестана (1917-1924 гг.) [Текст] / Х. Турсунов. – Ташкент:Узбекистан, 1971. - 367 с.
128. Турсунов, Х. Образование Узбекской ССР [Текст] / Х. Турсунов. – Ташкент: Изд-во АН Уз. ССР, 1957. – 243 с.
129. Туркестан в начале XX го века: к истории истоков национальной независимости [Текст] / - Ташкент: Шарк, 2000. – 672 с.
130. Тузов, А. Когда возродилась государственность Кыргызской Республики [Текст] / А.Тузов. Бишкек, - 1994.- 844 с.
131. Тургунбеков, Р. Становление и развитие суверенного государства киргизского народа [Текст] / Р.Тургунбеков - Фрунзе: Илим, 1969. – 239 с.
132. Тургунбеков, Р. Государственность и Конституция Советского Киргизстана в период развитого социализма [Текст] / Р.Тургунбеков - Фрунзе: Илим,1980. – 172 с.
133. Торжество идей Великого Октября в Киргизии [Текст] / - Фрунзе: Илим, 1979.- 119 с.
134. Усубалиев, Т. Фрунзе - столица Советской Киргизии [Текст] / Т.Усубалиев. - Издат.Мысль., 1971.- 248 с.
135. Уразаев, Ш. 3. Туркестанская АССР: первое социалистическое государство в Средней Азии [Текст] / Ш.3.Уразаев. - М.: Госюриздат, 1961.-179 с.

136. У истоков кыргызской национальной государственности. [Текст] / Ред. Т. Койчуев, В. Плоских, - Бишкек: Илим, 1996. – 384 с .
137. Фатьянов, И.А. Хозяйственное и культурное строительство в Киргизии [Текст] / И.А. Фатьянов. – Ф.: Киргосиздат, 1927. – 55 с.
138. Чотонов, У. Суверенный Кыргызстан: выбор исторического пути [Текст] / У.Чошонов - Бишкек: Илим, 1995. – 175 с.
139. Шерстобитов, В. Новая экономическая политика в Киргизии (1921-1925 гг.) [Текст] / В. Шерстобитов. – Фрунзе: Илим, 1964. – 611 с.
140. Янгулатов, М. Киргизия от национального размежевания до автономной социалистической республики // За власть советов: Сб. Воспоминаний [Текст] /М.Янугатов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1966.- 252 с.

Диссертациялар жана авторефераттар:

141. Аттокуров, С. История индустриального развития Киргизии [Текст]: дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / С.Аттокуров. – Фрунзе, 1968. – 260 с.
142. Акылбеков, О. Образование и деятельность уездно-городских организаций РКП (б) в Киргизии /1918-1924 гг. [Текст]: дис. ... кан. ист. наук: 07.00.02. / О.Акылбеков. - Фрунзе, 1971. – 170 с.
143. Базарбаев, Э.Ш. Правосознание кыргызов: генезис и эволюция [Текст]: автореф. ... кан. философ, наук: 09.00.11 / Э.Ш.Базарбаев. - Бишкек, 2001.- 25 с.
144. Бегалиев, А. Деятельность Исполнительного комитета советов КАО РСФСР в период возрождения национальной государственности (192-1927 гг) [Текст]: дис. ... кан. ист. наук: 07.00.02 / А.Бегалиев. - Бишкек, 2004. - 175 с.
145. Джуманалиев А. Становление политической системы кыргызского общества (1920-1930-е годы) [Текст]: дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / А.Джуманалиев - Бишкек,2002. – 328 с.
146. Джунушалиева, Г.Д. Эволюция кыргызской государственности (20-8-е годы XX века) [Текст]: дис. ...канд. ист. Наук: 07.00.02 / Г.Д.Джунушалиева - Бишкек, 2006. – 162 с.

147. Дуйшемалиев, Т.Д. Социалистические преобразования сельского хозяйства Киргизии (1917-1937 гг.) [Текст]: дис. ... кан. ист. наук: -7.00.02 / Т.Д.Дуйшемалиев. - Фрунзе, 1969.-165 с.
148. Жаркынбаев, Т. Ж. Фергана өрөөнүндөгү басмачылар кыймылынын негизги этабы (1917-1924 жж.) [Текст]: тарых илим. кан. ... дис. авторефераты: 07.00.02 / Т.Ж.Жаркынбаев.-Бишкек, 2005. – 214 с.
149. Керимбекова, Н. Формирование этнополитической территории кыргызов [Текст]: дис. ... кан. ист. наук: 07.00.02. / Н.Керимбекова.- Бишкек, 1995.- 187 с.

Басма сөз каражаттарынын материалдары

150. Джунушалиев, Дж. Уроки прошлого [Текст] / Дж.Джунушалиев // Пропагандист и агитатор Киргизстана. - 1990.- №21.С.6-7.
151. Койчиев, А. Фактор религии в контексте приграничных проблем и национального самосознания народов ферганской долины [Текст] / А.Койчиев // Кут билим, -2001.-20 апреля.
152. Кутбилим. 2001. - 20 апрель (№ 15). - С. 4.
153. Семенов, И. На пути к суверенитету [Текст] / И. Семенов // Слово Кыргызстан. – Фрунзе, 1992. - 14 марта. – С.10.
154. Сопуева, Н. Зарубежная литература о создании советской государственности в Туркестане [Текст] / Н.Сопуев // Эл агартуу, - 2000. - № 3-4.
155. Тузов, А. Неизвестные строки: приветственные телеграммы Сталина и Фрунзе первой киргизской областной партконференции [Текст] / А.Тузов // Вестник времени, -1990. - №7. - С.11-13.
156. Тузов, А. Когда возродилась государственность Кыргызской Республики [Текст] / А.Тузов // ResPublica, - 1994. - 13 мая.

Электрондук ресурстар

157. Административно-территориальное деление Союза ССР [с изменениями с 15 нояб. 1930 г. по 1 окт. 1931 г.] : Районы и города СССР [интернет-ресурс] –[http://elib.shpl.ru/ru/nodes/8483-administrativno-territorialnoe-](http://elib.shpl.ru/ru/nodes/8483-administrativno-territorialnoe)

[delenie-soyuza-ssr-s-izmeneniyami-s-15-noyab-1930-g-po-1-okt-1931-g-rayony-i-goroda-sssr-m-1931](https://www.prlib.ru/item/396703)

158. Белавин А.Ф. // Автономная Киргизская Социалистическая Советская Республика Автономная Киргизская Социалистическая Советская Республика [Карты] : Западно-Киргизская и Восточно-Киргизская области : администр. деление на 1-е января 1924 года. [интернет-ресурс] – <https://www.prlib.ru/item/396703>
159. Вербовский В. Положении об управлении Туркестанского края-Ташкент,1911 // https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_006576287/
160. Васильев В.А. Семиреченская область как колония и роль в ней Чуйской долины Пг, 1915// <https://search.rsl.ru/ru/record/01004203155>
161. Дуйшеналив Ч. // Основные этапы административно-территориального деления Кыргызстана [интернет-ресурс] - <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-etapy-administrativno-territorialnogo-deleniya-kyrgyzstana>
162. Жуков В., Еськов Г., Павлов В. История России. Учебное пособие //Национальная политика советской власти. Образование Союза Советских Социалистических Республик. [интернет-ресурс] - http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Gukov/index.php
163. Письма представителей кыргызского народа о положении, в котором оказались кыргызы Семиречья к 1920 году и выходах из него. Обращение к тов. Ленину и тов. Бройдо // Сайт фонда Санжарбека Даниярова <https://daniyarov.kg/2017/11/09/pismo-ot-1-maya-1920-goda-vozhdyu-rossiyskoy-r/>
164. СССР по районам. Средне-азиатские республики [интернет-ресурс] - <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=220700>
165. Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991 [интернет-ресурс] – <http://www.knowbysight.info/TTT/13524.asp>

ТИРКЕМЕ 1. Кыргыздар тыгыз жашаган уезддердин аймагы жана калкы. Таб.

4

к/№	Уезддер		Аянты, верст		Түрк. Республикасынын бардык аянты %		Аял-эркек		Республиканын бардык калкы %	
	1917 г.	1920 г.	1917г.	1920 г.	1917г.	1920 г.	1917 г.	1920 г.	1917 г.	1920г.
2	Олуя-Ата	Олуя-Ата	68010	68010	4.43	5.08	322576	225522	5.0	4.4
3	Пржевальск	Каракол	40435	13814	2.64	1.0	106195	97364	1.7	1.8
		Нарын		26621		1.9		50310		
4	Анжиян	Анжиян	13 068	13 068	0.85	0.98	465 530		7.2	
5	Ош	Ош	23 357	23 357	1.52	1.75	202 801	—	3.2	...
6	Скобелев	Маргалаң	13239	13239	0.86	0.99	429628		6.7	
7	Наманган	Наманган	23423	23423	1.53	1.75	381 731		5.8	
8	Кокон	Кокон	13237	13237	0.86	0.99	531302		8.3	
9		Ходжент		3 382		0.2		81396		1.5
10	Пишпек	Пишпек	77683	77683	5.07	5.81	262820	212 467	4.0	4.1

ТИРКЕМЕ 2. Пишпек уездинин болуштуктары
Таблица 4

№	Болуштук	Борбор	Уездерге чейинки шаарлардын аралыгы (верст)	Болуштуктун борборуна жакындар:			
				Почт.-телеграф, кантора	верст	т/ж.Станция же дарыя, пристан	верст
1	Беловодск	Беловодск	36	Белеводск	0	Аулие-Ата	220
2	Быстроречка	Быстроречка	86	Токмок	32	-/-	342
3	Георгиевка	Георгиевка	23	Пишпек	23	-/-	279
4	Загорный		102	Беловодск	70	-/-	290
5	Зачуйский	Вознесеново	116	Пишпек	116	-/-	370
6	Каракурузск	Каракуруз	56	Токмак	9	-/-	319
7	Лебединовка	Лебединовка	6	Пишпек	6	-/-	262
8	Пригородный	Пишпек	0	-/-	0	-/-	256
9	Сокулук	Александровка	26	Беловодск	10	-/-	230
10	Токмок	Токмок	54	Токмок	0	-/-	310

ТИРКЕМЕ 3. Каракол уездиндеги болуштуктар
Таблица 5

№	Болуштук	Болуштуктардын борбору	Уездик шаарлардын версти	Болуштуктун борборуна жакындар:			
				Почт.-телеграф, кантора	верст	т/ж.Станция же дарыя, пристан	саны
	1	2	3	4	5	6	7
1	Барскоон	Барскоон	75	Каракол	75	Олуя-Ата	518
2	Чыгыш-Жетиөгүз		25	-/-	25	-/-	573
3	Григорьевка	Григорьевка	110	-/-	110	-/-	486
4	Батыш-Жетиөгүз		44	-/-	44	-/-	554
5	Заукинск	----	---	-/-	--	-/-	--
6	Иваницк	Иваницк	20	-/-	20	-/-	578
7	Каракол	Каракол	0	-/-	0	-/-	590
8	Кеңсуу	---	---	---	--	-/-	--
9	Күнгөйаксуу	----	93	Сазановка	9	-/-	505
10	Күрмөнтү	---	56	Преображенск	28	-/-	542
11	Курск	Курск	148	Кара кол	148	-/-	--
12	Ново-вознесенск	Ново-вознесенск	29	-/-	29	-/-	--

13	Покровка	Покровка	35	-/-	35	-/-	563
14	Преображенск	Преображенск	28	Преображенск	0	-/-	57
15	Сазановск	Сазановка	84	Сазановка	0	-/-	514
16	Сарткалмак	----	4	Кара кол	4	-/-	602
17	Семизбел	---	--	Рыбачье	--	-/-	--
18	Теплоключенко	Теплоключенко	9	Каракол	9	-/-	607
19	Тоң	---	143	Рыбачье	--		
20	Тургек	Кара кол	0	Кара кол	0	-/-	590
21	Түп	Преображенск	28	Преображенск	0	-/-	570
22	Улахол	---	--	Рыбачье	--	-/-	--
23	Чектал	----	125	-/-	125	-/-	428

ТИРКЕМЕ 4. Нарын уездиндеги болуштуктар Таблица 6

№	Болуштук	Борбору	Уездик шаарга чейинки аралык (верст)	Болуштуктун борборуна жакындар:			
				Почт.-телеграф, кантора	верст	т/ж.Станция же дарыя, пристан	верст
	1	2	3	4	5	6	7
1	Иссенгул	Атбаш	36	Атбаш	0	Олуя-Ата	57
2	Нарын	Нарын	0	Нарын	0	-/-	0
3	Он-Арча	----	32	-/-	32	-/-	502
4	Учкун	Кочкор	113	-/-	113	-/-	441
5	Чечтөбө	Атбаш	36	Атбаш	0	-/-	570
6	Чоринск	----	120	-/-	100	-/-	448
7	Шаркыратма	нарын	0	Нарын	0	-/-	534

ТИРКЕМЕ 5. Ош уездиндеги болуштуктар: Таблица 7

№	Болуштук	Борбору	Уездик шаарга чейинки аралык	Болуштуктун борборуна жакындар:			
				Почт.- телеграф, кантора	верст	т/ж.Станция же дарыя, пристан	верст
1	Ак-Буура	Төлөйкөн	4	Ош	4	Карасу	22
2	Акжар	Уроч.Акжар	18	-\-	18	-\-	24
3	Алай	Уроч.Суфи- курган	120	-\-	120	-\-	126
4	Булак- башы	Булак-Башы	28	Анжиян	22	Анжиян	22
5	Гүлчө	Гүльчө	60	Ош	60	Карасу	68
6	Кашкар- Кишлак	Кашкар- Кишлак	10	Ош	10	Карасу	10
7	Капчыгай	Капчыгай	52	-\-	52	-\-	64
8	Куршаб	куршаб	36	-\-	36	-\-	18
9	Манякск	Маняк	16	-\-	16	-\-	24
10	Ноокат	Эски-Ноокат	40	-\-	40	-\-	60
11	Ош	Ош	0	-\-	0	-\-	20
12	Турук	Уроч.Ардал	30	-\-	30	-\-	50
13	Өзгөн	Өзгөн	42	Жалал- Абад	26	Жалал-Абад	26
14	Яссы	Уроч.Кара- дыкан	70	-\-	41	-\-	41

ТИРКЕМЕ 6. ККАОнун курамына киргизилген болуштуктар

к №	Фергана областы	Сыр-Дарыя областы	Жети-Суу областы
1	Анжия уездинен: 1) Каракол-Сарысуу, 2) Кеңкол Карагыр, 3) Көкарт, 4) Майлысай, 5) Чанкент, 6) Айым, 7) Базаркорган, 8) Массы, 9) Ноокат, 10) Жалал-Абад;	Олуя-Ата уездинен: 1) Күркүрөө, 2) Каракол, 3) Баутерек, 4) Кеңкол, 5) Толканов, 6) Үрмарал, 7) Жайилев, 8) Кара- Балта, 9) Үчкоргон, 10) Дмитриевка, 11) , 12) Орловка, 13) Александровка, 14) Гродековка.	Пишпек уездинен: 1) Загорный, 2) Пригородный, 3) Сокулук, 4) Токмок, 5) Беловодск, 6) Лебединовка, 7) Быстроречинск жана Пишпек шаары;

2	Наманган уездинен: 1) Арым, 2) Кызыл-Жар, 3) Кыркугул, 4) Саруу, 5) Суусамыр, 6) Чаткал, 7) Кутулук-Сейид, 8) Багыш, 9) Баястан, 10) Мустур;		Нарын уездинен: 1) Эсенгул, 2) Нарын, 3) Он-Арча, 4) Үчакин, 5) Чатыртөбө, 6) Чоро, 7) Шаркыратма;
3	Фергана уездинен: 1) Якусук-Бостон, 2) Ичкилик, 3) Найман, 4) Араван, 5) Чимион жана Халмиондун түштүк бөлүгү (жарымы);		Пржевальск уездинен: 1) Барскоон, 2) Жети-Өгүз, 3) Күнгөй-Аксуу, 4) Күмөнтү, 5) Тоң, 6) Түргөн, 7) Түп, 8) Чоктал.
4	Кокон уездинен: 1) Лейлек, 2) Нойгут-Кыпчак;		
5	Ош уездинен: 1) Акжар, 2) Алай, 3) Гүчө, 4) Караташ, 5) Кыпчагай, 6) Яссы, 7) Ак-Буура, 8) Куршаб, 9) Турур, 10) Ноокат, 11) Кашкар-Кишлак, 12) Өзгөн, 13) Ош, Ош шаары менен.		

ТИРКЕМЕ 7.ККАОнун административдик-аймактык бөлүнүшү

Пишпек округу Таблица 9

Райондук волост	Райондук волостун борбору	Округдук шаардан алыстыгы (верст)	Почта-телеграф канторасы же бөлүмү	Телеграф конторасынан алыстыгы (верст)	Темир жол станциясы же дарыя пристаны	Темир жол станциясынан алыстыгы (верст)	Калктуу пункттар	Айылдык советтер	Калктын саны
Атбашы	Атбашы	320	Атбаш	0	Пишпек	320	11	11	23 000
Нарын	Нарын	284	Нарын	0	-\-	284	10	10	11900
Чоро	Туктуй	192	-\-	165	-\-	192	3	3	9500
Кочкор	Кочкор	191	-\-	113	-\-	191	7	7	14618

Загорный	Акчи	180	Кутмалды	140	-/-	180	10	7	14897
Токмак	Токмок	54	Токмок	0	-/-	54	60	16	33479
Лебединск	Лебединка	6	Пишпек	6	-/-	6	60	21	40600
Беловодск /Аксуу/	Беловодск	36	Беловодск	0	Беловодск	0	49	33	42310
Талас	Александра	214	Олуя-Ата	35	Маймак	10	71	25	69100
Тоң	Актерек	191	Кутмалды	45	Пишпек	191	21	6	13210
Каракол	Каракол шаар	342	Каракол	0	-/-	342	69	20	54883
Күңгөй	Сазанока	272	Сазановка	0		272	66	9	18339
Пишпек округу боюнча бардыгы							437	168	345840 (тегер. бол.мүм.)

Жалал-Абад округу

Райондук волостун аталышы	Райондук волостун борбору	Округдук шаардан алыстыгы (верст)	Почта-телеграф канторасы же бөлүмү	Почта станциясынан алыстыгы (верст)	Темир жол станциясы же дарыя пристаны	Темир жол станциясынан алыстыгы	Калктуу пункттардын саны	Айылдык советтер	Калктын саны
Ош	Ош	34	Ош	0	Карасу	20	56		68500
Араван	Араван		-/-	24	Федченко	29	149		65963
Гүчө	Гүлчө		-/-	60	Карасу	68	187		28749
Өзгөн	Өзгөн	26	Жалал-Абад	26	Жала-Абад	26	74		46716
Жалал-Абад	Жала-Абад	0	-/-	0	-/-	0	37		51604
Базар-Коргон	Базар-Коргон	24	-/-	24	-/-	24	131		60091
Кетмен-Төбө	Акчы	200	Наманган	120	Наманган	120	24		22462
Багыш	Урочище Улан-Булак		-/-	61	-/-	61	69		39159
Лейлек	Урочище Лейлек		Веревкино	70	Веревкино	70	9	9	8183
Жалал-Абад округу боюнча бардыгы							736	121	391426

ТИРКЕМЕ 8. ККАОнун административдик-аймактык бөлүнүшү Пишпек округу. Таблица 11

к/ №	Болуштуктун аталышы	Жалпы калктын саны	Кара-кыргыздар	Орустар	Башка улут-тагылар	Жалпы чарба багыты	Болуштуктун борбору
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Беловодск	22 243	9 751	11 626	866	Дыйканч. мал чарб.	с. Беловодск
2	Быстро-речинск	10 967	3 867	6 845	256		с. Быстроречинск
3	Лебединск	18082	7 522	8 681	1 879		с. Лебедински
4	Пригородный	13612	7 548	5 101	963		г. Пишпек
5	Сокулук	18 769	9 212	8 852	1 705		с. Сукулук
6	Токмок	21 961	9 185	6 647	6 165		г. Токмок
7	Александровка	1 371	17	1 351	3	Дыйканч. мал.чарб. Өнөр жай	с. Александровка
8	Баутерек	7 101	7 101	-	-	Дыйканч. мал.чарб.	Аул №2
9	Гродековск	2 609	-	2 368	241		с. Гродекова
10	Жайыл	4 343	4 195	148	-	Мал.чарб.- дыйканч.	
11	Дмитриевский	3 818	239	3 472	107	Дыйканч. мал.чарб. Өнөр жай.	с. Дмитриевка
12	Кара-Балта	10 487	326	9 480	176		с. Кара-Балта
13	Каракол	9 256	9 256	-	-	Мал.чарб.	Аул № 2
14	Кеңкол	6 277	6 189	-	88	Мал.чарб.- дыйканч.	с. Дмитриевка
15	Күркүрөө	9 627	9 624	-	3	Дыйканч. мал.чарб..	Аул №5
16	Николайполск	1145	113		1022	-/-	с. Николайполь
17	Орловка	1 757	62	737	958		с. Орловка
18	Толкановск	6 459	6 458	-	1	Мал.чарб.- дыйканч.	с. Кара-Балта
19	Үрмарал	2942	2942	-	-	Дыйканч. мал.чарб.	с. Орловка
20	Үч- Коргон	3 997	394	4	3599		с. Үчкоргон
Бардык округ боюнча 20 волост		175823					

Каракол-Нарын округу Таблица 12

к/ №	Болуштуктун аталышы	Жалпы калктын саны	Кара-кыргыздар	Орустар	Башка улут-тагылар	Жалпы чарба багыты	Болуштуктун борбору
------	---------------------	--------------------	----------------	---------	--------------------	--------------------	---------------------

1	Барскоон	7 242	7 242	-	-	Мал.чарб.- дыйканч.	с. Барскоон
2	Жети-Өгүз	16 625	8 049	6 385	2191	-/-	с. Жети-Өгүз
3	Күнгөй-Аксуу	8 089	2 009	6 080	-		с. Сазановка
4	Күрөнтү	5957	3103	2854	-	Мал.чарб.- дыйканч	с. Преображенск
5	Тоң	13210	13210	-	-	Мал.чарб.- дыйканч.	с. Рыбачье.
6	Түргөн	17218	7894	9324	-		Каракол шаары
7	Түп	13879	10060	3819	-	Дыйканч. мал.чарб.	с. Преображенск
8	Чоктал	2489	1705	784	-		с. Рыбачье.
9	Тоолуу/б .Пишп .у.	23032	23032	-	-	Көчмөн - мал чарб.	
10	Эсенгул	6948	6703	-	245	Көчмөн - мал чарб	с. Атбаш.
11	Нарын	5642	4367	1026	249	Көчмөн - мал чарб.	Нарын шаары
12	Он-Арча	7267	7267	-	-		
13	Үчакин	4560	4560	-	-	Көчмөн - мал чарб.	с. Кочкор
14	Чатыр-Төбө	6201	5948	-	253	Мал.чарб.- дыйканч.	с. Атбаш.
15	Чоро	10151	10151	-	-		
16	Шаркратма	8158	8158	-	-	-/-	Нарын шаары
Бардык округ боюнча 16 волост		156667	46913	1026	748		

Жалал-Абад округу Таблица 13

к/ №	Болуш- түктүн аталышы	Жалпы калктын саны				Жалпы чарба багыты	Сугат иштери	Дыйканчылык багыты	Мал чарба багыты
		Жалпы калктын саны	Кара- кыргыз- дар	Өзбек- тер	Башка улут- тар				
1	Жалал- Абад	25147	8355	15667	1125	Дыйк.- өнөр жай.	Сугат	Пахт., күрүч, жүгөрү	Жум- ушч.
2	Көкарт	15064	11 777	80	3207	Үрөнч.- мал чарб.	Кайрак жер, Сугат	Үрөн	Жылкы, уй, кой
3	Чанкент	11371	9714	115	1542	Дыйк.-мал чарб.	-/-	-/-	-/-
4	Айым	22890	11588	5872	5430	Дыйк.	Сугат	Пахта.,күрүч	Жум- ушч.

5	Базар-Коргон	16890	9750	5211	1357		Сугат, Кайрак жер	Пахта., үрөн, к үрүч, жүгөрү	Жум-ушч.
6	Массы	9538	7876	1299	363	Дыйк.	Сугат, Кайрак жер	Пахта , үрөн	Жум-ушч.
7	Наукент	5684	5006	145	533		-/-	-/-	-/-
8	Каракөл-Сарысуу	4815	4815			Мал чарб.- дыйк.	Кайрак жер Сугат	Үрөн	
9	Кеңкол-Карагыр	8747	8747			-/-		-/-	-/-
10	Майлы-сай	5253	5253	-	-	-/-		-/-	-/-
11	Багыш	7061	5942	618	501	Дыйк.	Сугат	Үрөн, жүгөрү	-/-
12	Баястан	4760	2189	1518	1053	-/-	-/-	-/-	-/-
13	Кутулук-Сайд	5419	5377	5	37	Дыйк.-мал чарб.	-/-	-/-	Кой, эчки
14	Чаткал	4035	4035	-	-			Үрөн	-/-
15	Кызыл-Жар	4020	4020			Мал чарб.- дыйк.	Сугат, Кайрак жер	Үрөн	Кой, эчки, жылкы
16	Кырк-Угүл	4962	4962	-	-	-/-	-/-	-/-	-/-
17	Саруу	8903	8891	8	4	-/-	-/-	-/-	-/-
18	Арым	7058	6334	53	666	Үрөнч., - мал чарб.	Сугат	Үрөн, жүгөрү	
19	Суусамыр	7553	7553	-	-	-/-	-/-	-/-	-/-
Бардык округ боюнча 19 райондук волост		178593	132184	30593	15816				

Ош округу Таблица 14

к/№	Болуштуктүн аталышы	Жалпы калктын саны				Жалпы чарба багыты	Сугат иштери	Дыйканчылык багыты
		Бардыгы	Кара-кыргыздар	Өзбектер	Башка улуттагылар			
1	Араван	17051	6094	10899	58	Дыйк.-өнөр жай	Сугат	Пахта, жүгөрү, эгин
2	Ноокат	20061	14518	5483	-	Дыйк.	Сугат, Кайрак жер	Эгин, жүгөрү
3	Алай	5552	6552	-	-	Мал чар.- дыйк.	Кайрак жер, Сугат	Эгин

4	Гүлчө	7571	7571	-	-	-/-	-/-	-/-
5	Кыпчак	11115	11115	-	-	-/-	-/-	-/-
6	Караташ	4510	4510	-	-	Үрөнч.- мал чарб.	-/-	-/-
7	Куршаб	17320	15780	-	1540	-/-	-/-	-/-
8	Акбуура	12867	11376	1491	-	Үрөнч.	-/-	Эгин, Люцерн
9	Турук	11324	11175	-	149	Үрөнч.	Кайрак жер, Сугат	Эгин, Люцерн
10	Кашгар-Кыштак	13255	9486	3132	637	-/-	Кайрак жер, Сугат	Пахта, Эгин, Люцерн
11	Ак-Жар	9104	8448	-	656	-/-	-/-	Эгин, Күрүч, жүгөрү
12	Ош	31101	750	30238	113	Дыйк.	Сугат	Пахта, эгин, люцерн, Жүгөрү
13	Өзгөн	9064	4127	4937	-	-/-	Кайрак жер, Сугат	Эгин, күрүч, жүгөрү
14	Яссы	11228	9466	-	1762	-/-	-/-	-/-
15	Ичкилик	14654	13596	178	880	Дыйк.-мал чарб.-Өнөр жай.	-/-	Эги, Жүгөрү
16	Найман	10323	9845	426	52	Мал чарб.-Үрөнч.	-/-	Эгин
17	Жоо-кесек-Бостон	3858	3858	-	-	Үрөнч.	-/-	-/-
18	Чымоюн	2222	2222	-	-	-/-	-/-	-/-
19	Лейлек	2235	2235	-	-	Мал чарб.-Дыйк.	Сугат	Күрүч, эгин
20	Нойгут-Кыпчак	5948	5948	-	-	Дыйк.-Мал чарб.	-/-	Эгин
Бардык округ боюнча 20 волост		220363	157632	56784	5947			

ТИРКЕМЕ 9. Кыргыз АССРинин административдик-аймактык бөлүнүшү
Таблица 17.

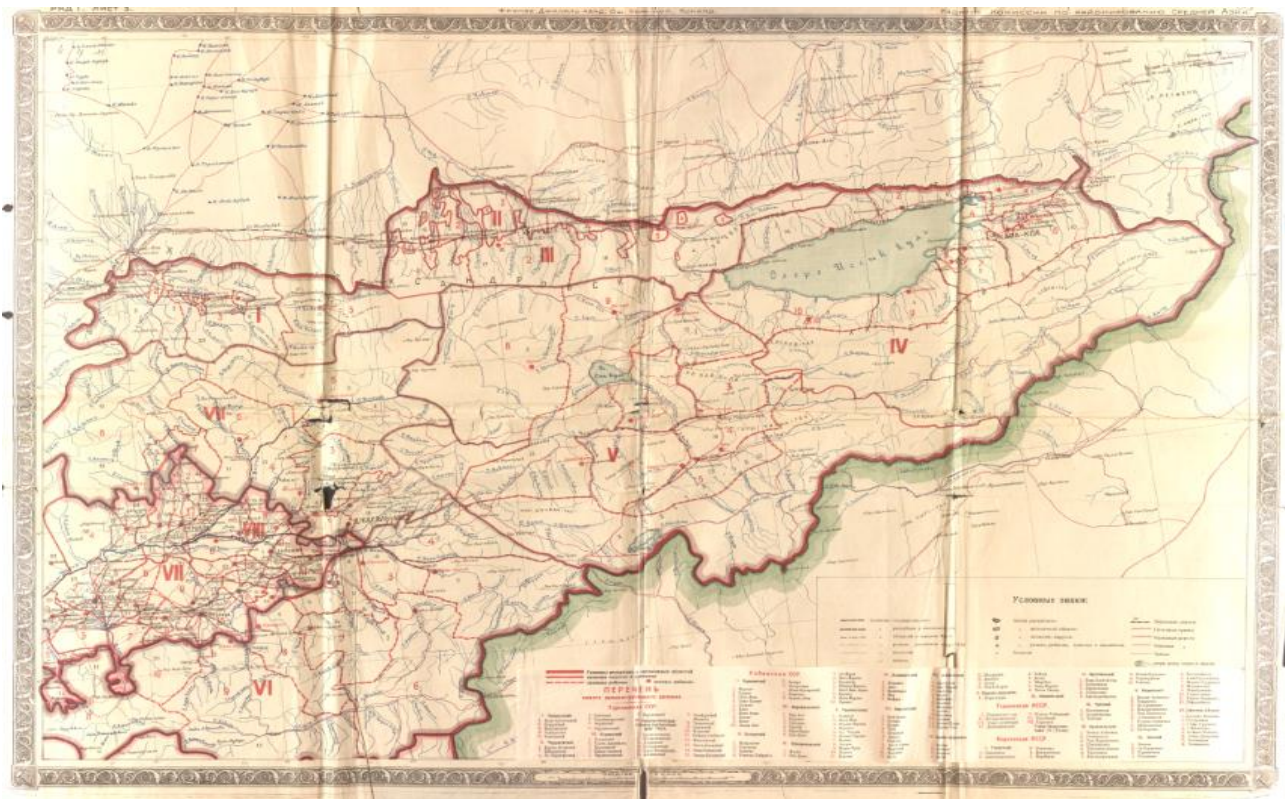
к/№	Кантон	Кантондук борбору	Кантондун курамына кирген волостор	Болуштуктун борбору
1	Фрунзе - Европалык	Фрунзе шаары	Быстрореченск,Токмок Фрунзе, Беловодск Кара-Балта	Быстрореченска.а, Токмак ш, Лебединск а., Беловодск а., Карабалта а.

2	/Эркин/ Чүй	Фрунзе шаары	Чүй, Аламедин, Калинин	с. Чым-Коргон а., с. Көнөк а., убактылуу Карабалта а.
3	Талас	Александровка айылы	а/ Кыргы волостору: Рыковск, Талас, Караой б/ европалык волостор: Александровка, Ленинс	Грозный а, Кең-Арал а., Кара-Ой а., Александровска а., Орловка а.
4	Каракол	Каракол шаары	а/ Кыргыз волостору: Күнгөй-Аксуу, Түп-Күмөнтү, Түргөн Жети-Өгүз, Барскоон, Тоң б/ Европалык волостор: Сазановка, Приозерной, Теплоключинко,	Чолпон -Ата а., Күрмөнтү а., Керегеташ а., Тилекмат а., Барскоон а., Батыш Тоң а., Сазановка а., Түп а., Теплоключенко а., Покровка а.,
5	Нарын	Нарын шаары	Жон-Арык, Нарын Онарча, Шаркратма Чеч-Төбө, Атбашы, Курткатерек, Суусамыр, КочкорЖумгал	Кочкор а., Аккудук а., Миңбулак а., Чар а., Акталаа а., Кошой Коргон а, Дүрбөлжүн а., Суусамыр а., Темирбулак а.
	Ош	Ош шаары	а) Кыргыз волостору: Араванбуринск, Куршаб, Өзгөн, Кыпчак, Алайгүчө, Ноокаттурук, Ичкилик Иефайрам, Кульдинск, БаткенБурджунск, б) Өзбек волосту: Ош	Ош ш., Куршаб Гузар а., Өзгөн а. басым жасоо менен Өзгөн а. шаарча Сарыбулак өзөнү, Алай-Гүлчө а., Эски Ноокат а, КараванКаратепе а, Хальмион а., Самаркандек а., Ош шаары
7	Жалал-Абад	Жалал-Абад шаары	Айым, Жалал-Абад, Көгарт, Базар-Коргон, Майкент, Кетмен-Төбө, Кызыл-Жар, Чанач, Чаткап	Айым а., Жалал-Абад а., Көгарта., Базар-Коргон Хилян а., Алексеевка а., Аксуу а., Актам Абудагузы а.

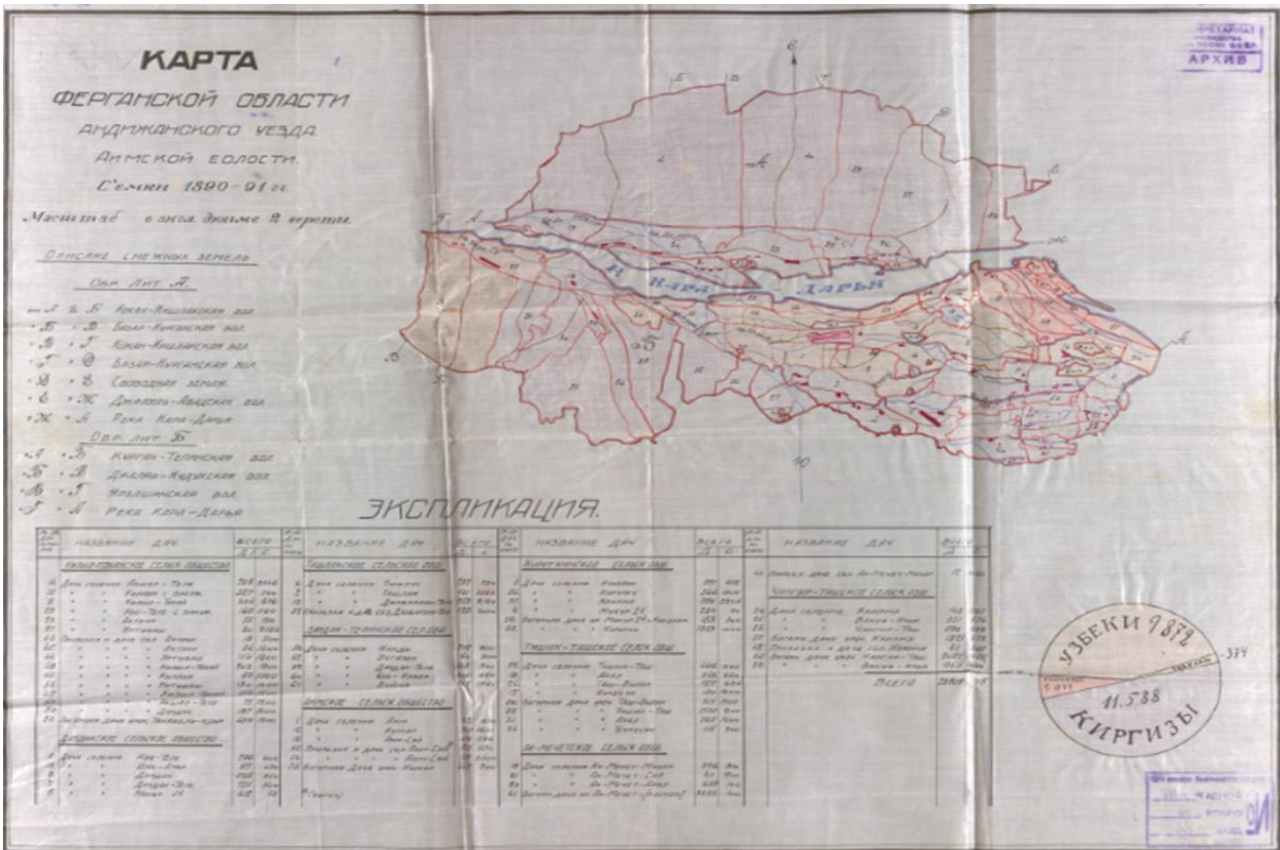
ТИРКЕМЕ 10. Борбордук Азиянын республикаларынын жана областтарынын улуттук бөлүштүрүүгө чейинки картасы

ТИРКЕМЕ 11. Орто Азиянын республикалары жана областарынын административдик картасы (Фрунзе, Жалал-Абад, Ош, Кара-Кол, Кокон)

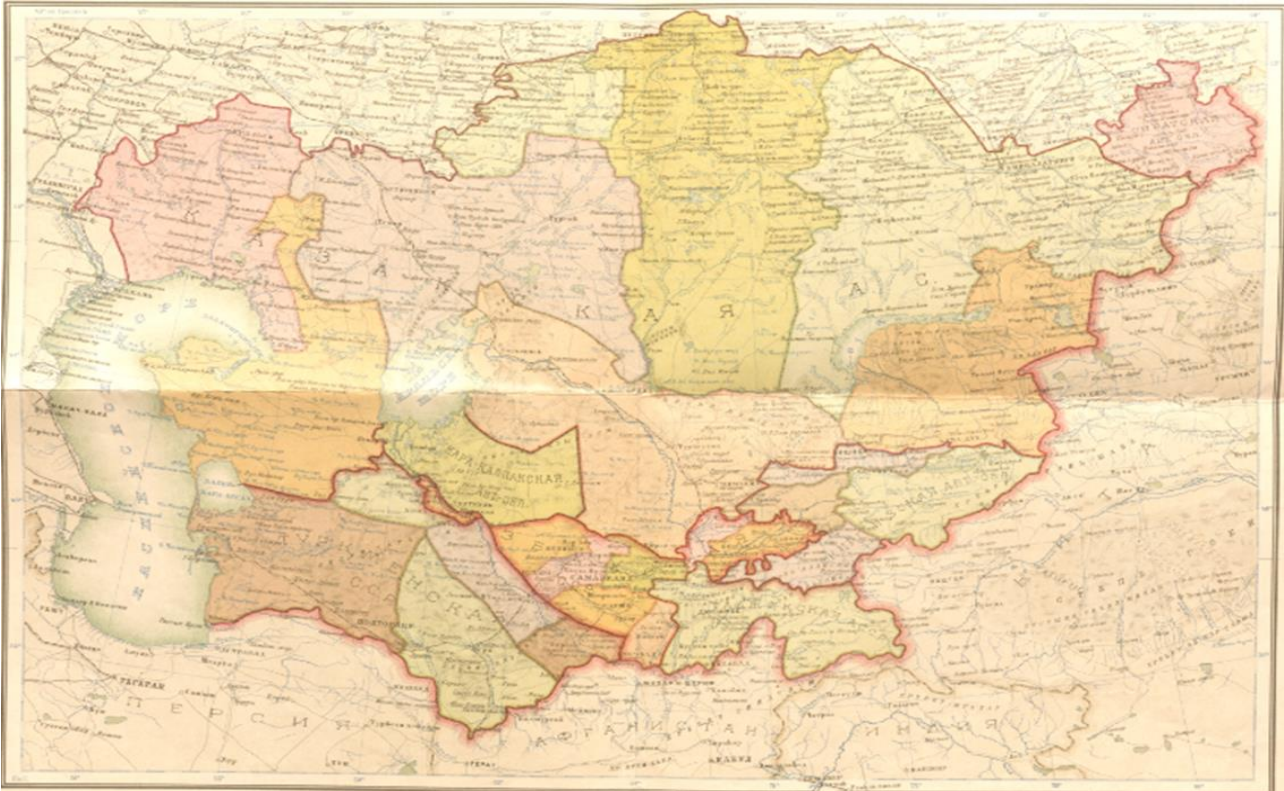

ТИРКЕМЕ 12. Орто Азия республикаларынын жаңы түзүлүштөрүнүн схемалык этнографиялык картасы

ТИРКЕМЕ 13. Фергана областынын картасы. Анжиян уезди. Айым волосту

ТИРКЕМЕ 14. Борбордук Азиянын картасы

ТИРКЕМЕ 15. Түркстанды округдарга бөлүү долбоору (схематикалык картасы бар)

ТИРКЕМЕ 16.Түрк Республикасынын округдары жана райондук волосторунун административдик схемалык картасы

СХЕМАТИЧЕСКАЯ КАРТА АДМИНИСТРАТИВНЫХ ОКРУГОВ И РАЙОННЫХ ВОЛОСТЕЙ ТУРКРЕСПУБЛИКИ
по проекту Комиссии по районированию при ЦЭС.

ТИРКЕМЕ 17.Кыргыз Автономиялуу областынын райондоштуруу боюнча комиссиясынын протоколу 1925-ж. 17-октябрь

Джайллу: Сусамыр, Кок-Айрак, Талек и Кара-Кара, оставлены в общем пользовании и используются скотоводами К.С.С.Р. и Кара-Киргизской Автономной области по особому решению Центральных органов К.С.С.Р. и Кара-Кирг. Автономной области.

В административном отношении Кара-Кирг. Автоном. область предполагается разделить на два округа: ПИШПЕКСКИЙ и ДЖАЙЛУ-АБАДСКИЙ. Округа делятся на районные укрупненные волости, волости на аулы.

2/IX - 24 года. АБДРАХМАНОВ, ЗУЛЬФИКАЕВ, СЕРГАЗИЕВ, ИДЖУРГЕНЕВ.

Примечание: Горный интернат в гор. Аулие-Ата с домом Кубышева и земельным участком остается Кара-Киргизской Автономной области под культурно-светильные учреждения.

3 / IX - 24 года. ЖУРГЕНЕВ, АБДРАХМАНОВ.

С копией в е н р и о : Секретарь Экономической подкомиссии Кара-Киргизбюро (подпись).

Г о р и о м у Г о с п к о м у . -

Посылается для сведения и руководства.

П/п. Секретарь Ген. К-та Кара-Кирг. Автоном. области МАШИШЕВ 22/IX - 24 года.

К о п и я в е р н а : Вр. Секретарь Госпл. КССР Д. П о н о в . -

В е р н о :

ТИРКЕМЕ 18. Кара-Кыргыз Автономиялуу областынын Райондоштуру комиссиясынын чек араларды тактоо боюнча кеңешмесинин протоколу

